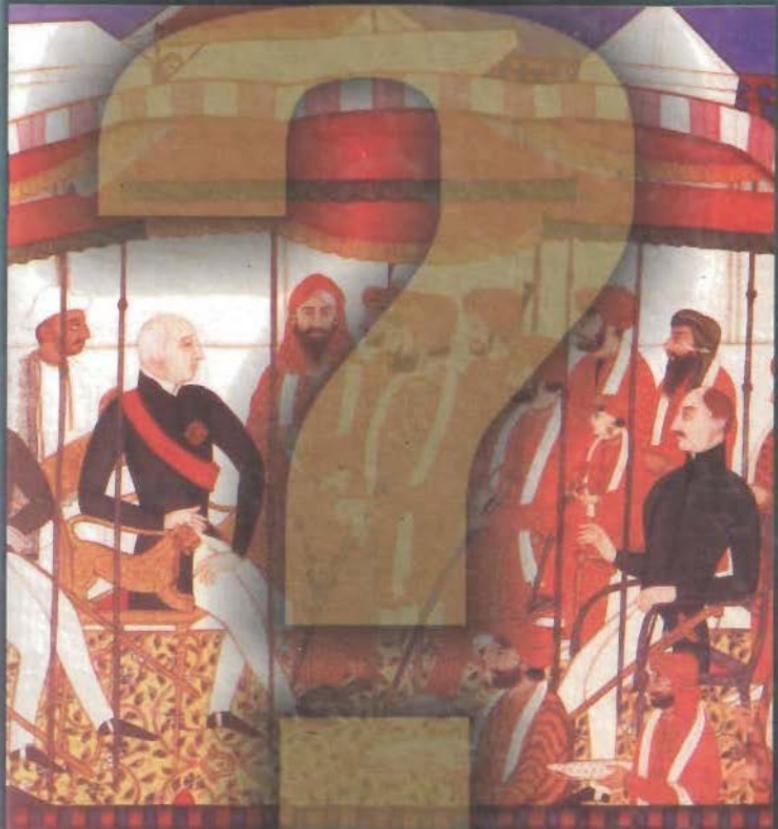

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ?

ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੱਘ ਸੀਤਲ

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ ?

ਲੇਖਕ

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ 'ਸੀਤਲ'

(ਕਰਤਾ 'ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ'
'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੌਮੇ' ਆਦਿ)

*Mob.: 98117 91111 ◊ 98114 91111
ਪਾਰਿਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਰੁਮਲ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਵੇਦਕਾ ਸ਼ੋਅਰੂਪ

ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਐਡ ਕੇ.

ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ)

* ਫੀ-118, ਫਤਿਹ ਨਗਰ, ਜੇਲ ਰੋਡ, ਨਵੀ ਇੱਲੀ-18

(ਨਜ਼ਦੀਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ)

◊1687 ਕੂਚਾ ਜੱਟ ਮਲ, ਦਰੀਬਾ ਕਲਾਂ, ਇੱਲੀ-6

ਸਭ ਹੱਕ ਕਰਤਾ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : ਜੂਨ 1944

ਤੇਤੀਵੀ ਵਾਰ : ਜਨਵਰੀ, 1991

ਚੌਤੀਵੀ ਵਾਰ : (ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : 1997)

ਪੈਂਤੀਵੀ ਵਾਰ : (ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ ਵੱਲੋਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ : 2003)

ਛੱਤੀਵੀ ਵਾਰ : (ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ ਵੱਲੋਂ ਤੀਜੀ ਵਾਰ : 2010)

ਸੌਤੀਵੀ ਵਾਰ : (ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ ਵੱਲੋਂ ਚੌਥੀ ਵਾਰ : 2012)

ਮੁੱਲ : 120/- ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਤੇਜਿਦਰ ਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ
2-ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਮਾਰਕੀਟ, ਨੇੜੇ ਸੁਸਾਇਟੀ ਸਿਨੇਮਾ,
ਲੁਧਿਆਣਾ। ਫੋਨ-2740738
E-Mail:-lahorebookshop40@Rediffmail.com

ਲੇਜ਼ਰ ਸੈਟਿੰਗ : ਲਿਟਲ ਗ੍ਰਾਫਿਕਸ, ਕੋਟ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ, ਜਲੰਧਰ।
ਫੋਨ-5095058

ਛਾਪਕ : ਸਰਤਾਜ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਜਲੰਧਰ।

ਤਤਕਰਾ

ਪਹਿਲਾ ਕਾਂਡ ੧੫—੨੪

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੀਮਾਰ	16	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ	56
ਆਖਰੀ ਦਰਬਾਰ	16	ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ 'ਤੇ ਔਕੜਾਂ	56
ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ ਤਿਲਕ	18	ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਕਤਲ	56
ਕੋਹਿਨੂਰ ਹੀਰਾ	20	ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ	
ਸ਼ੇਰ ਪੰਜਾਬ ਸੁਰਗਵਾਸ	21	ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਕੈਦ ਤੇ	56
ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਤੀ ਹੋਣ		ਸੁਰਗਵਾਸ	58
ਦਾ ਬਹਾਨਾ	23	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦਾ	
ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ	25	ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ	58
ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ	25	ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਣੀ	
ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਗਾਵਤ	27	ਨੂੰ ਜਾਹਿਰ ਦੇਣਾ	59
ਡੋਗਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ	27	ਚੰਦ ਕੌਰ ਕਤਲ	62
ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਕੈਦ ਤੇ		ਗੱਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ	64
ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਕਤਲ	29	ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ	
ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ	32	ਜਾਰੀਰਾਂ ਬਹਾਲ	64
ਮ. ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ	36	ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	
ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼	37	ਦਾ ਵਿਰੋਧ	64
ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜ਼ਬਮੀ	40	ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਹਿਣਾ	
ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕਤਲ	47	ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣਾ	65
ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ	50	ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ	66
ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ	50	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ	
ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ	51	ਕਤਲ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ	67
ਲਾਹੌਰੋਂ ਚਲੇ ਗਏ	52	ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ	
ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਛੋਜਾਂ ਵਿਚ	53	ਕਤਲ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ	68
ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ	54	ਮ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਕਤਲ	68
ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੀ	54	ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕਤਲ	70
ਲੜਾਈ		ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਤਲ	73
ਸੁਲੂਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ			

ਦੁੱਜਾ ਕਾਂਡ ੧੨—੯੮

ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ ਮਹਾਰਾਜਾ	75	ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣ ਦੀ	
ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ	77	ਸਾਜ਼ਸ਼	87
ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਖ ਅਜੀਤ ਸਿੱਖ		ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਕਤਲ	89
ਕਤਲ	78	ਜਵਾਹਰ ਸਿੱਖ ਵਜੀਰ	90
ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਵਜੀਰ ਬਣਿਆ	78	ਸਿੱਖ ਛੋਜ ਦਾ ਜੰਮ੍ਹੂ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਤੇ	
ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੱਖ ਤੇ ਬੇਲੀ ਰਾਮ		ਫਤਹਿ ਸਿੱਖ ਮਾਨ ਕਤਲ	91
ਕਤਲ	78	ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰਿਹਤਾਰ	91
ਜਵਾਹਰ ਸਿੱਖ ਕੈਦ	79	ਕੰਵਰ ਪਸੌਰਾ ਸਿੱਖ ਲਾਹੌਰ	
ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਸਿੱਖ		ਵਿਚ	91
ਵਿਚ ਛੁੱਟ	79	ਸਾਵਣ ਮੱਲ ਕਤਲ ਤੇ ਮੂਲਰਾਜ	
ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੱਖ ਪਸੌਰਾ ਸਿੱਖ		ਗਵਰਨਰ	92
ਦੀ ਬਗਾਵਤ	80	ਪਸੌਰਾ ਸਿੱਖ ਦੀ ਬਗਾਵਤ	92
ਜਵਾਹਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਰਿਹਾਈ	80	ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ	
ਸੁਚੇਤ ਸਿੱਖ ਕਤਲ	81	ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ	92
ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੱਖ	82	ਪਸੌਰਾ ਸਿੱਖ ਕਤਲ	93
ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਕਲਕਤੀਆ		ਜਵਾਹਰ ਸਿੱਖ ਕਤਲ	96
ਕਤਲ	85	ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਵਜੀਰ ਤੇ ਤੇਜ	
ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੱਖ, ਅਤਰ ਸਿੱਖ		ਸਿੱਖ ਸੈਨਾਪਤੀ	97
ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੱਖ ਕਤਲ	86		

ਤਿੱਜਾ ਕਾਂਡ ੯੯—੧੧੪

ਖਾਲਸਾ ਛੋਜ	99	ਸਿੱਖ ਛੋਜ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ	
ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ	102	ਨੇੜੇ	120
ਸਤਲੁਜ ਯੁੱਧ ਦੇ ਕਾਰਨ	104	ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ	
ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਦਾ		ਚਿੱਠੀ	120
ਐਲਾਨ	112	ਜੰਗ ਮੁਦਕੀ ੧੮ ਦਸੰਬਰ	124
ਸਤਲੁਜ ਕੰਢੇ ਕੱਚਾ ਕਿਲਾ	114	ਮੁਦਕੀ ਤੋਂ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਤਕ	128
ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਐਲਾਨ	115	ਜੰਗ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ	
ਸੁਲਾ ਕਿਸ ਨੇ ਤੋਝੀ ?	117	੨੧ ਦਸੰਬਰ	130

੨੧ ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਚਿੱਠੀ	133	ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ	147
੨੨ ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਭੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਗਾਵਾਂ	135	ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ	148
ਬੱਦੋਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਯੂਰਪੀਨ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ	137	ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ	149
ਅਲੀਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ	140	ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ	153
ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵਜੀਰ ਬਣਿਆਂ	141	ਸਿੱਖ ਹਾਰੇ ਕਿਉਂ ?	154
ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੁਭੱਤਾ	142	ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਸਿਰ ਝੂਠੇ ਇਲਜ਼ਾਮ	156
ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ	143	ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਸੂਰ ਪੁੱਜੇ	159
ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਾਰਡਿੰਗਾ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤਾ	144	ਹਾਰਡਿੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ	159
ਸਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੋਰਚਾ	144	ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜੇ	162
ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਚਿੱਠੀ	145	ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੁਲ੍ਹਾ	163
	145	ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਜ਼ਬਤ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤਾ	170
	145	ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਵਾਂ ਪਰਬੰਧ	172
		ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ	173

ਚੌਥਾ ਕਾਂਡ ੧੭੫—੨੯੩

ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਖਾਹਸ	175	ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆਂ	187
ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਿਨ ਹਾਲਾਤ ਥੱਲੇ ਹੋਈ	176	ਹਾਰਡਿੰਗ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ	187
ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਰਖਾਸਤ	178	ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਸ਼ੇਖਪੁਰੇ ਕੈਦ	189
ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ	179	ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ੨੩ ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਚਿੱਠੀ	190
ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਭਰੋਵਾਲ	181	ਲਾਰੰਸ ਤੇ ਹਾਰਡਿੰਗ ਵਾਪਸ	191
ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਪਿਛੋਂ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ	185	ਭਲਹੋਜੀ ਤੇ 'ਕਰੀ' ਨਵੇਂ ਅਫਸਰ	191
ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ	186	ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਮੂਲਰਾਜ	192
ਪਰਮੇ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾਂ	187	ਮੂਲਰਾਜ ਦਾ ਅਸਤੀਫਾ	192

ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਗਵਰਨਰ	
ਬਣਿਆਂ	
ਐਗਨੀਊਂ ਤੇ ਅੈਂਡਰਸਨ	
ਕਤਲ	194
ਮੁਲਤਾਨ ਬਗਾਵਤ ਕਿਊਂ	
ਹੋਈ ?	195
ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਕੈਦ	196
ਕਰੀ ਬਗਾਵਤ ਦਬਾਊਣ	
ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ	196
ਰੈਜ਼ੀਡੈਟ ਦੇ ਅਖਤਿਆਰ	198
ਡਲਹੌਜੀ ਦੀ ਨੀਤੀ	199
ਗਫ ਦਾ ਇਰਾਦਾ	199
ਐਡਵਾਰਡਸ ਮੁਲਤਾਨ	
ਊਤੇ	200
ਕਨੇਰੀ ਦੀ ਲੜਾਈ	200
ਸੂਰਜਕੁੰਡ ਦੀ ਲੜਾਈ	200
ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਸਿਰ ਬਿਪਤਾ	201
ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ	202
ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ	202
ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ	
ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ	203
ਰੈਜ਼ੀਡੈਟ ਦਾ ਉੱਤਰ	204
ਐਬਟ ਦਾ ਸੁਭਾਂ	205
ਐਬਟ ਦੇ ਭੜਕਾਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ	
ਨੇ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ	206
ਕਨੋਰਾ ਕਤਲ	207
ਐਬਟ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ	208
ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਜ਼ਬਤ	
ਤੇ ਨਜ਼ਾਮਤ ਤੋਂ ਬੇਦਖਲੀ	211
ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਬਾਗੀ ਕਿਊਂ	
ਹੋਇਆ?	211
ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਗਾਵਤ	213

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ ?	
ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਿੱਠੀ	
ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ	213
ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਐਲਾਨ	
ਬਾਗੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ	214
ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਬਾਗੀ ਕਿਊਂ	
ਹੋਇਆ ?	215
ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੇ	
ਰਾਵਾਂ	216
ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ	220
ਮੂਲਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ	223
ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ	
ਲੜਾਈਆਂ	223
ਗਫ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ	223
੧੯ ਨਵੰਬਰ ਦਾ ਐਲਾਨ	224
੫ ਫਰਵਰੀ ਦਾ ਐਲਾਨ	225
ਗਮ ਨਗਰ ਦੀ ਲੜਾਈ	226
ਸੈਦਲਾਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ	227
ਡਲਹੌਜੀ ਦਾ ਐਲਾਨ	228
ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਦੀ ਲੜਾਈ	229
ਇਸ ਯੁੱਧ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਰਾਵਾਂ	232
ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ	233
ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ	
ਹਮਲਾ ਕਿਊਂ ਨਾ ਕੀਤਾ ?	234
ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੜਾਈ	237
ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਥਿਆਰ	
ਸੁੱਟੇ	239
ਇਲੀਅਟ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ	241
ਲਾਰੰਸ ਫੇਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਟ	241
ਇਲੀਅਟ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ	241
ਡਲਹੌਜੀ ਦਾ ਐਲਾਨ	245
ਆਖਰੀ ਸੁਲ੍ਹਾ	249
ਵਿਚਾਰ	251
ਅੰਤਕਾ ੧	262
ਅੰਤਕਾ ੨	263

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ,
ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਦੇ ਨਾਮ

੧. ਕਨਿੱਘਮ A Hisotry of Sikhs, by Joseph Davey Cunningham, Printed in 1849, 1918.
੨. ਸਮਿਥ A History of the Reigning Family of Lahore, by Major G. Carmichael Smyth. 1847.
੩. ਮੈਕਗ੍ਰੋਰਾਰ The History of the Sikhs, Vol, II by W.L.M. Gregor, M.D. 1846.
੪. ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ The Annexation of the Punjab and the Maharaja Duleep Singh by Major Evans Bell, 1882.
੫. ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ The Sikhs and the Sikh Wars, by Gen. Sir Charles Gough. V.C., G.C.B., and Arthur D. Innes. M.A. 1847.
੬. ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ Sir John Login and Dulep Singh, by Lady Login. 1890.
੭. ਡਾਲਹੌਜੀ ਦੇ ਖਤ Private Letters of the Marquess of Dalhousie, edited by J.G.A., Baird. 1910.
੮. ਲਾਰੰਸ ਦਾ ਜੀਵਨ Life of Sir Henry Lawrence, Vol. II, by Sir Herbert B. Edwardes, K.C.B., K.C.S.I. and Herman Merivale. C.B. 1873.
੯. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੌਰਮਿੰਟ The Maharaja Duleep Singh & the Government, Published for Private Circulation, 1884.

ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਲਿਖਵਾਈ ਸੀ ਲੈ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਖਾਸ ਬੇਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ।

੧੧. Despatches and General Orders. announcing the victories, achieved by the Army of the Sutlej. 1846.
੧੨. ਪੰਜਾਬ ਪੇਪਰਜ਼ Punjab Papers (1847-9) and (1849).
੧੩. Lady Login's Recollections, Court life and Camp life 1820-1904, by E. Dalhousie Login Printed London (1912).
੧੪. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜੇ, ਗ੍ਰੁਫਨ (Rajas of the Punjab).
੧੫. ਮੈਲਕਮ (Sketch of the Sikhs. by J. Malcolm London (1916)
੧੬. Maharaja Ranjit Singh, presented by Gurdwara Prabandhak Committee Lahore, (1939)
੧੭. ਰਉਸਾਏ ਪੰਜਾਬ, ਦੋਵੇਂ ਹਿੱਸੇ। (ਗ੍ਰੁਫਨ)
੧੮. ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਔਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਹ (ਹਿੰਦੀ) ਲੇਖਕ ਨੰਦ ਕੁਮਾਰ ਦੇਵ ਸ਼ਰਮਾ, ਪਹਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ੧੯੭੯ ਬਿ.
੧੯. ਸਿੱਖਾਂ ਕਾ ਉਬਾਨ ਔਰ ਪਤਨ, (ਹਿੰਦੀ) ਲੇਖਕ ਨੰਦ ਕੁਮਾਰ ਦੇਵ ਸ਼ਰਮਾ, ਤਿੱਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ੧੯੯੭ ਬਿ.
੨੦. ਪੰਜਾਬ ਔਰ ਸਿੱਖ, (ਉਰਦੂ) ਲੇਖਕ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ੧੯੩੪ ਈ.
੨੧. ਤਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ (ਉਰਦੂ) ਲੇਖਕ ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ੧੯੨੫ ਈ.
੨੨. ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਲੇਖਕ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ 'ਸੂਦ', ਪਹਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ
੨੩. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਡਾ. ਰੰਡਾ ਸਿੰਘ।
੨੪. ਛੁਲਵਾੜੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨੰਬਰ, ਜਨਵਰੀ ੧੯੩੦ ਈ. ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਰਸਾਲਿਆਂ ਤੇ ਅਖਿਆਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੇਖ।

ਮੁੱਢਲੀ ਬੇਨਤੀ

‘ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ’? ਜਦ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੱਭਣ ਵਾਸਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਫੌਲਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਕੀ ਸੀ, ਤੇ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ? ਅਸੀਂ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ, ਇਹ ਕੋਈ ਅਨਹੋਣੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਕੌਮਾਂ ਉਭਰਦੀਆਂ ਵੀ ਆਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਡਿਗਰਦੀਆਂ ਵੀ। ਜੋ ਕਦੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਗੁਲਾਮ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਨਵੇਕਲੇ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਮਗਰ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੁਲਾਮ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇਤਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਅਸਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤਿਆ, ਤੇ ਨਾ ਸਾਨੂੰ ਹੀ ਯਕੀਨ ਆਇਆ ਹੈ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਿੱਤੇ ਗਏ ਹਾਂ। ਤਾਂ ਫੇਰ ਹੋਇਆ ਕੀ? ਧੋਖਾ, ਸਰਾਸਰ ਧੋਖਾ। ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਘਰ ਦੇ ਭੇਤੀਆਂ ਹੋਂਥੇ।

ਦਿਲ ਕੇ ਫੌਲੇ ਜਲ ਉਠੇ ਸੀਨੇ ਕੇ ਦਾਗ ਸੇ

ਇਸ ਘਰ ਕੋ ਆਗ ਲਗ ਗਈ ਘਰ ਕੇ ਚਰਾਗ ਸੇ

੧੪੫੦੦ ਮੁਰੱਬਾ ਮੀਲ ਦੀ ਏਨੀ ਤਕੜੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ, ਜਿਸ ਕੌਲ ਬੇਅੰਤ ਸਾਮਾਨ-ਜੰਗ ਤੇ ਬੇਸੁਮਾਰ ਮਰ ਮਿਟਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਯੋਧੇ ਹੋਣ, ਉਸਦਾ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਹੈ ਇਕ ਜਾਦੂ ਹੀ।

ਏਸ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਅੰਤ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਜੰਮ੍ਹੂ ਦੇ ਡੱਗਰੇ ਸਨ। ਉਹ (ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ) ਇਕ ਦਿਨ ਪਲਟਣਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਰੂਪਏ ਮਹਾਵਾਰ ਤੇ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਤੇ ਆਖਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ ਬਣ ਗਏ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ

ਵੱਡਾ ਵਜੀਰ ਬਣ ਕੇ ਇਸ 'ਨੀਚਹ ਉੱਚ ਕਰਨ' ਦਾ ਜੋ ਬਦਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਚੌਲਿਆ। ਉਹਦੇ ਭਰੋ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜੋ ਨਿਮਕ-ਹਲਾਲੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਬਾਬਤ ਕਨਿੰਘਮ ਵਰਗੇ ਸੱਚੇ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੂਕ ਕੂਕ ਕੇ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਡੋਗਰੇ ਦੁਸ਼ਟਮਣ ਦੇ ਸੌਨੇ 'ਤੇ ਵਿਕ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲ ਉਸਾਰਨ ਦੇ ਆਹਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਬਣੇ ਥੈਠੇ ਹਨ। ਇਹ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹ ਦੀ ਯਾਦ ਹੈ।

ਬਹਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਘਰ ਮੁਸ਼ਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਨਸਪਤੀ 'ਤੇ ਜੋਬਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਬਾਗਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਨ ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ—ਉਜੜੇ ਚਮਨ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ—ਏਸ ਬਹਾਰ ਨਾਲ ਕੀ ?

ਹਮ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੋਂ ਕੋ ਅਥ ਕਿਆ ਕਾਮ ਹੈ ਗੁਲਸ਼ਨ ਸੇ ਲੇਕਨ
ਜੀ ਨਿਕਲ ਜਾਤਾ ਹੈ, ਜਥੁਨ ਸੁਨਤੇ ਹੈਂ ਆਤਮੀ ਹੈ ਬਹਾਰ

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਛੁੱਲ ਖਿੜਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਰੰਗ ਓਥੋਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ, ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੁੱਲੇ ਹੋਏ ਲਹੂ ਦਾ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸੈਰ-ਗਾਹੀਂ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਨ ਦਾ ਪਰਤੇ ਹਨ।

ਯਿਹ ਐਸ਼ ਗਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਯਾ ਰੰਗ ਔਰ ਕੁਛ ਹੈ

ਹਰ ਗੁਲ ਹੈ ਇਸ ਚਮਨ ਮੇਂ ਸਾਗਰ ਭਰਾ ਲਹੂ ਕਾ

ਮੈਂ ਨਿਰਾ ਪੁਰਾ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਵੀ ਹਿੱਸਦਾਰ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਏਨੀਆਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀਆਂ ਸਨ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਅੰਖਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਪੰਚ ਜਿਸ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ, ਸਿਪਾਹੀ ਝੱਟ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਂਦੇ। ਕੋਈ ਕੀਮਤੀ ਜਾਨਾਂ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੰਗ ਦੇ ਭਾੜੇ ਨਾਸ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ, ਕਿ ਜੇ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਨੇ

ਇਨਾਮ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਵੱਲ ਹੋ ਗਏ ਜੇ ਦੁੱਜੇ ਨੇ
ਤਨਬਾਹ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ।

ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ
ਵਿਚ ਮੁਦਗਰਜ਼ੀ ਸਮੱਝ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਉਨਾਂ ਜ਼ੋਰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ
ਵਧਾਉਣ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਿੰਨਾ ਦੁੱਜੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਘਟਾਉਣ
ਉੱਤੇ। ਹਰ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਦੁੱਜੇ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਣ ਪਾਉਂਦਾ ਤੇ
ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦਾ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ; ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਰਦਾਂ
ਅੱਡੇਪਾਟੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਖਹਿ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਤ ਇਹ ਛੁੱਟ ਤੇ ਪਾਟੇਯਾੜ
ਸਾਨੂੰ ਲੈ ਲੱਖੀ। ਕਿਹੜਾ ਘਰ ਏ, ਜੋ ਛੁੱਟ ਨੇ ਬਰਬਾਦ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।
ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਲੀ ਬਣ੍ਹਾ ਦਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਲਾਲਾਂ ਨੂੰ
ਕੌਡੀਆਂ ਵਾਂਗ ਰੋਲ ਦਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਮਹਾਂ ਕਵੀ 'ਰੰਗ' ਨੇ
ਕਿਆ ਸੋਹਣਾ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਛੁੱਟ ਗਏ ਹੀਰਾ ਕੀ ਬਿਕਾਨੀ ਕਨੀ ਹਾਟ ਹਾਟ
ਕਾਹੂੰ ਘਾਟ ਮੇਲ, ਕਾਹੂੰ ਬਾੜ ਮੇਲ ਕੋ ਲਯੋ
ਛੁੱਟ ਗਈ ਲੰਕਾ, ਛੁੱਟ ਮਿਲਓ ਜੋ ਵਿਭੀਖਣ ਹੈ
ਰਾਵਨ ਸਮੇਤ ਬੰਸ ਆਸਮਾਨ ਕੋ ਗਯੋ
ਕਹੈ ਕਵੀ 'ਰੰਗ' ਦਰਜੇਧਨ ਸੇ ਛਤਰਪਾਰੀ
ਤਨਕ ਮੇ ਛੁੱਟੇ ਤੇ ਗੁਮਾਨ ਵਾਕੋ ਨੈ ਗਯੋ
ਛੁੱਟੇ ਤੇ ਨਰਦ ਉਠ ਜਾਤ ਬਾਜੀ ਚੰਸਰ ਕੀ
ਆਪਸ ਕੇ ਛੁੱਟੇ ਕਹੁ ਕੈਨ ਕੇ ਭਲੋ ਭਯੋ।

ਮੈਂ ਕਿਹੜੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦਾ ਰੋਣਾ ਰੋਵਾਂ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਛੱਟ
ਤੇ ਪੱਟੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹਾਂ.....

ਇਕ ਚਾਕ ਹੋ ਤੋ ਸੀ ਲੂੰ ਹਮਦਮ ਗਿਰੇਬਾਂ ਅਪਨਾ
ਜਾਲਮ ਨੇ ਫਾੜ ਫਾਲਾ ਹੈ ਤਾਰ ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ
ਖੈਰ, ਏਸ ਲੰਮੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਵਹਿਣ ਦਾ ਕੀ ਛਾਇਦਾ ? ਜੋ ਕੁਝ
ਹੋਇਆ, ਆਪ ਅਗਲਿਆਂ ਪੱਤਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਲਵੋਗੇ।

ਮੈਂ ਹੁਣ ਇਕ ਦੋ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਹ ਹਿੱਸਾ* ਢਾਡੀਆਂ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਕਿਹਾ, ਤਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਮੈਂ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਕਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਪੰਥਕ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਤਾਬੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਮਨ-ਘੜਤ ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ, ਸਭ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਦੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਰਚਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਲਈ ਗਈ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਸੱਜਣਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਕਾਦੀ ਵਿੰਡ (ਲਾਹੌਰ)
20-8-੧੯੪੪ ਈ.

[ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ
“ਸੀਤਲ”]

*ਪਹਿਲੇ ਕਾਂਡ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 4-4-3੯ ਈ. ਨੂੰ, ਦੁੱਜੇ ਕਾਂਡ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 20-੮-੩੭ ਈ. ਨੂੰ ਤੇ ਤਿੱਜੇ ਕਾਂਡ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 90-9-80 ਈ. ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਹ ਧਰਤੀ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ, ਇਹ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਅਸਥਾਨ
ਏਥੇ ਪੀਰ ਪੈਂਗੰਬਰ ਅੰਲੀਏ, ਕਈ ਹੋਏ ਬਲੀ ਮਹਾਨ
ਏਥੇ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪਰਗਟੇ, ਪਏ ਦਿਉਤੇ ਸੀਸ ਝੁਕਾਨ
ਗੁਰ ਪੰਜਵੇਂ ਘਾਲਾਂ ਘਾਲੀਆਂ, ਜੋ ਤਪੀਆਂ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ
ਏਥੇ ਲਾਲ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਜ਼ ਦੇ, ਗਏ ਵਾਰ ਧਰਮ ਤੋਂ ਜਾਨ
ਗੁਰ ਪੰਥ ਭਾਲਸਾ ਸਾਜ ਕੇ, ਫਿਰ ਮਰੀ ਜੀਵਾਈ ਆਨ
ਏਥੇ ਨਲੁਵੇ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਦੀ, ਜਦ ਚਮਕੀ ਸੀ ਕਿਰਪਾਨ
ਤਾਂ ਖੁੱਸੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ, ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਚਮਕੀ ਸ਼ਾਨ
ਪਰ ਘਾਲ ਬਲੀ ਰਣਜੀਤ ਦੀ, ਨਾ ਸਾਂਭ ਸੱਕੀ ਸੰਤਾਨ
ਜਿਉਂ ਗਿਆ ਸੀ ਰਾਜ ਪੰਜਾਬ ਦਾ, ਪੜ੍ਹੇ 'ਸੀਤਲ' ਦਿਲ ਪਛਤਾਨ

ਭੇਟਾ

ਊਹਨਾਂ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੂੰ,
ਜੋ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ
ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ।

'ਸੀਤਲ'

ਪਹਿਲਾ ਕਾਂਡ

ਇੱਕ, ਹਾਂ, ਪੂਰੀ ਇੱਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਇਹਨਾਂ ਪਤੌਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਅੱਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਏਥੇ ਓਪਰਿਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਰੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ*। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਲੁਹੂ ਡੋਲੁ ਕੇ ਉਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ—ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ—ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ

*ਕੋਈ ਢੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਦੇਸ ਅੰਦਰ,
ਕਦੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ ਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ।
ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਾਂ,
ਤਾਜ ਤਖਤ ਵਾਲੇ, ਅਣਖ-ਅਣ ਵਾਲੇ।
ਸਾਡੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਕਲਗੀਆਂ ਸੁਹੰਦੀਆਂ ਸਨ,
ਸਾਨੂੰ ਨਿਊਂਦੇ ਸਨ ਕਈ ਗੁਮਾਨ ਵਾਲੇ।
ਸਾਡੇ ਖਾਲਸਈ ਕੌਮੀ ਨਸ਼ਾਨ ਅੱਗੇ,
ਪਾਣੀ ਭਰਦੇ ਸਨ ਕਈ ਨਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ।
ਸਾਡੀ ਚਮਕਦੀ ਤੇਗ ਦੀ ਧਰ ਅੱਗੇ,
ਭੇਟਾ ਧਰਦੇ ਸਨ ਕਾਬਲ, ਈਰਾਨ ਵਾਲੇ।
ਬਿਨਾਂ ਪੁੱਛਿਆਂ ਏਧਰ ਨਾ ਝਾਕਦੇ ਸਨ,
ਸਾਡੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਹੁਕਮ ਚਲਾਨ ਵਾਲੇ।
ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ? ਰੁਲਦੇ ਫਿਰਨਗੇ ਇਹ,
ਆਪਣੇ ਤਾਜ ਵਿਚ ਹੀਰੇ ਹੰਡਾਨ ਵਾਲੇ।
'ਸੀਤਲ' ਹਾਲ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ,
ਤਾਜ, ਤਖਤ, ਨਸ਼ਾਨ, ਕਿਰਪਾਨ ਵਾਲੇ।

ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦਿਆਂ ਘੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਾਪਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਧੋਣਾਂ ਅਕੜ੍ਹਾਂ ਕੇ ਚਲਦੇ ਸਾਂ।

ਅੱਜ ਉਹ ਦਿਨ ਕਿੱਧਰ ਚਲੇ ਗਏ ? ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲ ਗਈ ? ਅਸੀਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਲਾਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਏ ? ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਛਕੀਰ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਏ ? ਭਾਵ, ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ ? ਅਗਲਿਆਂ ਪੱਤਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ,
ਜਿਸਨੇ ਹਰ ਇਕ 'ਤੇ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸ਼ੇਰ—
ਸ਼ੇਰ-ਪੰਜਾਬ ਬੀਮਾਰ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਬਲ ਕੰਧਾਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ
ਕੰਬਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸਦੀ ਭਥਕ ਅੱਗੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ

ਲਹੂ ਸੁਕਦਾ ਸੀ, ਜੀਹਦੇ ਤੇਜ ਅੱਗੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਹਨੇਰੇ ਵਾਂਗ ਉਡ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜੀਹਦੇ ਜਭੇ ਸਾਮੁਣੇ ਵੈਰੀ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਮਿਆਨੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲਦੀ, ਜਿਸਦੀ ਰਵਾਨੀ ਅੱਗੇ 'ਅਟਕ' ਜਿਹੇ ਅਟਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਸਦੇ ਨਾਅਰੇ ਅਜੇ ਤੀਕ ਖੈਬਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੁਹਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ—ਬੀਮਾਰ ਪਿਆ ਸੀ। ਰੋਗ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਸੰਬੰਧੀਆਂ, ਸਰਦਾਰਾਂ, ਵਜ਼ੀਰਾਂ, ਜਰਨੈਲਾਂ, ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ, ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ ਵਿਚ ਅੰਤਮ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਸਭ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਇਉਂ ਕਹਿਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ :

“ਖਾਲਸਾ ਜੀ ! ਹੁਣ ਕੁਝ-ਕੁ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਮੌਲਾ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ
ਮੈਂ ਆਪ ਤੋਂ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਵਿਦਿਆ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਸ
ਆਖਰੀ ਤਕਰੀਰ ਗੱਲ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਆਇਆ, ਸੋ ਚੱਲਸੀ, ਜੋ
ਘੜਿਆ, ਸੋ ਭੱਜਸੀ, ‘ਘਲੇ ਆਵਹਿ ਨਾਨਕਾ ਸਦੇ ਉਠੀ
ਜਾਹਿ’”

“ਲਾਈ ਹਯਾਤ ਆਏ, ਕਜ਼ਾ ਲੇ ਚਲੀ, ਚਲੇ।

ਅਪਨੀ ਭੁਜੀ ਨਾ ਆਏ, ਨਾ ਅਪਨੀ ਭੁਜੀ ਚਲੇ”

“ਜੰਮਣਾ ਮਰਨਾ ਭਾਣੇ ਦੀ ਕਾਰ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਦਾ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਉਸਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਰਾਜੀ ਰਿਹੋ।...

“ਮੇਥੋਂ ਜੋ ਪ੍ਰੰਜ ਸਰ ਆਈ ਏ, ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਚੌਲਿਆ ਹਾਂ। ਹੰਨੇ-ਹੰਨੇ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦੇ ਮਣਕੇ ਭੰਨ ਕੇ ਇਕ ਕੈਠਾ ਬਣ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੁੱਚੇ ਰਿਹੋ। ਮਿਲੇ ਰਹੋਗੇ, ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣੇ ਰਹੋਗੇ, ਨਿਖੜ ਜਾਉਗੇ, ਤਾਂ ਮਾਰੇ ਜਾਉਗੇ। ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਤਾਪ ਦੇ ਸਾਮ੍ਰਾਂ ਪ੍ਰੇਬਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਕੰਬ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਇਕਬਾਲ ਅੱਗੇ ਆਸਮਾਨ ਬਰ-ਬਰ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਤੇਗ ਦੀ ਧਾਂਗ ਸਾਰੀ ਦੂਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਡਰ ਹੈ, ਤਾਂ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ, ਕਿਤੇ ਇਹ ਤੇਗ ਤੁਹਾਡੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਨਾ ਖੜਕਣ ਲੱਗ ਪਵੇ। ਤੁਹਾਡੇ ਬਰਛਿਆਂ ਦੀ ਪਾਣ, ਤੁਹਾਡੇ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਉਤਰਨ ਲੱਗ ਪਵੇ। ਖਾਲਸਾ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਹੋ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਖਾਸ ਹਨ : ਇਕ ਪਤਾਸੇ ਤੇ ਇਕ ਲੋਹੇ ਦਾ ਖੰਡਾ। ਬੱਸ, ਏਸੇ ਵਿਚ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਛਿਪੀ ਹੋਈ ਜੇ। ਜੇ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਪਤਾਸਿਆਂ ਵਾਂਗ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਇਓ, ਆਪਾ ਮਿਟਾਂ ਕੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਇਓ, ਜਿਥੇ ਭਰੋਂ ਦਾ ਮੁੜਕਾ ਛੁੱਲੇ, ਓਥੇ ਲਹੂ ਵਹੋਂ ਦਿਓ। ਤੇ ਜੇ ਸਮਾਂ ਆ ਬਣੇ, ਤਾਂ ਖੰਡੇ ਵਾਂਗ ਸਖਤ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਵੀ ਹੋ ਜਾਇਓ। ਗਰੀਬ-ਦੁਖੀਏ ਦੀ ਢਾਲ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਤਲਵਾਰ ਬਣ ਕੇ ਚਮਕਿਓ।

“ਜਿਸ ਦਿਨ ਪਾਨੀਪਤ ਦੇ ਮੇਦਾਨ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ (ਗਣਿ ਪਥੰਗ) ਚੁਹਾਣ, ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀ ਕੌਲੋਂ ਹਾਰ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਿਨ ‘ਅਰਜਣ’ ਦਾ ‘ਰਾਂਡੀਵ’ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ‘ਕਰਣ’ ਦੇ ‘ਅਗਨ-ਬਾਣ’ ਠੰਢੇ ਹੋ ਗਏ। ਹਿਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਛੱਡੀ-ਪੁਣਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਛੇ ਸੌ ਸਾਲ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਸਦਕਾ, ਏਥੇ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਹਨੂੰ ਸੰਭਾਲੀ ਰਖਿਓ।

“ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣਾ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਮੈਨੂੰ ਜਾਨ ਨਾਲੋਂ ਪਿਆਰੀ ਹੈ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਸਦਾ ਉੱਚੇ ਰਹਿਣ, ਮੇਰੀ ਅੰਤਮ ਇਛਿਆ ਹੈ। ਓਪਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਧਰਨਗੇ; ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਧਰਨਗੇ। ਗੈਰਾਂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਸਾਮ੍ਰਾਂਣੇ ਝੁਕਣਾ, ਮੇਰੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਵੇਚਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਜਾਉਗੇ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਕਲਪੇਗੀ।...

“ਹੁਣ ਵਧੇਰੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ। ਟਿੱਕਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਰਾਂਣੇ ਲਿਆਓ।”

ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹਦੀ ਬਾਂਹ *

“ਕਿਹਾ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਅੰਤ ਵੇਲੇ,
“ਨੇੜੇ ਹੋਇਕੇ ਸੁਣੀ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘਾ।
ਮੇਰੇ ਮੁਅਤਥਰ, ਭੇਤੀਆ, ਗੁੜ-ਯਾਰਾ।
ਦਿਲ ਦੇ ਮਹਿਰਮਾਂ, ਮੇਰੇ ਪਰਾਨ, ਸਿੰਘਾ!
ਕੋਟ ਅਕਲ ਦੇ, ਨੀਤੀ-ਨਿਪੁੰਨ ਸ਼ੇਰਾ,
ਮੇਰੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਆਣ ਸ਼ਾਨ ਸਿੰਘਾ!
ਸੁਖਨ ਅੰਤ ਦੇ, ਗਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਾਂਗੂ,
ਯਾਦ ਰੱਖਣੇ ਮੇਰੇ ਫੁਰਮਾਨ ਸਿੰਘਾ !
ਮੇਰੀਆਂ ਨੇਕੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮੁਹਰਨੀ ਦੇ,
ਪੱਟੀ ਯਾਦ ਦੀ ਉੱਤੇ ਦੁਹਰਾਵੰਦਾ ਰਹੀਂ।
ਜਿਹੜਾ ਮਹਿਲ ਉਸਾਰ ਕੇ ਚੌਲਿਆ ਹਾਂ,
ਛਿੱਗਣ ਦੇਈ ਨਾ, ਬੱਚੀਆਂ ਲਾਵੰਦਾ ਰਹੀਂ।
ਮੇਰੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਰੂਪ ਸਮਝੀਂ,
ਇਹਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਸੀਸ ਝੁਕਾਈ ਰੱਖੀਂ।
ਇਹਨੂੰ ਮਾਲਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਾਪਿਆ ਮੈਂ,
ਵਛਾਦਾਰ ਬਣ, ਭਾਰ ਵੰਡਾਈ ਰੱਖੀਂ।
ਨੈ-ਨਿਹਾਲ ਹੈ ਬਾਲ, ਸਮਝੋ ਉਹਨੂੰ,
ਪਿਉ-ਪੁੱਤ ਦਾ ਝਗੜਾ ਮਿਟਾਈ ਰੱਖੀਂ।

(ਦੇਖੋ ਬਾਬੀ ਫੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ ੧੯ 'ਤੇ)

ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਸਾਮੁਲੇ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਜੰਮ੍ਹੁੰ ਦਾ ਡੋਰਗਰਾ) ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਵਜ਼ੀਰ' ਬਾਪਿਆ। 'ਰੀਤਾ' ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜ-ਭਰਤ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਛਾਦਾਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾਧੀ।

(ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ ੧੯ ਦਾ ਬਾਕੀ ਡੁਟਨੋਟ)

ਜਿਹੜਾ ਬਾਗ ਸਵੈਰਾਜ ਦਾ ਲਾ ਚੌਲਿਆਂ,
ਸੁਕਣ ਦੇਈ ਨਾ ਸੂ, ਪਾਣੀ ਪਾਈ ਰੱਖੀ।
ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਡੋਰ ਹੈ ਹੱਥ ਤੇਰੇ,
ਗੁੱਡੀ ਚੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਭੋਇ ਗਿਰਾ ਨਾ ਦੇਈ।
ਮੇਰੇ ਮਰੇ ਤੋਂ ਸਿਵੇ ਦੀ ਖਾਕ ਮੇਰੀ,
ਵੇਖੀ, ਪੂਲੁੜੇ ਵਾਂਗ ਉਡ੍ਹਾਂ ਨਾ ਦੇਈ।
ਇੱਕ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜਾਨ ਮੇਰੀ,
ਮੇਰੇ ਜਿਗਰ ਨਾ ਨਸ਼ਤਰਾਂ ਲਾਈਂ, ਸਿੰਘਾ !
ਏਸ ਸੀਨੇ ਦੀ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਬੁੱਝਣ ਵਾਲੀ,
ਦੱਬੀ ਰਹੇ, ਨਾ ਡੋਲ ਭੜਕਾਈਂ, ਸਿੰਘਾ !
ਹਰ ਇਕ ਬੀਰ ਯੋਧਾ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣ ਸਮਝੀਂ,
ਇੱਜਤ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਹੱਥ ਨਾ ਪਾਈਂ, ਸਿੰਘਾ !
ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬੰਸ ਨਾਲੋਂ,
ਨਾ ਪੰਜਾਬ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਈਂ ਸਿੰਘਾ !
ਛੇ ਸੌ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ,
ਮੈਂ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ਰਾਜ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ।
'ਸੀਤਲ' ਕਿਸੇ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ,
ਦੇਵੀਂ ਬੰਨ੍ਹ ਨਾ ਮੁੱਢ ਖਰਾਬੀਆਂ ਦਾ।"
ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ,
"ਤੁਸਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਵਾਮੀ ਜੀ, ਸੜਾਂਗਾ ਮੈਂ।
ਰਹਿਸੀ ਜੱਗ ਅੰਦਰ ਯਾਦ ਵਛਾਦਾਰੀ,
ਹਸ ਹੱਸ ਕੇ ਚਿਖਾ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਂਗਾ ਮੈਂ।
ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕੱਟੀ ਉਮਰ ਸਾਰੀ,
ਪੱਲਾ ਅੰਤ ਦੇ ਰਾਹ ਵੀ ਫੜਾਂਗਾ ਮੈਂ।

(ਦੇਖੋ ਬਾਕੀ ਡੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ ੨੦ 'ਤੇ)

ਕੁਝ ਚਿਰ ਸਾਰੇ ਚੁੱਪ ਵਰਤੀ ਰਹੀ। ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਉਦਾਸੀ ਛਾ
ਕੋਹਿਨੂੰਰ ਹੀਰਾ ਗਈ। ਬੀਮਾਰੀ ਨੇ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ।
ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਫੇਰ ਹੋਸ਼ ਆਈ, ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕੋਹਿਨੂੰਰ*
ਹੀਰਾ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜਵਾਹਰਾਤ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ

*ਇਹ ਓਹਾ ਜਗਤ ਪਰਸਿਧ 'ਪਾਂਡਵਾਂ' ਵਾਲਾ ਹੀਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਹਿੜ੍ਹੂ
ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਹਾਰਨ 'ਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਹੱਥ ਆਇਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ (੧੭੩੯ ਈ.) ਲੁੱਟ
ਵਿੱਚ ਨਾਦਸ਼ਾਹ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਕੌਲ ਆਇਆ। ਸ਼ਾਹ
ਸ਼ੁਜਾਹ ਤੋਂ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤੋਂ ਲਾਹੇ ਜਾਣ
'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਹੱਥ ਲੱਗਾ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਤਾਜ ਵਿੱਚ
ਸ਼ੈਭਨੀਕ ਹੈ।

(ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ ੧੯ ਦਾ ਬਾਕੀ ਭੁਟਨੋਟ)

ਪਿੱਛੋਂ ਦੁੱਖ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਸਹਿਣ ਨਾਲੋਂ,
ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬੂਹੀਂ ਸਵਰਗਾਂ 'ਚ ਵੜਾਂਗਾ ਮੈਂ।

ਤੇ ਜੇ ਬਿਰਹੋਂ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਏ ਵਿੱਚ ਲੇਖਾਂ,
ਮੈਨੂੰ ਸੜਨ ਤੋਂ ਡਾਢਿਆਂ ਹੋੜ ਲਿਆ।
ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖੀ ਨੂੰ ਮੌਤ ਕਬੂਲਿਆ ਨਾ,
ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੂੰ ਮੈਥੋਂ ਵਿਛੋੜ ਲਿਆ।
ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਉਮਰ ਬਾਕੀ,
ਪਤੀ-ਬ੍ਰਤਾ ਦੇ ਵਾਂਗ ਬਿਤਾਂ ਦਿਆਂਗਾ।
ਕਰਜ਼ ਆਪ ਦੀਆਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ,
ਜਿੰਨਾ ਚੁਕੇਗਾ, ਸਿਰੋਂ ਚੁਕੋਂ ਦਿਆਂਗਾ।
ਜਿਥੋਂ ਮੁੜਕਾ ਹਜ਼ੂਰ ਦਾ ਛੁੱਲਿਆ ਏ,
ਲੋੜ ਪਈ, ਤਾਂ ਬੁੰਨ ਵਹੋਂ ਦਿਆਂਗਾ।
ਡਿਗਦੇ ਮਹਿਲ ਨੂੰ ਬੱਚੀਆਂ ਲਾਉਣ ਬਦਲੇ,
ਬਾਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀ, ਸਿਰਾਂ ਤਕ ਲਾ ਦਿਆਂਗਾ।

'ਕੰਵਰ' ਅਤੇ 'ਸਰਕਾਰ' ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
'ਟਿੱਕਾ ਸਾਹਿਬ' ਨੂੰ ਨੈਣਾਂ ਦਾ ਤਾਰਾ ਸਮਝਾਂ।
ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਂਗਲ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਤਿਲਕ ਦੇਵੇ,
ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਸਮਝਾਂ।"

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਛਿਆ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਤੇ ਜਮਾਂਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੱਖ ਨੇ ਰੋਕ* ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪਿਆ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਬੇਸੁੱਧ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਦਰਬਾਰ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ
ਸੁਰਗਵਾਸ

ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਖਰਾਬ
ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਬੀਮਾਰੀ ਪੈਰੋ ਪੈਰ ਵੱਧਦੀ ਗਈ।
ਵੈਦਾਂ-ਹਕੀਮਾਂ ਨੇ ਬਥੇਰਾ ਚਾਰਾ ਲਾਇਆ,

ਪਰ ਬੇਹੋਜੀ ਨਾ ਟੁੱਟੀ। ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਏਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਰਹੇ, ਅੰਤ ਉਹ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਟਲਨਾ। ਪੂਰਨਮਾਸੀ, ਵੀਰਵਾਰ, ੧੫ ਹਾੜ੍ਹ, ੧੯੮੬ ਬਿ., (੨੧ ਜੂਨ ੧੯੩੬ ਈ.) ਅਜੇ ਛੇ ਘੜੀਆਂ ਸੂਰਜ ਖਲਾ ਸੀ, ਜਾਂਝੁਧੁ ਸਾਲ, ੨ ਮਹੀਨੇ, ੨੬ ਦਿਨ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ।^੬

*ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਉਠੂ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੧੯।

ਫ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਅਧਰੰਗ ਤੇ ਲਕਵੇ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ: ਹਰੀ ਸਿੱਖ ‘ਨਲੂਆ’ ਦੇ ‘ਸ਼ਹੀਦ’ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੋ ਬਹੁਤੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। (M. Geregor) ਮੈਕਰੋਗਰ, ਪੰਨਾ ੩।

ਫ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜਨਮ ੨ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੧੦ ਈ. ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੱਖ ਤੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਰਾਜ ਕੌਰ (ਸਪੁੱਤਰੀ ਰਾਜਾ ਗਜਪਤ ਸਿੱਖ ਵਾਲੀਏ ਜੀਂਦ) ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ।

੬ ਮੇਇਆ ਸ਼ੇਰ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੱਗ ਪਿਆ ਕਹਾਰਾ
ਤੋਏ ਰਾਜੇ ਰਾਣੀਆਂ ਰੁਨਾ ਜੱਗ ਸਾਰਾ
ਰੁਨੀ ਧਰਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਹਿ ‘ਹਾਏ ਸਰਦਾਰਾ’
ਸ੍ਰੁਵੇ ਮਹਿਲ ਅਟਾਰੀਆਂ ਛੱਡ ਗਿਆ ਵਣਜਾਰਾ
ਛੁੱਬਾ ਸੂਰਜ ਹਿੰਦ ਦਾ ਟੁੱਟਾ ਜਿੰਦ ਤਾਰਾ
ਪੱਛਮ ਚਾਨਣ ਹੋ ਗਿਆ, ਪੂਰਬ ਅੰਧਿਆਰਾ

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੁਰਜ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਛਿਪ ਗਿਆ। ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਘਰੀਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਘਓਂ ਦੇ ਦੀਵੇ ਬਲੇ। ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬੱਚਾ ਬੱਚਾ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਭੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨੋਂ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਚਾਲ ਹੀ ਹੈ :

ਹੰਸਤਾ ਹੈ ਗੁਲ ਚਮਨ ਮੌਂ ਤੋਂ ਨਾਲਾਂ ਹੈ *ਅੰਦਲੀਬ

ਦੋ ਦਿਲ ਭੁਸ਼ੀ ਕਾ ਦੇਖੋ ਕਡੀ ਇਸ ਜਹਾਂ ਕੇ ਬੀਚ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਡੇਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਚੰਨਣ ਦੀ ਚਿਖਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਸ਼੍ਲੋਰ ਦਾ ਅੰਤਮ ਜਲ੍ਹਸ ਨਿਕਲਿਆ। ਮਾਤਮ ਦਾ ਵਾਜਾ ਵੱਜਿਆ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਅਖੀਰੀ ਸਲਾਮੀ ਵਾਸਤੇ ਦਰੀਆਂ। ਮਰਦਿ-ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਸੇਜਾ 'ਤੇ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦ ਮਹਾਰਾਜ ਤਖਤ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਲੋਕ ਮੌਤੀਆਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਧਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜੇ ਅੱਜ ਚਿਖਾ ਚੜ੍ਹੇ, ਤਾਂ ਅੱਖੀਆਂ ਨੇ ਹੰਝੂਆਂ ਦੇ ਛੋਏ ਤਾਰੇ।

ਚਾਰ ਰਾਣੀਆਂ ਤੇ ਸੱਤ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸਤੀਾਂ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ 11 ਇਸਤਰੀਆਂ ਖਲੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਣੀ ਪਹਾੜਨ ਨੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਤੀ ਹੋਈਆਂ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਸ਼੍ਲੋਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜਿਸਮ 'ਗੀਤਾ' ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਧਰ੍ਹਾ ਕੇ ਰਾਜ-ਭਰਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕਸਮ ਕਰਾਈ। ਰਾਣੀਆਂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਅਰਥੀ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਚਿਖਾ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਈਆਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਲੰਬੂ ਲਾਇਆ। ਅੱਗ ਦੀ ਲਾਟ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੇ ਇਕ ਧਾਰ ਮਾਰੀ, ਜੋ ਲੱਖਾਂ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਹੋਈ ਨਿਕਲ ਗਈ।

*ਅੰਦਲੀਬ—ਬੁਲਬੁਲ।

ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ-ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖੋ ਵੇਖੀ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ।

“ਸਤੀਆ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜੋ ਮੜੀਆਂ ਲਗਿ ਜਲਨਿ।

ਨਾਨਕ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਜਿ ਬਿਰਹੇ ਚੋਟ ਮਰੰਨਿ।”

(ਮ: ੩, ਵਾਰ ਸੂਹੀ)

ਫੁਮੇਇਆ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੈ ਗਿਆ ਹਨੁਰ ਸਾਰੇ,

ਲੁੱਟਿਆ ਸੁਹਾਗ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਧਾਹੀ ਮਾਰੀਆਂ।

(ਦੇਖੋ ਬਾਕੀ ਛੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ ੨੩ 'ਤੇ)

ਸੋਲੁਵੀਂ ਹਾੜ ਦਾ ਸੂਰਜ ਪੈਰੋ ਪੈਰ ਉਤਾਂਹ ਚੜ੍ਹਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੱਗ ਦੇ ਲੰਬੂ ਵੀ ਅਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਮੱਚਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਇਕ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ ਆ ਪਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਆਹੂਤੀ ਪਾ ਰਿਆ।

ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ 'ਵਜੀਰ' ਚਿਖਾ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦੌੜਦਾ ਤੇ ਉਹਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਸਤੀ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਦੌੜਦਾ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਰੋਕ ਲੈਂਦਾ ਉਹਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹੋਇਆ। ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, “ਮੈਂ ਇਹ ਵਿਛੋੜਾ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ।”

ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਉਸਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਧਿਆਨ ਸਿੰਘਾ ! ਜੇ ਤੂੰ ਸੜ ਮਰਿਓਂ, ਤਾਂ—ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ—ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਣਾ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ।” ਮਗਰ ਉਸਦਾ ਅਸਲੀ ਭਾਵ ਸੀ, “ਧਿਆਨ ਸਿੰਘਾ ! ਜੇ ਤੂੰ ਸੜ ਮਰਿਓਂ, ਤਾਂ—ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ—ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਬਰਬਾਦ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।”

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੁਹਾਗ—ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ—ਚਿਖਾ ਦੀ ਭੇਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਥਰ ਥਰ ਕੰਬ ਉੱਠੀ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਬਦਲ ਲਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੌਣ ਕੌਣ ਰੋਏ ਤੇ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਘਿਓ ਦੀਆਂ ਜੋਤਾਂ ਜਗੀਆਂ, ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

(ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ ੨੨ ਦਾ ਬਾਕੀ ਛੁਟਨੋਟ)

ਭੋਬੂ ਲੇਣ ਅੱਖੀਆਂ ਤੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁਝ ਹੋ ਗਈ,

ਲੁਛ ਲੁਛ ਰੋਣ ਜਿਦਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿਚਾਰੀਆਂ।

ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਮੱਚ ਗਈ ਦੁਹਾਈ ਤੇ ਲੁਕਾਈ ਰੋਵੇ,

ਦਿਲਾਂ ਉਤੇ ਗਮਾਂ ਦੀਆਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਆਰੀਆਂ।

ਅੰਤ ਦਾ ਨਿਭਾਇਆ ਸਾਬ ਲੋਬ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋ ਕੇ,

‘ਸੀਤਲ’ ਵਿਯੋਗ ਝੱਲ ਸੱਕੀਆਂ ਨਾ ਨਾਰੀਆਂ।

ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਸਿਵਾ ਠੰਢਾ ਹੋ ਗਿਆ।...ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸ਼ੇਰ ਗਹਿਰੀ ਨੀਂਦੇ ਸੌਂ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੱਜ ਤਕ ਪਾਸਾ ਨਹੀਂ ਪਰਤਿਆ।

ਸ਼ੇਰ-ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਹਦਾ ਨਾਮ ਬਾਕੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਯਾਦ, ਜੋ ਸਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਵਾਂਗ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਸਦਾ ਦਮਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

*ਜਦੋਂ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਜੀ । ਯਾਦ ਆਵੇ,
ਤੇਰਾ ਲੰਮੀਆਂ ਭਾਣਕੇ ਸੌਂ ਜਾਣਾ।
ਮੌਤ ਹੀਰ ਜਟੇਟੀ ਦੇ ਪਲੰਘ ਉੱਤੇ,
ਸ਼ੋਖ ਰਾਬਣਾਂ, ਜਾਣ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਣਾ।
ਜੀਵਨ ਪੰਧ 'ਤੋਂ ਬੱਕ ਕੇ ਨੇਕ ਰਾਹੀਂਆ,
ਮੰਜ਼ਲ ਅੰਡ 'ਤੇ ਆਣ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਣਾ।
ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਭਲਾ ਜੀ, ਕੌਣ ਜਾਣੇ
ਖ਼ਬਰੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਠਾਣ ਕੇ, ਸੌਂ ਜਾਣਾ।

ਐਪਰ ਪਿਛਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੰਘਾ । ਕੌਣ ਪੁੱਛੋ ?
ਕਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਡੀਆਂ ਚਿਰਦੀਆਂ ਨੇ।
ਤੇਰੇ ਸੋਗਾ ਦੇ ਕਾਲਿਆਂ ਬੱਦਲਾਂ 'ਚੋ',
ਲੱਖਾਂ ਦਿਲਾਂ 'ਤੇ ਬਿਜਲੀਆਂ ਗਿਰਦੀਆਂ ਨੇ।
ਆਪਣੀ ਤੇਰਾ ਤੇ ਅਕਲ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਸਿੰਘਾ !
ਨਾਮਵਰੀ ਜਹਾਨ 'ਤੇ ਪਾ ਗਿਆ ਏਂ।
ਮਾਡ-ਕੁਮੀ ਦੀ ਰੇਤ ਦੇ ਜ਼ੱਗਰਿਆਂ ਨੂੰ,
ਸੂਰਜ ਸਿਖਰ ਦੇ ਵਾਂਗ ਚਮਕੋਂ ਗਿਆ ਏਂ।
ਨਿਉਂ ਨਿਉਂ ਚੁਮੇ ਨਸੀਬ ਨੇ ਚਰਨ ਤੇਰੇ,
ਉੱਚੇ ਕਰਮ ਦੇ ਈਛੇ ਝੁਲ੍ਹਾਂ ਗਿਆ ਏਂ।
'ਕਿਸਮਤ' ਮਰਦ ਦੀ ਮਰਦ ਦੇ ਹੱਥ ਹੁੰਦੀ'
ਸਾਬਤ ਜੱਗ ਨੂੰ ਕਰ ਦਿਖਲੋਂ ਗਿਆ ਏਂ।
ਦੱਸ ਗਿਆ ਏਂ, 'ਅਟਕ' ਅਟਕੋਂ ਕੇ ਢੂੰ,
ਹਿਮਤ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਭ ਕੁਝ ਵੱਸ ਹੋਵੇ।
'ਸੀਤਲ' ਸਦਾ ਜਹਾਨ 'ਤੇ ਜੀਵਦਾ ਏਂ,
ਜੀਹਦਾ ਮਰ ਗਿਆਂ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਜੱਸ ਹੋਵੇ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ

ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ—ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ—ਗੱਲ, ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ
ਮਨਸੂਬੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰੋਂ (ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਿਆਨ
ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿੰਘ) ਦੌਲਤ ਤੇ ਤਾਕਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ
ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਿਸ਼ੀ (ਚਾਲ) ਮੁਦ-ਮੁਖਤਿਆਰ
ਹੋਣ ਦੀ ਸੀ*। ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਨੇ
ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਤਜਵੀਜ਼ ਇਹ ਸੀ,
ਕਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਜ਼ਮ੍ਰੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਸੰਭਾਲ ਲਵੇ,
ਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਕੇ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਰਾਜ
ਕਰੇਂ। ਪਰ ਏਸ ਕੰਮ ਦੇ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਕਿ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ
ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਏਸ ਉਸਾਰੀ
ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ
ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ

ਵਾਸਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਛੂਂਘੀਆਂ
ਨੀਹਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਟਿੱਕਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ
ਨੂੰ 'ਸਰਕਾਰ' ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਰਾਉਣ
ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਸਦਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹਨੂੰ
ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ
ਦੁਰ ਹੀ ਰੱਖਦਾ। ਜਿਹੜੀ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਭੇਜਦਾ—ਮਗਰੋਂ ਫੌਜ, ਰਸਦ
ਤੇ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਨਾ ਭੇਜ ਕੇ—ਉਹ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹਨ ਦੇਂਦਾ। 'ਸਰਕਾਰ' ਨੂੰ
ਕਹਿ ਛੱਡਦਾ, ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਗੱਦੀ ਦੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ। ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ
ਤਾਕਤ ਏਨੀ ਵੱਧ ਰਾਈ ਸੀ, ਕਿ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ (ਖਾਸ ਕਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ
ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ) ਕਈ ਕਈ ਘੜੀਆਂ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ, ਬਾਹਰ ਖਲੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਪਰ ਉਹ

*Gordon ਗਾਰਡਨ, ਪੰਨਾ ੧੨੧।

†Sikh Wars ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨਾ ੫੦।

ਉਹਨੂੰ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਤੱਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇਂਦਾ*। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਰੱਖਦਾ। ਸ਼੍ਰੇਵ-ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਡੋਗਰਿਆਂ 'ਤੇ ਏਨੇ ਵਿਕੇ ਹੋਏ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਸਨ, ਕਿ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਨੂੰ 'ਬਚੜੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਗੋਦ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਕੱਢਦੇ, ਉਹਦੇ ਬਿਨਾਂ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਨਾ ਬਹਿੰਦੇ, ਰੋਜ਼ ਪੰਜ ਸੌ ਦੀ ਥੈਲੀ ਉਹਦੇ ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਪ੍ਰੈਗਤ (ਪੁੰਨ-ਦਾਨ) ਵਾਸਤੇ ਰੱਖਦੇ। ਡੋਗਰੇ ਉਹ ਰੂਪੈ-ਕੁਛ ਗਾਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ—ਬਾਕੀ ਆਪ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਖੜਕ ਸਿੱਘ ਦੀ ਥਾਂ ਸੀ, ਕਿ ਖੜਕ ਸਿੱਘ ਦੀ ਥਾਂ ਕੰਵਰ ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕੇਲਗਾ, ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਪਿਛੇ ਪੁੱਤਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜ ਪੈਣਗੇ। ਮੁਗਲਾਂ ਵਾਲੀ ਭਾਨਾ-ਜੰਗੀ ਸਿੱਖ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇਗੀ, ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕੱਟ ਮਰਨਗੇ ਤੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਰਾਹ ਸਾਡੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹਨੇ ਅੰਦਰੇ ਅੰਦਰ ਖੜਕ ਸਿੱਘ, ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੱਘ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਵ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਪਾੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਮਗਰਲਿਆਂ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ—ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਦਾ—ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੰਵਰ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਦੇਣ ਬਦਲੇ ਉਸਨੇ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ, ਪਰ ਸ਼੍ਰੇਵ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੋਈ ਨਾ ਗਈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ—ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ—†ਖੜਕ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਵਜੀਰ ਬਾਪਿਆ।

*Smyth ਸਮਿੱਖ, ਪੰਨਾ 28।

†ਖੜਕ ਸਿੱਘ ਦਾ ਜਨਮ ਫੱਗੁਣ ਸੁਦੀ ਸੱਤਮੀ, ੧੯੫੯ ਬਿ: (੧੯੦੨ ਈ:) ਨੂੰ ਰਾਣੀ ਦਾਤਾਰ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁਥੋਂ ਹੋਇਆ।

ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਖਤ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ (ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੇ ਉਬਾਰਨ 'ਤੇ) ਤਖਤ ਵਾਸਤੇ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਕੁਝ ਸਿਰਕਰਦਾ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ, ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ *ਜਾਗੀਰ ਵਿਚ ਇਕ ਲੱਖ ਸਾਲ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਮਗਰਲੇ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਮੰਨ ਲਿਆ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਵੇਲਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ—ਅਜੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ—ਕਿਹਾ ਤੇ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਦੁਆਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਸੋ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਬਟਾਲੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਣਬਣ ਹੋ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚੁੱਧ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਓਧਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਸੁਝੀ। ਉਹਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਹੁਣ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜਨਾਨਖਾਨੇ ਵਿਚਾਂ ਨਾ ਜਾਇਆ ਕਰਨ। ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ

ਗੁਸੈ ਹੋ ਪਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਵਜ਼ਾਰਤ ਦਾ ਕੰਮ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ। ਹੁਣ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਮ-ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਧ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੁਸ. ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਣੋ ਲਿਆ।

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਲਸਾ ਛੌਜਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ

*ਮੈਕਰੋਗਰ, ਪੰਨਾ 4।

†ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਜਨਾਨਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸੀ। (ਸਮਿਥ, ਪੰਨਾ 26)।

‡ਸ: ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ਾਲਾ ਸੀ। (ਪ੍ਰੋ: ਰਾਮ ਸਿੰਘ)।

ਝੂਠੀ ਭੁਹਮਤ 'ਸ: ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈ, ਤੇ ਉਹਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਰੁਪੈ ਪਿੱਛੇ ਛੇ ਆਨੇ ਦੇਣੇ ਮੰਨ ਲਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਈਗੀ। ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਹਟਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਗੋਰਾ ਫੌਜ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇਗੀ।' ਇਹ ਜਾਦੂ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਅੰਤ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਫੌਜ ਦੇ ਪੰਚਾਂ ਅੱਗੇ ਰੱਖੀ, 'ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਢੰਗ ਹੈ, ਕਿ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਖਤ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਵੇ।' ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਏਸ ਸਲਾਹ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਹਾਮੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਨੋ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਸਿੰਘ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਓਥੇ ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਸੀ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਗਿਆ ਤੇ ਕੰਵਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਪੜ੍ਹਾਂ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਏਥੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਪਤ ਸਭਾ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨੇ ਭਰਾ ਡੋਗਰੇ, ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਪਤ ਸਭਾ (ਕੰਵਰ ਦੀ ਮਾਤਾ) ਚੰਦ ਕੌਰ, ਚਾਰੇ ਸਰਦਾਰ (ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ, ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਕੇਸਰੀ ਸਿੰਘ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਾਰਡਨਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ।

ਝੂਠੇ ਖਤ ਹੁਣ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ: ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਦੋ ਖਤਾਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠਾਂ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸ: ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ

*ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਖਤ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਾਹਲੀ (ਝੂਠੇ, ਫਰਜ਼ੀ) ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਵੀ ਚੌਗੀ ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। (ਸਮਿੱਖ, ਪੰਨਾ ੨੮)।

ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੀ, “ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਏ, ਰਾਜ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੋਣ, ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰ ਹੋਣ, ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰਹੇ, ਰੁਪੈ ਪਿੱਛੇ ਛੇ ਆਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੇ ਖਰਚਾਂ ਵਾਸਤੇ ਰੱਖ ਲੈਣ ਤੇ ਦਸ ਆਨੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।” ਇਹ ਖਤ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਭੜਕ ਉਠੇ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ, ਕਿ ਚੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਏ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਪਰੋਂ ਕਿਹਾ, “ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਇੱਜਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਏਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਚ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ (ਜਿਸਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ) ਨੂੰ ਦੇਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਖਤ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ‘ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਵੇ।”

ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੇ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬੇਈਮਾਨੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੰਵਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਹੋਵਾਂ ?” ਏਨੀ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਕੈਦ, ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਵੀ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਕਤਲ, ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦਾ ਮੋਹਣੀ-ਮੰਤਰ ਸਭਨਾਂ ਉੱਤੇ ਤਖਤ ‘ਤੇ ਬੈਠਾ ਚੱਲ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ—ਸ: ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਖਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤਖਤ ‘ਤੇ ਬੈਠੇ ਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਉਸਦਾ ਵਜੀਰ ਬਣੇ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ: ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਲਾਮਤ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ, ਫੋਗਰਾ ਸੁੰਡੀ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਸ: ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਹਲੇ ਪੈ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, “ਧਿਆਨ ਸਿੰਘਾ ! ਵੇਖੀ, ਅੱਠ

ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”* ਉਸੇ ਦਿਨ (ਮੰਗਲਵਾਰ ੮
ਡੋਗਰਾ ਪਾਰਟੀ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੩੯ ਈ.) ਚੇਤ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਬਿਲੇ
ਕਿਲੇ ਨੂੰ ਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ
ਗਿਆ। ਤੇਰਾ-ਦੌਰਾਂ ਆਦਮੀਆਂ (+ਤਿੰਨੇ

ਭਰੋਂ ਡੋਗਰੇ, ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੱਖ, ਚਾਰੇ ਸਰਦਾਰ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ, ਰਾਚਨਨਰ, ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ, ਰਾਓ ਕੇਸਰੀ ਸਿੱਖ, ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਆਦਿ) ਦਾ ਜੱਥਾ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰਿਆ। ਬਾਹਰਲੀ ਡਿਊਡੀ ਅੱਗੇ ਦੋ ਪੁਰਬੀਏ (ਛੱਤੇ ਭਈਏ) ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਖਲੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰੌਢਿਆਂ ਤੁਸੀਂ ਐਸ ਵੇਲੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ? ਇਸਦਾ ਉਤਰ ਤਲਵਾਰ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਭਾਵ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧੇ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਗੜਵਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭੌਜਿਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਖਬਰ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਦੀ ਫੁਗੋਲੀ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਚੇਤ ਸਿੱਖ (ਜੋ ਮ: ਖੜਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ) ਭੋਹਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਲੁਕਿਆ। ਖੜਕ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੋਰ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਖੜਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ: ਚੇਤ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਖਾਬਗਾਹ (ਭੋਹਰਾ)

ਚੇਤ ਸਿੱਖ ਕਤਲ   ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸਾਮ੍ਰਾਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸ. ਚੇਤ ਸਿੱਖ ਜੀ! ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਕਹੇ ਹੋਏ ਅੱਠ ਦਿਨ ਤਾਂ ਅੱਜੇ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਪਰ ਮੈਂ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ।” ਚੇਤ ਸਿੱਖ ਨੇ ਬਖੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਪਾਏ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਵੀ ਉਸਦੀ ਜਾਨ-ਬਖੜੀ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਮੰਨੀ ਨਾ। ਚੇਤ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਖੜਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਸਾਮ੍ਰਾਣੇ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

*(Cunningham) ਕਨਿੱਘਮ (੧੯੪੯), ਪੰਨਾ ੨੩।

+ਉਹੀ, ਕਨਿੱਘਮ, ਪੰਨਾ ੨੩।

‡(Smyth) ਸਮਿੱਥ, ਪੰਨਾ ੨੯।

ਡੋਗਰਾ ਭਗਾਵਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਇਗਾਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਖੜਕ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਵੀ ਓਥੇ ਹੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਕੰਵਰ ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੱਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੋਲ ਸਨ, ਸੋ ਖੜਕ ਸਿੱਘ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚ ਗਈ*।

ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ, ੧੧ ਦਿਨ ਰਾਜ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਮੰਗਲਵਾਰ, ੯ ਅਕਤੂਬਰ,

੧੯੩੯ ਈ. ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੱਘ ਜੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਤੇ ਲੁਹਾਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ਿਓਂ ਅੰਦਰਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖੇ ਗਏ।

ਸ਼ਾਹੀ ਹਕੀਮ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਫੁਸਫੂਦ ਕਸਕਰੀ (White Lead or the Acetate of Lead) ਤੇ 'ਰਸ ਕਪੂਰ' (Corrosive Sublimate or the Native Muriate of Mercury) ਜ਼ਹਿਰ ਖਾਣੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲੋਂ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਏ। ਆਪ ਨੌਂ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਬੀਮਾਰ ਰਹੇ, ਪਰ

ਦਰਬਾਰੀ ਡਾਕਟਰ ਹੈਨਿੰਗਬਰਗਰ J.M. Honinghberger ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਰੋਜ਼ ਕੰਵਰ

ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਆਪ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਬਦ-ਦੁਆਵਾਂ ਦੇਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਨੱਸ ਕੇਂਦੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਕੰਵਰ ਦਾ ਦਿਲ ਸਗੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੱਘ ਕੋਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੱਜਣ ਸਿੱਤਰ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਉਹ ਦਿਲ ਦਾ ਦੁਖ ਫੋਲਦਾ। ਉਹ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਭਰ ਕੇ ਤੇ ਇਹ ਕੁਛ ਕਹਿ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਰਹਿੰਦਾ—

*(Smyth) ਸਮਿੱਖ, ਪੰਨਾ ੩੦।

†ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੱਘ।

‡ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੱਘ। (ਸਮਿੱਖ, ਪੰਨੇ ੩੨-੩੩)।

§(Smyth) ਸਮਿੱਖ, ਪੰਨਾ ੩੧।

“ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਦੋਸਤ ਅਪਨਾ, ਯਾਰ ਅਪਨਾ, ਮਿਹਰਬਾਂ ਅਪਨਾ
ਸੁਨਾਏਂ ਕਿਸਕੇ ਗਾਮ ਅਪਨਾ, ਅਲਮ ਅਪਨਾ, ਬਿਆਂ ਅਪਨਾ”

ਬੀਮਾਰ ਪਏ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ
ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੋਂ
ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਡੋਗਰੇ ਨੇ ਪਿਓ ਪੁੱਤ ਦਾ ਮੇਲ ਨਾ ਹੋਣ
ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਉਹ ਸਮਾਂ ਆ ਪਹੁੰਚਾ, ਜਿਸਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ

ਖੜਕ ਸਿੰਘ
ਦਾ ਚਲਾਣਾ

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਉੱਦਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਬੇਸੁੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ,
ਜਦ ਕੰਵਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਕਿ
ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਅੰਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਲੈ। ਵੇਲਾ ਬੀਤ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ
ਵੇਲੇ, ਵੀਰਵਾਰ, ਪੰਜ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੪੦ ਈ. ਨੂੰ ੧ ਸਾਲ, ੨੯ ਦਿਨ ਕੈਦ
ਰਹਿਕੇ, (ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚੋਂ ਨੌ-ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿਕੇ) ਮਹਾਰਾਜਾ
ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।

ਬੈਠਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਬਾਪ ਦੇ ਤਖਤ ਉੱਤੇ,
ਸਮਾਂ ਤਾੜ ਕਾਨੂੰਨ ਬਦਲੋਂ ਦਿੱਤਾ।
ਨੀਤ ਵੇਖ ਕੇ ਡੋਗਰੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ
ਮਹਿਲੀਂ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਹਨੂੰ ਅਟਕੋਂ ਦਿੱਤਾ।
ਚਗੋਬਾਜ਼ ਵਜੀਰ ਨੇ ਚਾਲ ਖੇਡੀ
ਪਾਟਕ ਪਿਓ ਪੁੱਤਰ ਅੰਦਰ ਪਾ ਦਿੱਤਾ।
ਐਸੀ ਪੱਟੀ ਪੜਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ,
ਪੁੱਤਰ ਪਿਓ ਨੂੰ ਮਨੋਂ ਭੁਲੋਂ ਦਿੱਤਾ।

ਜਾਹਲੀ ਖਤ ਵਿਖਾਇਕੇ ਕੰਵਰ ਜੀ ਨੂੰ,
ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਪਾ ਲਿਆ।
ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਖਤ ਤੋਂ ਲਾਹੁਣ ਬਦਲੇ,
—ਮਾਂ-ਪੁੱਤ—ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਂ ਲਿਆ।

ਬੀਤੀ ਅੱਠ ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਅੱਧੀ,
ਮਾਇਆ ਆਪਣਾ ਜਾਲ ਵਿਛੋਂ ਦਿੱਤਾ।

(ਦੇਖੋ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ ੩੩ 'ਤੇ)

ਸ਼੍ਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਧ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੇਠੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਚਿਖਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ

(ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ ੩੨ ਦਾ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ)

ਤਿੰਨੇ ਡੋਰਾਰੇ, ਕੰਵਰ ਤੇ ਹੋਰ ਅੱਠ ਨੌ,
ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਵੱਲ ਕਦਮ ਉਠਾਂ ਦਿੱਤਾ।
ਸ਼ਾਹੀ ਤਖਤ ਦੇ ਕੋਲ ਦੋ ਮਿਲੇ ਪਾਹਰੂ,
ਉਹਨਾਂ ਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕੱਤ ਦਿੱਤਾ।
ਅੱਗੇ ਮਿਲਿਆ ਗੜਵਈ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ,
ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਉਡਾਂ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁਣ ਕੇ ਖੜਕ ਬੰਦੂਕ ਦਾ ਚੇਤ ਸਿੱਖ ਨੇ,
ਖਾਬਗਾਹ ਵਿਚ ਜਾਨ ਲੁਕ੍ਕਾ ਲਈ।
ਉਧਰ ਉਠਿਆ ਹੌਲ ਕੁਝ ਸੌਚ ਦਿਲ ਵਿਚ,
ਚੰਦ ਕੌਰ ਵੀ ਦੌੜ ਕੇ ਆ ਗਈ।
ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਡੋਰਗਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ,
ਖੜਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪਲੰਘ ਤੋਂ ਲਾਹ ਲਿਆ।
ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਜੰਜ਼ੀਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜ ਕੇ ਤੇ,
ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾਂ ਲਿਆ।
ਗਾਣੀ ਵਿਹਿਦਿਆਂ ਸਾਰ ਭਰ ਆਈ ਅੱਖੀਂ,
ਝੱਲ ਸੱਕੀ ਨਾ, ਮੁਖ ਛੂਪ੍ਹਾ ਲਿਆ।
ਉਧਰ ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਨੇ ਖਾਬਗਾਹ ਅੰਦਰ,
ਬੈਠੇ ਚੇਤ ਸਿੱਖ ਤਾਈਂ ਤਕ੍ਕਾ ਲਿਆ।

ਲੈ ਕੇ ਤੇਗ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਵਾਰ ਕੀਤਾ,
ਚੇਤ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕੱਤ ਦਿੱਤਾ।
ਪਹਿਲਾ ਝੂੰਨ ਸੀ ਇਹ ਵਿਚ ਰਾਜ ਮਹਿਲਾਂ,
ਜੀਹਨੇ ਪਿਛਲਿਆਂ ਲਈ ਪਹਿਆ ਪਾ ਦਿੱਤਾ।
ਪਿਆ ਪਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ,
ਮੰਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਮੁਕਾਵਣੇ ਨੂੰ।
ਰਸ ਕਪੂਰ ਤੇ ਕਸਕਰੀ, ਜ਼ਹਿਰ ਕੇਈ,
ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਨਿੱਤ ਖਾਵਣੇ ਨੂੰ।

(ਦੇਖੋ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ ੩੪ 'ਤੇ)

ਸਸਕਾਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋਈ। ਅਰਥੀ ਚਿਖਾ 'ਤੇ ਧਰੀ ਗਈ ਸੀ, ਤੇ ਕੰਵਰ
ਜੀ ਲੰਬੂ ਲਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਖਲੇ ਸਨ। ਡੋਗਰੇ ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਦਾ ਦਿਲ

(ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ ੩੩ ਦਾ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ)

ਪਿਆ ਸਖਤ ਬੀਮਾਰ, ਇਲਾਜ ਕੋਈ ਨਹੀਂ,

ਜੋ ਕੁਛ ਹੁੰਦਾ, ਹੋ ਰਿਹਾ ਮਰਵਾਵਣੇ ਨੂੰ।

ਮੰਨੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਈ ਵਾਰ ਅਰਜ ਕੀਤੀ,

ਦਰਸ਼ਨ ਪੁੱਤ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਪਾਵਣੇ ਨੂੰ।

ਹੋ ਬੇ-ਵੱਸ ਇਹ ਮੈਂਹੋਂ ਡਰਿਆਦ ਨਿਕਲੀ,

“ਮਿਲਦੋਂ ਆਣ ਕੇਰਾਂ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੱਧਾ !

ਕਾਰੇ ਦੱਸ ਜਾਂਦਾ ਤੇਰੇ ਮਿੱਡਰਾਂ ਦੇ,

ਜੋ ਜੋ ਬੀਤਦੀ ਰਹੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ !”

ਖੱਚੀ ਆਹ ਮਹਾਰਾਜ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੈ ਗਏ,

ਸਮਾਂ ਅੰਤ ਵਾਲਾ ਨੇੜੇ ਆਇਆ ਜੀ।

ਪਈ ਮਿਹਰ ਮਨ, ਡੋਗਰੇ ਓਸ ਵੇਲੇ,

ਨੌਨਿਹਾਲ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬੁਲਾਇਆ ਜੀ!

ਮਾਰੀ ਧਾਹ ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਆ ਚੰਦ ਕੌਰਾਂ,

ਭੁਰਮਟ ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਦੁਆਲੇ ਪਾਇਆ ਜੀ।

ਪੰਜ, ਯਾਰਾਂ, ਅਠਾਰਾਂ ਸੌ ਹੋਰ ਚਾਲੀ,

ਲਿਖਿਆ ਈਸਵੀ ਸਾਲ ਵਿਹਾਇਆ ਜੀ।

ਬੋਲੇ ਮਰਦਿਆਂ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜ ਮੁੰਹੋਂ

“ਨੌਨਿਹਾਲ ਮੇਰੇ, ਨੌਨਿਹਾਲ ਮੇਰੈ।

ਜਿਹੜੀ ਬਣੀ ਸਿਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੱਟ ਲਈ ਏ,

ਬੱਚਾ ! ਵਧੇਂ ਤੇ ਵਧਣ ਇਕਬਾਲ ਤੇਰੇ।”

ਪੂਰੇ ਹੋਏ ਸਵਾਸ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ,

ਕੁਝ ਬੁੱਤ ਦਾ ਸਾਬ ਮੁਕੱਤ ਦਿੱਤਾ।

ਦਗੋਬਾਜ਼ ਵਜੀਰ ਨੇ ਧਾਹ ਮਾਰੀ,

ਗੋਇ ਗੋਇ ਕੇ ਮਹੱਲ ਕੰਬੱਤ ਦਿੱਤਾ।

ਅੰਤ ਚੰਨਣ ਦੀ ਚਿਖਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ,

ਪਿਚਿ ਪੁੱਤ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰੋਂ ਦਿੱਤਾ।

(ਦੇਖੋ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ ੩੫ 'ਤੇ)

ਅਜੇ ਵੀ ਨਾ ਪਸੀਜਿਆ। ਮ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਾਣੀਆਂ (ਚੰਦ ਕੌਰ—ਜੋ ਕੰਵਰ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸੀ—ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ) ਤੇ ੧੧ ਗੋਲੀਆਂ* ਨੂੰ ਬੁਲੋਂ ਕੇ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋ ਜਾਓ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਟੁਕੜੇ ਕਰਕੇ ਚਿਖਾ ਵਿੱਚ ਸੁਟ ਦਿਆਂਗਾ।’ ਉਹਨਾਂ ਦੇਵੀਆਂ ਨੇ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਮਰਨ ਨਾਲੋਂ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਮੌਤ ਮਰਨਾ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋ ਗਈਆਂ।

*ਗੋਲੀ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ‘ਦਾਸੀ’ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵਿਆਹੁਤਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਥੇ—ਐਲਾਦ ਜਾਂ ਮਾਮੂਲੀ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਗੋਲੀ’ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ।

(ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ ੩੪ ਦਾ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ)

ਅਰਥੀ ਰੱਖ ਉੱਤੇ ਢੂਲੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ,

ਲੰਬੂ ਕੰਵਰ ਜੀ ਨੇ ਹੱਥੀਂ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਟਲਿਆ ਅਜੇ ਵੀ ਡੇਰਗਾ ਜੁਲਮ ਤੋਂ ਨਾ,

ਸਭੇ ਰਾਣੀਆਂ ਸੱਦ ਧਮਕਾਈਓਂ ਸੂ।

ਚੰਦ ਕੌਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਹੋਰ ‘ਸੀਤਲ’

ਜ਼ੋਰ ਤੇਗ ਦੇ ਚਿਖਾ ਵਿੱਚ ਪਾਈਓਂ ਸੂ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਹੋਣ 'ਤੇ ਬੁੱਧਵਾਰ, ਈ ਅਕਤੂਬਰ
ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ
ਲਈ। ਇਸ ਹੋਣਹਾਰ ਨੌਜਵਾਨ 'ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ
ਸਨ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਸੀ, ਕਿ ਇਹ ਸ਼ੇਰੋ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲਾਇਕ ਪੋਤਰਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ

ਦਾ ਨੀਤੀ ਨਿਪੁੰਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਉਹ (ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ)
ਫੌਜ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ

ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਬਹਾਦਰਾਨਾ ਤੇ ਨਾ ਝੁਕਣ ਵਾਲੀ
ਆਤਮਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਸੋਚ, ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਬਹੁਤ ਹੱਦ
ਤੱਕ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਬੜਾ ਮਾਣ ਸੀ
ਤੇ ਉਹ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਇਹ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ
ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਤਖਤ ਸਾਂਭਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ
ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਯੋਗ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਗੇ।”*

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਹੀ ਡੋਗਰਿਆਂ
ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ‘ਕਨਿੰਘਮ’
ਤਾਂ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਜਿਵੇਂ ਰਾਣਾ ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣਾ
ਪਰਤਾਪ ਵਿਚ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੇਵਾੜ ਦਾ ਰਾਜ ਨਾ ਜਾਂਦਾ।
ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿੱਚ ਖੜਕ ਸਿੰਘ
ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾ ਜਾਂਦਾ।”†

*(M. Greger) ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੫।

†(Cunningham) ਕਨਿੰਘਮ (੧੮੪੯), ਪੰਨਾ ੨੩੭।

ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਤਾੜ ਲਿਆ, ਕਿ ਡੋਗਰਾ ਤਾਕਤ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ, ਸੋ ਜਿਵੇਂ ਹੋਵੇ, ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਫੌਜੀ ਪੰਚਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਰਸੂਖ ਵਧਾਇਆ। ਫੌਜ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪ ਵੇਖਦਾ ਸੀ। ਖਾਸ-ਖਾਸ ਮੁਕਦਮੇ ਉਹ ਆਪ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕੁਛ ਚਲਦੇ-ਚਲਦੇ ਆਦਮੀਆਂ (ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ੀਠਾ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਜਮਾਂਦਾਰ ਬੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਫਕੀਰ ਅਜੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਆਦਿ) ਦੀ ਇਕ ਸਭਾ (ਕੌਸਲ) ਬਣਾ ਲਈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਚੱਲਣ ਲੱਗਾ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਜੀਰ ਦੀ ਤਾਕਤ ਘੱਟਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਤਾੜ ਗਿਆ, ਕਿ ਇਸ ਜੁਆਨ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਮੇਰੀ ਔਖੀ ਹੀ ਗਲੇਰੀ।

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ—ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ—ਜੰਮੂ ਦਾ ਬੁਦਾ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਰਾਜਾ

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੋਂ
ਮਾਮਲਾ ਉਗਰਾਹਿਆ

ਬਣਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਓਥੇ ਫੌਜਾਂ ਭੇਜ ਕੇ ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਰਾਜ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ। ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਅਦਲ ਬਦਲ ਕਰਕੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਪੁਦਾਲੇ (ਸਿਆਲਕੋਟ, ਪੁਨਡੀ, ਕਾਂਗੜਾ, ਮੰਡੀ ਆਦਿ ਬਾਂਵਾਂ 'ਤੇ) ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਮਾਲਸਾ ਫੌਜ ਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਅਫਸਰ ਵੀ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਜਰਨੈਲ ਵੈਂਟੂਰਾ (Ventura) ਤੇ ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਥਾਪੇ। ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਉੱਠੀ।

ਡੋਗਰਾ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਸਾਰੇ ਫੈਲ ਗਈ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਕਾਬਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨੈਨਿਹਾਲ

---

*ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ, ਪੰਨੇ ੧੧੦ ਤੇ ੧੫੦। ਇਲਨ, ਪੰਨਾ ੨੧੫।

ਸਿੱਖ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮੋਹਰ ਵਾਲੀ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜ ਕੇ ਉਸਨੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਪਤਾਨ 'ਵੇਡ' (Wade) ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਇਕੇਰਾਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਕਹੀ ਸੀ, ਮਗਰ ਉਸਨੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ *ਮਿਸਟਰ ਕਲਾਰਕ (Clerk) ਨੇ ਕੁਛ ਜਾਹਲੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈਆਂ। ਮਗਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸ਼੍ਰੰਘੰਤਰ ਘੜਿਆ ਘੜਾਇਆ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਝੂਠਾ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੱਖ ਏਸ ਝਮੇਲੇ ਵਿਚੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋਇਆ ਹੀ

ਖੜਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਸੀ, ਜਾਂ ੫ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਮੇਂ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਜੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਹੁਣ ਡੋਗਰਿਆਂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਚਾਲ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। 'ਕੰਵਰ' ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਖਲਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਨੇ ਫੁਗਾਰਡਨਰ (Alexander Gardner) ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਆਪਣੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਯੂ.ਪੀ. ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ੪੦ ਸਿਪਾਹੀ ਬਿਨਾਂ ਵਰਦੀ ਝੱਟ ਪੱਟ ਲੈ ਆ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਨੌਨਿਹਾਲ

*ਕਪਤਾਲ 'ਵੇਡ' ਦੀ ਥਾਂ, ੧ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੪੦ ਨੂੰ ਮਿਸਟਰ ਕਲਾਰਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜਦੂਤ (ਪੈਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ) ਬਣਿਆ।

†ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਨੇ ਆਪ ਬਨਾਉਟੀ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਫੜਵੱਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਬਨਾਉਟੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਕਲਾਰਕ ਨੇ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਮੰਨਿਆ। ਕਲਾਰਕ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀ ਦਸਤਖਤ, ੧੯੪੦ ਈ।

ਫੁਕਰਨਲ ਅਲੈਗਜ਼ੈਡਰ ਗਾਰਡਨਰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਡੋਜ ਵਿਚ ਤੇਪਖਾਨੇ ਦਾ ਅਫਸਰ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਦਾ ਗੁੜਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਦ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ Memories of Col. Alexander Gardner ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਦੇ ਨੋਟਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੇਜ਼ਰ ਸਮਿੱਖ ਨੇ 'A History of the Reigning Family of Lahore' ਲਿਖੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪੰਨੇ ੩੫ ਥੱਲੇ ਛੁਟ ਨੋਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

(ਦੇਖੋ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ ੩੯ 'ਤੇ)

ਸਿੱਖ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗੁਪਤ ਸਲਾਹ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੀਆਂ ਉਧਮ ਸਿੱਖ (ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੱਖ ਤੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਜਿਸ

ਉਧਮ ਸਿੱਖ   ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਸੀ, ਡੋਰਾਤਿਆਂ ਨੇ
ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ   ਉਸਦੇ ਛੱਜੇ ਦੀਆਂ ਦਾੜਾਂ ਪੁੱਟ ਕੇ ਵਿਚ ਬਾਰੂਦ
ਭਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਪਰ ਕਰਨਲ ਬਿਜੈ ਸਿੱਖ* ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀਆਂ
ਸਣੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਤਜਵੀਜ਼ ਇਹ ਸੀ, ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ 'ਕੰਵਰ' ਛੱਜੇ ਹੇਠ
ਆਵੇ, ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਰੁਮਾਲ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰੇ ਤੇ ਬਿਜੈ ਸਿੱਖ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ
ਬਾਰੂਦ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦੇ ਦੇਣ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕੰਵਰ ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੱਖ ਤੇ ਉਧਮ ਸਿੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ
ਆਏ, ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਨੇ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ 'ਉਧਮ
ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ?' ਅੱਗੋਂ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਨੇ
ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, 'ਸਾਡਾ ਇਕ ਉਧਮ ਸਿੱਖ ਮਰ ਜਾਵੇਗਾ, ਤਾਂ
ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕੰਵਰ ਜਿਉਂਦਾ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਨਾ ਚਲਾ ਜਾਵੇ।'

*ਬਾਵਾ ਬੁਧ ਸਿੱਖ ਇੰਜੀਨੀਅਰ।

(ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ ੩੯ ਦਾ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ)

ਕੈਪਟਨ ਗਾਰਡਨਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ : "ਮੈਂ ਆਪ ਸਸਕਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਲ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਲੰਬੂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਦੇ ਖਾਸ ਹੁਕਮ
ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਖਲਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜੇ (ਧਿਆਨ
ਸਿੱਖ) ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤੇਪਖਾਨੇ ਦੇ ੪੦ ਜਵਾਨ ਬਿਨਾਂ
ਵਰਦੀ ਲਿਆਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਬਤ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਸੀਅਰ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਦੋਂ
ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਂਦਿਆ, ਤਾਂ ਭਾਣਾ ਵਰਤ ਚੁੱਕਾ ਸੀ
ਤੇ ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਜ਼ ਵਿਚ ਲਈ ਜਾਂਦੇ
ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਜੇ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜ
ਦੇਵਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੁਣ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ
ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਕਰਵਾਉਣਾ
ਸੀ। ਮੈਕੇ ਉੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਭਾਣੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ
ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਕ ਪਤਵੰਤੇ ਬਿਓਪਾਰੀ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜੱਹਰੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ
ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪਰੋਜ਼ਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਪਾਸ ਨੈਨਿਹਾਲ
ਸਿੱਖ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹਾਲ—ਜੇ ਮੈਂ ਕਹੇ ਸਨ—ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ।"

ਕੰਵਰ ਦਾ ਸਾਬ ਛੱਡਣ ਵਾਸਤੇ ਉਧਮ ਸਿੱਘ ਨੇ ਬਥੇਰੇ ਬਹਾਨੇ ਕੀਤੇ, ਮਗਰ ਕੰਵਰ ਨੇ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਛੱਜੇ ਹੇਠ ਆਏ, ਤਾਂ

ਛੱਜਾ ਡਿੱਗਾ, ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੱਘ
ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਧਮ ਸਿੱਘ
ਮਰ ਗਿਆ

ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨ 'ਤੇ
ਬਿਜੈ ਸਿੱਘ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਬਾਰੂਦ
ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਧਮਾਕੇ ਨਾਲ
ਛੱਜਾ ਥੱਲੇ ਆ ਪਿਆ। ਉਧਮ ਸਿੱਘ
ਬਾਂ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਕੰਵਰ ਜੀ ਦੇ

ਸੱਜੇ ਕੰਨ ਦੇ ਕੋਲ ਮਗਰਲੇ ਪਾਸੇ ਜਗ ਕੁ ਉੱਪਰ ਕਰਕੇ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਚੋਟ ਲੱਗੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਡਿੱਗ ਦਿਆਂ ਮੂੰਹਿੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ, ਜੋ ਕਈਆਂ ਨੇ ਸੁਣੀ। ਪਰ ਉਥੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸਲਾਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਪਾਣੀ ਕੈਣ ਪਿਆਉਂਦਾ*।

ਦਰਵਾਜ਼ੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੋਨੜੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਾਲਕੀ ਤੇ ਗਾਰਡਨਰ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਪੰਜ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀ—ਬਿਨਾਂ ਵਰਦੀ—ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ

ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੱਘ
ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ

ਤਿਆਰ ਸਨ। ਜ਼ਖਮੀ ਕੰਵਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਲੈ ਤੁਰਿਆ। ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਘ ਮਜ਼ੀਠਿਆ ਮਗਰ

*ਕਰ ਸਸਕਾਰ ਪਿਤਾ ਦਾ ਜਿਸ ਦਮ,
ਕੰਵਰ ਪਿਛਾਹ ਨੂੰ ਧਾਇਆ।
ਹੱਥ ਫੜੀ ਉਧਮ ਸਿੱਘ ਦਾ ਜਾਂ,
ਹੇਠ ਡਿਉਢੀ ਆਇਆ।
ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ,
ਛੱਜਾ ਉਤੋਂ ਢਾਹਿਆ।
ਹੋਇ ਬੇਹੋਸ਼ ਡਿੱਗਾ ਧਰਤੀ ਤੇ
ਛੁੱਲ ਕੰਵਰ ਕੁਮਲਾਇਆ।

+ਇਹ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਦੇ ਸਾਮੂਲੇ ਸਮਾਧ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਪਹਿਲਾਂ 'ਬਦਾਮੀ ਬਾਗ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ' ਸੀ ਤੇ ਕੰਵਰ ਜੀ ਦੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ 'ਬੁੰਨੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ' ਪੈ ਗਿਆ।

ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੱਕੇ ਮਾਰ ਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਡੋਗਰਾ ਫੌਜ ਪਹਿਰੇ 'ਤੇ ਖਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਪਤੀ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੁਨੇਹਾ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਕਿ ਤੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਆਹ ਭਾਣਾ ਵਰਤ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਭੱਗ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹਨੇਰੇ ਹੋ ਗਈ। ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸੱਟ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚਾਂ ਦੀ ਤੀਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸੱਲ ਢਾਢੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਓਧਰ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ (ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ) ਚੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ) ਨੂੰ ਵੀ ਖਬਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ, ਕਿ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਤੇਰੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਆਹ ਕਾਰਾ ਵਰਤ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਬਿਹਬਲ ਹੋਈ ਭੱਜੀ ਆਈ। (ਦੇਵੇ—ਨੌਹ ਸੱਸ—ਦਰਵਾਜ਼ੇ

* ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਲਿਓ ਜੱਗ ਦਾ ਪੁੱਤ ਮੇਵਾ,
ਹੁੰਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਪੁੱਤਰ।
ਪੁੱਤਾਂ ਪਰਾਂ 'ਤੇ ਉੱਡਦੀ ਫਿਰੇ ਦੁਨੀਆਂ,
ਮਾਪੇ ਬੁੱਤ ਤੇ ਵਿਚ ਪਰਾਨ ਪੁੱਤਰ।
ਜਿਉਦੀ ਜਾਨ ਸਹਾਰਾ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ,
ਮੋਇਆਂ ਗਿਆਂ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਨਸ਼ਾਨ ਪੁੱਤਰ।
'ਸੀਤਲ' ਪੁੱਤਰਾਂ ਬਾਝ ਨਾ ਸੋਹਨ ਮਾਪੇ,
ਹੁੰਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਆਨ ਸ਼ਾਨ ਪੁੱਤਰ।

*ਬੂਹੇ 'ਚ ਖਲੋਤੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਰੋਵੰਦੀ,
ਪਿੱਟਦੀ ਹੈ ਡਾਤੀਆਂ ਤੇ ਵਾਲ ਖੁਹਵੰਦੀ।
ਕਹਿੰਦੀ, ਹਤਿਆਰਿਓ ਵੇ ਬੂਹਾ ਲਾਹ ਦਿਓ,
ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੁੱਖ ਪੁੱਤ ਦਾ ਵਿਖਾ ਦਿਓ।

ਪੁੱਤ ਮੇਰੇ ਡਿਗਦੇ ਨੇ ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ,
ਚੀਰ ਕੇ ਕਲੇਜਾ ਮੇਰਾ, ਤੀਰ ਲੰਘਿਆ।
ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਪਿਲਾ ਲਾਂ, ਓਸ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦਿਓ,
ਇਕ ਵੇਰਾ ਮੁੱਖ ਪੁੱਤ ਦਾ ਵਿਖਾ ਦਿਓ।

(ਦੇਖੋ ਬਾਕੀ ਛੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ 42 'ਤੇ)

ਤੇ ਪੁਜੀਆਂ। ਅੱਗੇ ਬੂਹਾ ਬੰਦ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਹਾੜੇ ਕੱਢੇ, ਵਾਸਤੇ ਪਾਏ,

(ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ ੪੧ ਦਾ ਬਾਬੀ ਛੁਟਨੋਟ)

ਹਾਇ, ਮੇਰੇ ਕਾਲਜੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ,
ਬਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਵਹਿਦਿਆਂ।
ਸੀਨੇ ਲੱਗੀ ਅੱਗ, ਵੈਰੀਓ! ਬੁਝਾ ਦਿਓ,
ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਮੁੱਖ ਪੁੱਤ ਦਾ ਵਿਖਾ ਦਿਓ।

ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਅੱਖੀਆਂ ਨੇ ਡੋਬੂ ਲੈਂਦੀਆਂ,
ਪੁੱਤ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਡੱਕੀਆਂ ਨਾ ਰਹਿਦੀਆਂ।
ਫੱਟਾਂ 'ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਮਲ੍ਹਮ ਲਾ ਦਿਓ,
ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਮੁੱਖ ਪੁੱਤ ਦਾ ਵਿਖਾ ਦਿਓ।

ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ ਹੁਣ ਤਾਂ ਬਥੇਰਾ ਵੇ,
ਹੌਰ ਮੈਥੋਂ ਪਾਪੀਓ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇਰਾ ਵੇ।
ਅੱਡ ਕੇ ਖਲੋਤੀ ਝੈਲੀ ਖੈਰ ਪਾ ਦਿਓ,
ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਮੁੱਖ ਪੁੱਤ ਦਾ ਵਿਖਾ ਦਿਓ।

ਹੱਥ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁੱਕਿਆ ਗਲਾਸ ਵੇ,
ਬੂਹਾ ਕੁਟਦੀ ਦਾ ਉਡ ਗਿਆ ਮਾਸ ਵੇ।
ਵਗ ਰਿਹਾ ਖੂਨ ਮਲ੍ਹਮ ਲਗਾ ਦਿਓ,
ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਮੁੱਖ ਪੁੱਤ ਦਾ ਵਿਖਾ ਦਿਓ।

ਰਾਣੀ ਆਹ ਖਲੋਤੀ ਮੇਰੇ 'ਨੈਨਿਹਾਲ' ਦੀ,
ਕੁਕ ਸੁਣ ਲਓ ਵੇ ਕੋਈ ਏਸੇ ਬਾਲ ਦੀ।
ਈਸੇ 'ਤੇ ਤਰਸ ਖਾਓ, ਬੂਹਾ ਲਾਹ ਦਿਓ,
ਪਤੀ, ਇਹਦਾ 'ਕੇਰਾਂ ਈਸ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦਿਓ।

ਲਾਡਲੀ ਏ ਇਹ ਤਾਂ ਰੋਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ,
ਜਾਣੇ ਕੀ ਵਿਯੋਗ ਕੋਈ ਇਹਦੇ ਹਾਣ ਦੀ।
ਵੇਖਿਓ ਜੇ ਕਿਤੇ ਨਾ ਜੁਦਾਈ ਪਾ ਦਿਓ,
ਹਾਏ ਇਹਦਾ ਪਤੀ ਏਸ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦਿਓ।

ਏਸ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਜਾਣ ਨਾ ਸਹਾਰੀਆਂ,
ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਉਤੇ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਆਰੀਆਂ।
ਡਿੱਗੀ ਹੋ ਬੇਹੋਸ਼ ਮੁੱਖ ਪਾਣੀ ਪਾ ਦਿਓ,
ਹਾਏ ਇਹਦਾ ਪਤੀ ਏਸ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦਿਓ।

(ਦੇਖੋ ਬਾਬੀ ਛੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ ੪੩ 'ਤੇ)

ਅਰਜੋਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਤਖ਼ਤੇ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਕੋਮਲ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਕੱਢ ਲਿਆ, ਪਰ ਪੱਥਰ ਦਿਲ *ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਬੂਹਾ ਨਾ ਖੋਲਿਆ।

ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਕੇਵਲ ਮਾਵਾਂ ਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਵਰ ਦਾ ਦੁੱਖ ਚੰਦ ਕੌਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛੋ। ਹੋਰ ਕੌਣ ਜਾਣੇ?

*ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਕੰਵਰ ਦੀ ਰਾਣੀ, ਮਾਤਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਧੜੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ।

(ਏਥੇ ਪੰਨਾ ੪੨ ਦਾ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ)

ਇਹਨੂੰ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹੀ ਨੂੰ ਘੜੀ ਨਾ ਵਿਹਾਇਗੀ,
ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਮਰ ਜਾਏਗੀ।
ਜੋੜੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਭੰਗਣਾ ਨਾ ਪਾ ਦਿਓ,
ਹਾਥੇ, ਇਹਦਾ ਪਤੀ ਏਸ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦਿਓ।
ਮੈਂ ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ, 'ਕੌਰ' ਜੀ ਦੀ ਮਾਈ ਵੇ,
ਬੂਹੇ 'ਚ ਖਲੋਤੀ ਦੇਂਦੀਆਂ ਦੁਹਾਈ ਵੇ।
ਇੜਕ ਪਿਛਾਂਹ ਨਾ ਡਾਢਿਓ! ਹਟਾ ਦਿਓ,
ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਮੁੱਖ ਪੁੱਤ ਦਾ ਵਿਖਾ ਦਿਓ।

ਭਾਸੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਤੋੜਦਾ,
ਮਾਰ ਮਾਰ ਵੱਟੇ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਛੋੜਦਾ।
ਹੌਤਾਰਾਹਿਓ! ਨਾ ਸੱਚ ਹੀ ਬਣਾ ਦਿਓ,
ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਮੁੱਖ ਪੁੱਤ ਦਾ ਵਿਖਾ ਦਿਓ।
ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਰਤ ਆਵਾਂਗੀ,
ਬੱਸ ਪੰਜ ਮਿੰਟ, ਨਹੀਂ ਦੇਰ ਲਾਵਾਂਗੀ।
ਚਿਰ ਜੇ ਮੈਂ ਲਾਇਆ ਬੇਸ਼ਕ ਉਠਾ ਦਿਓ,
ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਮੁੱਖ ਪੁੱਤ ਦਾ ਵਿਖਾ ਦਿਓ।

'ਸੀਤਲ' ਜੀ ਡਮ-ਡਮ ਨੀਰ ਡੋਲੁਦੀ,
ਡਿੱਗਦੀ ਜ਼ਿਮੀ 'ਤੇ ਚੰਦ ਕੌਰ ਬੋਲਦੀ।
ਬਚੜੇ ਦੇ ਕੋਲ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਪੁਚਾ ਦਿਓ,
ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਮੁੱਖ ਪੁੱਤ ਦਾ ਵਿਖਾ ਦਿਓ।

“ਤੁਪੀਦਨਹਾ ਚਿ ਮੇ ਦਾਨਦ ਦਿਲੇ ਅਫਸੂਰਦਾ ਇ ਜਾਹਿਦ !

ਅਦਾਇ ਕਾਵਸ਼ਿ ਨਸ਼ਭਰ ਰਗੇ ਬੇਖੂੰ ਚਿ ਮੇ ਦਾਨਦਾ !”

“ਵੁਹੀ ਸਮਝੇਗਾ ਮੇਰੇ ਜਖਮਿ ਦਿਲ ਕੋ

ਜਿਗਰ ਪਰ ਜਿਸ ਕੇ ਇਕ ਨਾਸੂਰ ਹੋਗਾ !”

“ਤੰਦਰੁਸਤ ਨੂੰ ਸਾਰ ਕੀ ਦੁਖੜੇ ਦੀ

ਜਾ ਕੇ ਪੁਛ ਲੈ ਕਿਸੇ ਬੀਮਾਰ ਕੋਲੋ !”

“ਸੋ ਜਾਣੈ, ਜਿਸੁ ਵੇਦਨ ਹੋਵੈ !”

ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਛੇਡੇ ਦੀ ਮਾਰੀ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਹਾਈਆਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ
ਕੰਬਾਂ ਕੰਬਾਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।†

ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਸੱਲ ਜਾਗ ਪਏ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ
ਦੁਖਾਂ ਬਾਬਤ ਅਰਜ਼ ਕਰਾਂ।

“ਕਿਆ ਪੂਛਤੇ ਹੋ ‘ਹਮਦਮ’ ਇਸ ਜਿਸਮਿ ਨਾਤਵਾਂ ਕੀ

ਰਗ ਰਗ ਮੈਂ ਦਰਦੋ-ਗਾਮ ਹੈ ਕਹੀਏ ਕਹਾਂ ਕਹਾਂ ਕੀ”

ਕੰਵਰ   ਏਧਰ ਤਾਂ ਇਹ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਚੱਲੋ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ

ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ   ਅੰਦਰ ਚੱਲਕੇ ਵੇਖੀਏ, ਓਥੇ ਕੀ ਬੀਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ
ਛੱਜਾ ਕੰਵਰ ’ਤੇ ਨਹੀਂ ਡਿੱਗਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ

† ਸੱਲ ਭਾਂਬੜ ਮੌਚਿਆਂ ਦੇ,
ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਮਰ ਜਾਵਾਗੀ, ਦੁੱਖ ਬੁਰੇ ਹੁੰਦੇ ਬੌਚਿਆਂ ਦੇ,
ਜਿੰਦ ਟੁੱਟਦੀ ਏ ਮੇਰੀ ਵੇ,
ਇਕ ਵਾਗੀ ਬੋਲ ਚੰਨਾ ! ਮਾਂ ਰੋਦੀ ਏ ਤੇਰੀ ਵੇ।

‡ ਛੱਜਾ ਡਿੱਗਾ ਕਿਸਮਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ’ਤੇ,
ਫੁੱਟੜ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੈਨਿਹਾਲ ਹੋਇਆ।
ਬੇੜੀ ਛੁੱਬੀ ਵਜ਼ੀਰ ਪਿਆਨ ਸਿੱਘ ਦੀ,
ਲਾਗੂ ਜਾਨ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਚੰਡਾਲ ਹੋਇਆ।

(ਦੇਖੋ ਬਾਕੀ ਫੁੱਟਨੋਟ ਪੰਨਾ 84 ’ਤੇ)

ਕਿਸਮਤ 'ਤੇ ਡਿੱਗਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਥੱਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਸੀਬ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਦੱਥੇ
ਗਏ।

(ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ ੪੪ ਦਾ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ)

ਘੱਤ ਪਾਲਕੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ,
ਬੂਹਾ ਬੰਦ ਬਾਹਰੋਂ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।
ਅੱਗੇ ਸੁਣੋ ਕਲੇਜੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ,
ਜਾ ਕੇ ਵਿਚ ਮਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜਾ ਹਾਲ ਹੋਇਆ।

ਅੰਦਰ ਇਕ ਨਵੇਕਲੇ ਵਿਚ ਕਮਰੇ,
ਉਤੇ ਪਲੰਘ ਦੇ ਕੌਰ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ।
ਫੇਰ ਅੰਦਰੋਂ ਡੋਗਰਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ,
ਬੂਹਾ ਭੇੜ ਕੇ ਜੰਦਗਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਆਈ ਹੋਸ਼, ਤਾਂ ਕੰਵਰ ਜੀ ਉਠ ਬੈਠੇ,
ਕਿਹਾ : “ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੁੱਟ ਪਿਲਾ ਦੇਵੇ।
ਛੱਡੋ ਬਾਹਰ ਦੀ ਹਵਾ ਕੁਛ ਆਉਣ ਦੇਵੇ,
ਕੀਤਾ ਬੰਦ ਕਾਹਨੂੰ ਬੂਹਾ ਲਾਹ ਦੇਵੇ।
ਮੇਰੇ ਕਾਲਜੇ ਨੂੰ ਕੁਛ ਕੁਛ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ,
ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਦੇਵੇ।
ਮੈਂ ਹੁਣ ਤਕੜਾ ਹਾਂ, ਡਿਕਰ ਨਾ ਕਰੇ ਕੋਈ,
ਮੇਰੀ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਖਬਰ ਪੁਚਾ ਦੇਵੇ”।

ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, “ਜ਼ਰਾ ਠਹਿਰੋ!
ਫੋਕਾ ਪਾਣੀ ਕੀ? ਸ਼ਰਬਤ ਪਿਆ ਦੇਨਾਂ।
ਮਿਲ ਕੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਕੀ ਲੈਣੈਂ?
ਹੁਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁਚਾ ਦੇਨਾਂ।”
ਸੁਣ ਕੇ ਗੱਲ ਇਹ ਕੰਵਰ ਜੀ ਤੜਪ ਉਠੇ,
ਬੋਲੇ : “ਵੇਖਿਓ ਜੇ! ਲੋਹੜਾ ਮਾਰਿਓ ਨਾ।
ਮੈਂ ਹਾਂ ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ!
ਕਰਿਓ ਰਹਿਮ ਕੁਛ, ਕਹਿਰ ਗੁਜ਼ਾਰਿਓ ਨਾ।

(ਦੇਖੋ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ ੪੬ 'ਤੇ)

ਸ਼ਾਹੀ ਮਹੱਲ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਕੁਛ ਭੋਹਰੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਹੀ ਇਹ ਭਾਣਾ ਵਰਤਿਆ। ਪਾਲਕੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਕੰਵਰ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਲਿਟਾਇਆ ਗਿਆ। ਅੰਦਰੋਂ ਬੂਹਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਮਿੱਖ (ਪੰਨਾ ੩੬) ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋ ਪਹਾੜੀ ਨੌਕਰ ਕੰਵਰ ਪਾਸ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੌਕਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ

(ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ ੪੫ ਦਾ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ)

ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ,
ਯਾਦ ਗੱਖਓ ਦਿਲੋਂ ਵਿਸਾਰਓ ਨਾ।
ਜੇ ਹੋ ਰਾਜ ਦੇ ਭੂਖੇ, ਤਾਂ ਸਾਂਭ ਲੈ ਆਹ,
ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਬਦਲੇ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰਿਓ ਨਾ।

ਲਿਆਉ, ਤਾਜ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਪ ਹੱਥੀ,
ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਪਹਿਨ੍ਹ ਦੇਨਾ।
ਕਲਮ ਆਪਣੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਹੁਕਮ ਲਿਖ ਕੇ,
ਉੱਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮੋਹਰ ਲਾ ਦੇਨਾ।”

ਗੱਲ ਕੰਵਰ ਦੀ ਸੁਣੀ-ਅਣਸੁਣੀ ਕਰ ਕੇ,
ਛੜ ਕੇ ਬਾਂਹੀਂ ਤੋਂ ਫੇਰ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਐ, ਕੰਵਰ ਜੀ ! ਖਿਮਾ ਕਰਨਾ,
ਨਹੀਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਕਤ”, ਅਟਕਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਵੇਲਾ ਅੰਤ ਦੈ, ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਲੋ”,
ਕੌੜੇ ਹੋਏ ਵਜੀਰ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਪੱਥਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਹੱਥੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ,
ਮਾਰ ਕੰਵਰ ਦੇ ਸਿਰ ਬੁਦਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਹਿਰਦਾ ਕੰਬਿਆ ਨਾ, ਨਾ ਹੀ ਹੱਥ ਡੋਲੇ,
ਜਦੋਂ ਕੰਵਰ ਜੀ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਮਾਰਿਓ ਸੂ।

“ਸੀਤਲ” ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨੇਕੀਆਂ ਦਾ,
ਅੱਜ ਇਹ ਸਿਰੋਂ ਅਹਿਸਾਨ ਉਤਾਰਿਓ ਸੂ।

ਕੰਵਰ ਜੀ ਦਾ ਸਿਰ ਪੱਥਰ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਫਿਹ ਦਿੱਤਾ*। ਮਾਨੋ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨੇਕੀਆਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਕਮਰੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੁੱਲਾ, ਤਾਂ
ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸਾਰੇ ਲਹੂ ਮਿੱਝ ਦਾ ਘਾਣ ਵੱਜਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ-
ਕਤਲ ਦਿਖਾਵੇਂ ਮਾਤਰ ਦਰਬਾਰੀ ਡਾਕਟਰ ਜਾਨਮਾਰਟਨ,
ਹੈਨਿੰਗਬਰਗਰ (J.M. Honingberger) ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ
ਡਾਕਟਰ ਪਹੁੰਚਾ, ਸਭ ਕਾਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ
ਕੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਵੇਖਣਾ ! ਕੰਵਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲੋ।”
ਡਾਕਟਰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ, ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ

*ਗਾਰਡਨਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਉਹ (ਪਾਲਕੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੇ) ਮੇਰੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸਨ। ਦੋ ਅੰਦਰਖਾਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਦੋ ਬਚ ਕੇ ਹਿੱਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਏ ਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਬਾਬਤ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। (ਉਹ ਕਤਲ ਕਿਉਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ? ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ) ਪਾਲਕੀ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਦੱਸਿਆ, ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨੇ ਆਪ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਕਿ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਨ ਉਪਰ ਇਕ ਜ਼ਖਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਏਨਾ ਥੋੜਾ ਖੂਨ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰ ਹੇਠ ਰੱਖੇ ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਦੇ ਕੱਪੜੇ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਰੂਪਇਆ ਭਰ ਦਾਸ਼ਾ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਦੱਸਿਆ, ਕਿ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਖੂਨ ਨਾ ਵਗਿਆ ਤੇ ਨਾ ਸਿੰਮਿਆਂ। ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਮਰਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜੇ (ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਕੰਵਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ—ਤਾਂ ਵੇਖਿਆ, ਕਿ ਉਸ ਕੱਪੜੇ ਉਤੇ ਜਿਸ 'ਤੇ ਲਾਸ਼ ਪਈ ਸੀ, ਸਿਰ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਲਹੂ ਦੇ ਛੱਪੜ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਖੂਨ ਵਗਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ, ਜੰਮਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। (Smyth) ਸਮਿਥ, ਪੰਨਾ ੩੬ ਦਾ ਡੁੱਟਨੋਟ।

*ਪਹਿਲਾਂ ਏਹੋ ਡੋਗਰੇ (ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ) ਫੌਜ ਵਿਚ ੩-੩ ਰੂਪੇ ਮਹੀਨੇ 'ਤੇ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪੈ ਗਏ ਤੇ ਰਾਜੇ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਦਲਾ ਇਹਨਾਂ ਇਉਂ ਚੁਕਾਇਆ।

ਫੌਜਾ, ਗੀਫਾ ਸਿੰਘ।

ਕਿਹਾ, “ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ! ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਕੁੱਕੜ ਦੀ ਤਰੀ ਮੰਗਦੇ ਹਨ, ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ?” ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹੁਣ ਤਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਸਾਬਤ ਮੁਰਗਾ ਛਕਾਉਂ, ਛਕਣਗੇ।”

ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ* ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਭਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲ ਬਸੇ।

“ਸੌਦਾ ਜਾਂ ਸੇ ਆ ਕੇ ਕੋਈ ਕੁਛ ਨਾ ਲੇ ਗਿਆ
ਜਾਤਾ ਹੂੰ ਏਕ ਮੈਂ ਹੀ ਦਿਲ ਮੈਂ ਆਰਜੂ ਲੀਏ”

ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸਾਲ, ੨੯ ਦਿਨ ਰਾਜ ਕਰਕੇ, ੧੯੮੪ ਸਾਲ, ੨ ਮਹੀਨੇ, ੨੭ ਦਿਨ ਦੀ +ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ, ਵੀਰਵਾਰ, ੫ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੮੦ ਈ. ਨੂੰ ਡੋਗਰਾ-ਗਰਦੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ।

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ   ਹੁਣ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ‘ਜੇ ਅੱਜੇ ਹੀ ਤਖਤ ਸੋਚਾ ਵਿਚ   ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ-ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਿਠਾਵਾਂ, ਤਾਂ ਅੱਜੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਛੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਕੀ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇਣਗੇ। ਹੋਵੇ ਨਾਂ, ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਜੈ, ਏਵੇਂ ਹੀ ਬਾਕੀਆਂ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਫੇਰ ਬੇ-ਖਟਕੇ ਰਾਜ ਕਰੀਏ।

ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਪਈ। ਉਹਨੇ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਭੇਜਿਆਂ। ਓਧਰ ਵਜੀਰ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ

*ਜੇ ਕੰਵਰ ਜੀ ਏਥੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦੇ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਸੀ ਸਾਰੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਸੀ। ਕੰਵਰ ਜੀ ਏਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਬਚ ਰਹਿੰਦਾ।

+ਕੰਵਰ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੬ ਮਾਰਚ, ੧੯੨੧ ਈ. (ਫੱਗਣ, ੧੯੭੨ ਬਿਕ੍ਰਮੀ) ਨੂੰ ਹੋਇਆ।

ਫੁੱਵਿਚ ਵਟਾਲੇ ਕੌਰ ਦੀ ਸਭ ਖਬਰ ਪੁਚਾਈ
ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗੱਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਝੱਟ ਕੀਤੀ ਪਾਈ
ਵਿਚ ਬਦਾਮੀ ਬਾਗਾ ਦੇ ਆ ਛਾਉਣੀ ਪਾਈ
ਫੇਰ ‘ਕੌਰ’ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਲੁਕਾਈ
ਖਬਰ ਹੋਈ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਰਜਾ ਕੁਰਲਾਈ
ਰੋਜ਼ ਤੀਸਰੇ ਲੋਥ ਨੂੰ ਦਾਹ ਕੀਤਾ ਸਾਈ

ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਤਖਤ
ਦਾ ਲਾਗਾ

ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਕੰਵਰ ਜੀ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।
ਮੈਂ ਬੜਾ ਚਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਪੇਸ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
ਗਈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ,
ਪਰ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਕੁਛ ਦਿਨ ਪੜਦੇ ਵਿੱਚ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪ
ਨੂੰ ਤਖਤ ਦਿਵੋਂ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਛੋਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਕਰਨਾ
ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੋ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਕੰਵਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਕਿਤੇ
ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਨਾ।” ਏਸ ਪੱਤੇ ‘ਤੇ ਲੱਗ ਕੇ ਚੰਦ ਕੌਰ ਚੁੱਪ ਕਰ ਰਹੀ।

ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ

ਓਧਰ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਖਬਰ
ਮਿਲੀ, ਉਹ ਝੱਟ ਲਾਹੌਰ ਆ ਵੜਿਆ।

ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕੰਵਰ ਦੀ ਲੋਬ ਦਾ ਸਸਕਾਰ—ਦਾਦੇ ਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀ
ਸਮਾਧ ਦੇ ਕੋਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਮੌਤ ਨੇ ਇਹ ਹੀਰਾ

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੋਂ ਖੋਲ ਲਿਆ। ਜੇ ਕਦੇ ਉਮਰ
ਸਾਥ ਦੇਂਦੀ, ਤਾਂ ਕਨਿੰਘਮ ਦੇ ਕਥਨ
ਅਨੁਸਾਰ, “ਓਸ ਤੇ ਆਸ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ
ਇਕ ਲਾਇਕ ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ

ਹਾਕਮ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਚ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ, ਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ
ਪਾਲਸੀ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਾ ਹਿਲਾ ਦੇਂਦੀ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਧ,
ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂਕੁਸ਼ ਤੋਂ ਪਾਰ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਵਧਾਉਣ ਦਾ
ਕਾਫੀ ਮੈਦਾਨ ਸੀ। ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਫਖਰ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ,
ਕਿ ਮਹਿਮੂਦ ਤੇ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ, ਹਿੰਦ ਦੇ ਜਾਗੇ ਹੋਏ ਜੱਟਾਂ ਨੇ
ਪੂਰਾ ਬਦਲਾ ਲਿਆ ਹੈ।”*

*He (Nau-Nihal Singh) promised to be an able and vigorous ruler, and had his life been spared and had not English Policy partly forestalled him, he would have found an ample field for his ambition in Sind, in Afghanistan and beyond the Hindu kush and be might perhaps at last have boasted that inroads of Mahomed and Taimur had been fully avenged by aroused peasants of India. (Cunningham, (1849) P. 245.

ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ

ਇਹ ਪਿੱਛੇ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਕਿ ਤਿੱਜੇ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਕੰਵਰ ਦੀ ਲੋਬ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ

ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ
ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ
ਪਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ “ਕੰਵਰ ਦੀ ਰਾਣੀ*
ਬਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ

(ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ, ਪੁੱਤਰੀ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ
ਅਟਾਰੀ) ਦੇ ਬਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ

ਲੜਕਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਰਾਜ ਦਾ ਅਸਲੀ ਹੱਕਦਾਰ ਉਹ ਹੋਵੇਗਾ, ਤੇ ਜੇ ਲੜਕੀ
ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੱਕ ਗੱਦੀ
ਰਾਖਵੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ।” ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਬੜਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ।
ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਮਦਦ 'ਤੇ ਹੋ ਗਏ।

ਓਧਰੋਂ—ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਵਾਸਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬੁਲਾਇਆ

ਹੋਇਆ—ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਵਜੀਰ

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਿਸਟਰ ਕਲਾਰਕਾਂ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਏਜੰਟ (ਰਾਜਦੂਤ) ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ

ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਾਨਜ਼ੀਨ—ਪੰਜਾਬ ਦਾ

ਬਾਦਸ਼ਾਹ—ਮੰਨ ਲਿਆ, ਪਰ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ

ਦਾ ਧੜਾ ਏਨਾ ਭਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਾ ਕਰ

ਸਕਿਆ। ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਹਨਾਂ

ਵੱਲੋਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਡੋਰਾਰਿਆਂ ਦੀ ਚਾਲ ਸੀ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ

*(Cunningham) ਕਨਿੰਘਮ (੧੯੪੯) ਪੰਨਾ ੨੪੬। ਮ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ
ਪੰਨਾ ੧੯।

†(Cunningham) ਕਨਿੰਘਮ (੧੯੪੯) ਪੰਨਾ ੨੪੫।

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ ?

51

ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਚੰਦ ਕੌਰ ਵੱਲੋ, ਪਈ, ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਧੜਾ ਜਿੱਤੇ, ਡੋਗਰੇ ਅੱਗੇ ਰਹਿਣਾ।

ਸੰਭਵ ਸੀ, ਕਿ ਆਪਸ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਖੜਕ ਪੈਂਦੀ, ਪਰ ਕੁਛ ਦੂਰ ਦੀ ਸੋਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰਾਹ ਕੱਢ ਲਿਆ। ਤਜਵੀਜ਼ ਹੋਈ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ (ਚਾਦਰ ਪਾਉਣੀ) ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਤਾਕਤਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਖਹਿਣ ਨਾ, ਸਗੋਂ ਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਹ ਕੰਮ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ-ਚੁੱਕਾ ਕੇ ਵਿਆਹ ਨੇਪਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹਨ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਆਹ ਰੁਕ ਗਿਆ, ਪਰ ਕਈ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਤਖਤ 'ਤੇ ਬੈਠੇ, ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਵਜੀਰ ਬਣੇ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਬਣੋਂ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਏਸ ਖਿਆਲ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰਾਂ ਚਲੇ ਗਏ, ਕਿ ਫੌਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਗੰਢ ਕੇ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਅਤਰ ਸਿੱਖ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਵਜਾਰਤ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਭਾਵੇਂ ਜੰਮ੍ਹ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਨੀਤਕ-ਚੂਹੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਖੇਖਲੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਾਢੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਫੌਜੀ ਪੰਚਾਂ ਨੂੰ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਉਲਟ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਉਭਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿੰਦੇ 'ਰਾਜ ਬਦਲਨ ਦੀ ਬੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਜੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਤਖਤ 'ਤੇ ਬਹਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਇਨਾਮ ਵੀ ਮਿੱਲਦਾ ਤੇ ਤਨਖਾਹ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ। ਨਾਲੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਹਨ ਤੇ

ਏਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।' ਡੋਗਰਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਜਾਦੂ ਚੱਲ ਗਿਆ ਤੇ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉੱਤੋਂ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੱਤਰ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ, "ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੁਸਰਾ ਪੁੱਤਰ—ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ—ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਦੇ ਲਾਇਕ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਉਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ? ਮੈਂ ਇਕਰਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਉਹਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ 'ਤੇ ਤਨਖਾਹ ਵੀ ਵਧੇਰੀ ਤੇ ਇਨਾਮ ਵੀ ਮਿਲੇਗਾ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ, ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮਰਦ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਔਰਤ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨੀ ਬੈਠੇ ਓ ?" ਏਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਕੋਈ ਤਕਰੀਰਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਫੌਜਾਂ ਮੰਨ ਗਈਆਂ, ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਆਵੇ, ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹਾਂ।

ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਕੀਲ ਸ: ਜਵਾਲਾ

ਸ. ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ
ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ

ਸਿੰਘ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਪਾਸ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ
ਨਾਲ ਇਉਂ ਪੱਕ ਪਕਾਇਆ, "ਤੁਸੀਂ ਸ਼ੇਰ
ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਬਣਨ ਵਿਚ ਮਦਦ

ਕਰੋ, ਤਾਂ ਤਖਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ 'ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬੁਤਕੀ ਤੇ ਹਰ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਕੌਠਾ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਤਨਖਾਹ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਇਕ ਰੁਪਇਆ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜ ਰੁਪੈ ਮਹੀਨਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਆਵੇ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਤ ਦਿਨ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਮੈਦਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਲਿਖਤੀ ਇਕਰਾਰ ਸੀ, ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਜੀਰ ਬਣਾਵੇਗਾ।

ਉਧਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਭੇਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ਕਿ ਜੇ ਤਖਤ ਲੈਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਝੱਟ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜ ਜਾਓ।

ਤਿੰਨ ਕੁ ਸੌ ਸਿਪਾਹੀ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ ਵਿਚ ਆ ਉਤਰਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜਦੂਤ (ਏਜੰਟ) ਮਿਸਟਰ ਕਲਾਰਕ ਨਾਲ

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਫੇਰ
ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ

ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ,
'ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹਕੂਮਤ ਚਾਹੁੰਦੇ
ਹਾਂ।'* ਏਸ ਪਾਸਿਓਂ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸ਼ੇਰ

ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ. ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਧੂ ਦੇ ਆਵੇ 'ਤੇ ਫੌਜਾਂ ਕੋਲ ਘੱਲਿਆ।
ਫੌਜੀ ਪੰਚਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਅਗਲੇ
ਦਿਨ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜਰਨੈਲ ਐਵੀਟੇਬਲ (General Avitable) ਦੇ ਘਰ (ਜੋ
ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਾਂਗ ਸੀ) ਆ ਉਤਰਿਆ। ਏਥੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪੰਚ ਤੇ
ਸਰਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲੇ। ਜਰਨੈਲ ਵੈਂਟੂਰਾ (Ventura) ਤੇ ਰਾਜਾ
ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘਾਂ ਡੋਗਰਾ ਵੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲੇ। ਫੌਜੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ
ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੁਛ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੇਟ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਧਰੇ, ਇਕ ਸੌ
ਇਕ ਤੋਪ ਦੀ ਸਲਾਮੀ ਹੋਈ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ
ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ
ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਮਦਦ 'ਤੇ

ਦੁੱਜੇ ਪਾਸੇ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਤਰਫਦਾਰ ਰਾਜਾ
ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਤੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ
ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ
ਲੱਗੇ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਵੰਡਿਆ ਤੇ ਹਰ
ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਵੀ ਅਗਾਊਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਖੁਰਾਕ ਤੇ
ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬੰਦ ਹੋ ਬੈਠੇ। ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੀ
ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਸਨ; ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ, ਕਿ ਜੇ
ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਖ਼ਤ ਲੈ ਲਿਆ, ਤਾਂ
ਉਹ ਸਾਡੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇਗਾ, ਤੇ ਦੂੱਜਾ ਇਹ, ਕਿ ਕੀ ਪਤਾ
ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਲੜਾਈ ਛਿੜੀ 'ਤੇ ਫੇਰ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਮਦਦ 'ਤੇ ਹੋ ਖਲੋਣ।
ਜੇ ਸਾਰੇ ਡੋਗਰੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ 'ਤੇ ਹੋ ਗਏ, ਤੇ ਚੰਦ ਕੌਰ ਫੇਰ ਵੀ
ਜਿੱਤ ਗਈ ਤਾਂ ਡੋਗਰੇ ਅਸਲੋਂ ਲਾਹੌਰੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣਗੇ।' ਸੋ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ

*(Cunningham) (1849 p. 248) Quoted from M. Clerk's letters to Govt. ਕਨਿੰਘਮ (੧੮੪੯) ਪੰਨਾ ੨੪੯।

†ਡੋਗਰੇ—ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ—
ਤਿੰਨੇ ਭਰੋਂ ਸਨ।

ਨੇ ਏਹਾ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ, ਕਿ ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਸਿੱਘ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਵੱਲੋਂ ਰਹਿਣ, ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਚੰਦ ਕੌਰ ਵੱਲੋਂ ਰਹਿਣ।

ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ   ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਜਿੱਤੇ, ਡੋਗਰੇ ਅੱਗੇ ਦੇ ਅੱਗੇ।
ਹਜੂਰੀ ਬਾਗ ਵਿਚ   ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਪੈਸਾ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦਾ, ਛੋਜਾਂ
ਨੂੰ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। 40-੯੦ ਹਜ਼ਾਰ ਛੋਜਾਂ ਨਾਲ

ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਯੱਕੀ, ਦਹਿਲੀ ਤੇ ਟਕਸਾਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੜਿਆ। ਉਹਨੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਹਜੂਰੀ ਬਾਗ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਦੇ ਕੱਠੋਂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ, ਜੰਗੀ ਸਮਾਨ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਪੰਜ ਦਿਨ   ਜੰਗ ਦੇ ਵਾਜੇ ਵੱਜੇ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ
ਲੜਾਈ ਹੋਈ   ਅੱਗ ਵਰੁਨੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ
ਗੋਲੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵਿਚ
ਠੰਡੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸਿੱਖ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਤੇਹ ਬੁਝਾਉਣ ਲੱਗੇ।
੧੪ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੪੧ ਈ. ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਤੇ ੧੮ ਜਨਵਰੀ
ਤਕ ਇਹੋ ਹਾਲ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ੧੯੪੨ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਆਇਆ, ਤੇ
ਲੜਾਈ ਖਤਮ ਹੋਈ। ਇਸ ਘਮਸਾਣ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਦੇ* ੪੭੯੯
ਆਦਮੀ, ੬੧੦ ਘੋੜੇ ਤੇ ੩੨੦ ਬਲਦ ਮਰੇ ਤੇ ਜਖਮੀ ਹੋਏ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ
੧੩੦ ਆਦਮੀ ਮਰੇ ਤੇ ਜਖਮੀ ਹੋਏ। ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਦੋਹਾਂ
ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੇ ਸੁਲਾ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ।

ਚਾਰ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੇ   ੧. ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਨੌ ਲੱਖ ਸਾਲ ਦੀ
ਸੁਲਾ   ਜਾਗੀਰ ਜੰਮ੍ਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਸਦਾ
ਮੁਖਤਿਆਰ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਬਣੇ।

- * ਚੰਦਾਂ ਜਨਵਰੀ ਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਸੌ ਤੇ ਇਕਤਾਲੀ,
ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਹੱਲਾ ਆ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਰਾਇਆ ਜੀ।
ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਚੰਦ ਕੌਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ,
ਛੋਜਾਂ ਉਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਗੜਾ ਬਰਸਾਇਆ ਜੀ।
ਪੰਜ ਦਿਨ ਹੋਇਆ ਜੰਗ ਦੋਹੀਂ ਧਿਰੀ ਇਕੋ ਜਿਹਾ,
ਏਨੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਆਣ ਫੇਰਾ ਪਾਇਆ ਜੀ।
‘ਮਾਈ’ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਕੇ; ਰਾਜ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਤਾਈ,
ਆਪ ਹੋ ਵਜ਼ੀਰ, ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਕਰਾਇਆ ਜੀ।

* (Smyth) ਸਮਿਖ, ਪੰਨਾ ੫੨।

2. ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ (ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਜਾਣ ਕੇ) ਉਸਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਾ ਦੇਵੇ (ਭਾਵ ਚਾਦਰ ਪਾਓਣ-ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਕਰਨ-ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕਰੇ)।

੩. ਕਿਲੇ ਵਿਚਲੀ ਡੋਗਰਾ ਫੌਜ ਨਸ਼ਾਨ ਲਹਿਰਾਉਂਦੀ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਜਾਵੇ। ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਾਈ ਜਾਵੇ। (ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਹੱਲਾ ਨਾ ਕਰੋ)।

੪. ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਾਸਤੇ ਜਮਾਨਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

ਦੋ ਮਹੀਨੇ, ਦੋ ਦਿਨ ਰਾਜ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਚੰਦ ਕੌਰ ਤਖਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ 'ਵਜੀਰ' ਬਣੇ।

ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਪੱਤਰਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜੋ ਵਰਾਤ ਤੇ ਕਈ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਹੀਰੇ-ਜਵਾਹਰਾਤ-ਲਦਵੱਡੀ ਕੇ ਜੰਮ੍ਹ ਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਜਿਹੜੀ ਜਾਗੀਰ ਚੰਦ ਕੈਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ, ਬਾਕੀ ਗਲਾਬ ਸਿੱਖ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਜਾਂਦਾ।

ੴ(Smyth) ਸਮਿੱਖ, ਪੰਜਾਬ, ਸਿੱਖਾਂ ਕਾ ਉਥਾਨ ਔਰ ਪਤਨ, ਪੰਜਾਬ ੧੯੭।
 ਫ਼ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ—ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮਾਲ-੧੬ ਛਕੜੇ ਚਾਂਦੀ, ਕਈ ਭਾਰ ਸੈਨੇ
 ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ, ਜਵਾਹਰਾਤ, ਪਸਮੀਨਾ, ਦੁਸ਼ਕਾਲੇ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾਸ ਪ੍ਰੇਤਿਆਂ
 ਵਿਚੋਂ ੧੨, ਨੂੰ ਜੰਮ੍ਹ ਲੈ ਗਿਆ। (Smyth) ਸਮਿੱਖ, ਪੰਜਾਬ ੫੮।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ

੧੮ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੪੧ ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ
ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ। ੨੧ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਗੱਦੀ
ਬੈਠਣ ਦੀ ਰਸਮ ਅਦੱਤ ਹੋਈ। ਕੋਹਿਨੂਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖੜਾਨੇ ਵਿਚ ਗੁਲਾਬ
ਸਿੰਘ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡ ਗਿਆ, ਸੋ ਬੜੀ ਐਖਿਆਈ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ
ਕਰ ਕੇ ਫੌਜ ਦੇ ਇਕਰਾਰ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ, ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਤਨਖਾਹ
ਵਧਾਈ। ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਜ਼ਾਰਤ ਦਾ
ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਅਤਰ
ਤੇ ਔਕੜਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੱਸ ਕੇ ਥਾਨੇਸਰ ਚਲੇ
ਗਏ (ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਏਥੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਵਾਸਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ)।

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮੰਡੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਓਥੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ
ਹੱਥਾਂ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ
ਦੋਵੇਂ—ਚਾਚਾ ਭਤੀਜਾ—ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਰਹੇ।

ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਬਾਂ ਬਾਂ ਭੜਕ ਉੱਠੀ ਤੇ
ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਅਫਸਰਾਂ ਅਫਸਰਾਂ ਤੋਂ ਬੇ-ਕਾਬੂ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਤੋਂ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਗਈ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅੱਕਰ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ
ਗਿਣ ਗਿਣ ਕੇ ਬਦਲੇ ਲਏ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ
ਫੌਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਰਨੈਲ* ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ (ਮਹਾ
ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹਦਾ ਘਰ ਲੁੱਟ
ਲਿਆ। ਕਈ ਅਫਸਰ ਜਾਨ ਬਚਾਂ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ।
ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
ਨੂੰ ਮਦਦ ਏਜੰਟ-ਕਲਾਰਕ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਡਕੀਰ

*ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੪੧ ਈ. ਵਿਚ ਕਤਲ ਹੋਇਆ।

ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ
ਮੰਨਿਆਂ

ਅਜੀਜੁੱਦੀਨ ਰਾਹੀਂ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ,
ਕਿ ਉਹ ੧੨ ਹਜ਼ਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ

ਨਾਲ ਭੜਕੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਪਰ
ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਏਸ ਸਹਾਇਤਾ ਬਦਲੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ
ਤੇ ੪੦ ਲੱਖ ਰੁਪਏਂ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ
ਮਦਦ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ, ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ
ਹੋਂਦੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਸਿਰਤੋੜ ਮਿਹਨਤ
ਨਾਲ ਫੌਜ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ।

ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਹੁਣ ਆਈ ਵਾਰੀ ਸ: ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ,
ਜੀਹਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਨ
ਵਾਸਤੇ ਸਿਰੋਂ ਪਰੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਸ:

ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਉਸਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਫਲ
ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ 'ਵਜੀਰ' ਬਣ ਜਾਏ। ਨਾ ਧਿਆਨ
ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਭਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਸ: ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ, 'ਮਹਾਰਾਜੇ' ਨਾਲ
ਏਨਾ ਰਸੂਖ ਰਹੇ। ਡੋਗਰੇ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਕੰਨ ਭਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, 'ਸ.
ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ (ਜੋ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਸਣੇ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਬੈਠਾ ਹੈ) ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ
ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ (ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ) ਪਸੌਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀ
'ਤੇ ਬਿਠਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ'। ਏਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਡੋਗਰੇ ਨੇ ਕੁਛ ਝੁਜਾਹਲੀ
ਖਤ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਵਿਖਾਏ। ਮ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸ: ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ
ਖਿਲਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਧਿਆਨ
ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਦਮੀ ਬੁਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ, ਜੋ ਰਾਹ ਵਿਚੋਂ ਹੀ
ਮੁੜ ਆਇਆ ਤੇ—ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਅਨੁਸਾਰ—ਆ ਕਿਹਾ, ਕਿ
ਸ: ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਆਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ
ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ। ਦੁੱਜਾ ਆਦਮੀ (ਜੋ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨੌਕਰ ਸੀ) ਵੀ

†M.Clerk to Govt. 26 March, 1841.

ਕਲਾਰਕ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ੨੬ ਮਾਰਚ ੧੮੪੧ ਈ।।

ੳਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾ ੨੬।

ਰਾਹੋਂ ਮੁੜ ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਸ: ਜਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੋਲੋਂ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਨੇ ਹੋਰ ਅੱਗ ਬਾਲ ਦਿੱਤੀ। ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਨੇ ਸ: ਜਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸ: ਜਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਏਸ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਖਣੇ ਹੱਥੀ ਤੇ ਪੈਰੀਂ ਚੱਲ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ। ਉਹਨੂੰ ਆਸ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਬੇਗੁਨਾਹ ਹੈ ਤੇ ਪਿਛਲੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸਦਕਾ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਜਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਕੈਦ

ਪਰ—ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੇ ਭੜਕਾਏ ਹੋਏ—

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਨੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕੈਦ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮਈ ੧੯੪੧ ਈ: ਨੂੰ ਸ: ਜਵਾਲਾ

ਸਿੱਖ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕੈਦੀ ਸ: ਜਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਜਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਡੋਗਰੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਕੋਰੜੇ ਲਗਾਣੇ ਤੇ ਆਟੇ ਵਿਚ ਅੱਧਾ ਲੂਣ ਮਿਲਨਾ। ਓਧਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਪਾਸ ਸ: ਜਵਾਲਾ ਸਿੱਖ

ਜਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰ
ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ

ਦੀ ਮਾਫ਼ੀ ਵਾਸਤੇ ਸਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ, ਇਕ

ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਨੇ ਜਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਏਥੇ ਸਜ਼ਾਂ ਅੱਗੇ

ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧ ਰਾਈ। ੧੦ ਦਿਨ ਦੀ ਕਰੜੀ ਮਾਰ ਪਿਛੋਂ ਸ: ਜਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ, ਕਿ ਜਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਕੈਦ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ
ਦਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ
ਹੁੰਦਾ ਰਹਿ ਗਿਆ

ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੱਖ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਚਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਜੇ ਚੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਰਿਹੋਂ ਹੋ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤਾਕਤਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਡੋਗਰਾ ਤਾਕਤ ਤੇਜ਼ ਦੇਣ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ-ਕਹਾਉਣ ਤੇ ਮ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੋਵੇਂ ਮੰਨ ਗਏ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਏਸ

ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਬੜਾ ਫਿਕਰ ਬਣਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਡਰ ਸੀ, ਕਿ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਖਾਧਾ ਹੋਇਆ ਮਾਲ ਉਗਲਛਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਵੀ ਹੋਂਦੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਹਨੇ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਭੜਕਾਇਆ, 'ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਏਸ ਬਹਾਨੇ ਵਿਸਾਹ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਤੇ ਤੇਰੀ ਨੌਹ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਸਾਰੀ ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਪਤਾ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਲੱਗਾ ਹੈ।' ਏਨੀ ਸੁਣ ਕੇ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕਿਆ।

ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਛੋਤੀ ਹੋ ਸੱਕੇ, ਚੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਟਰਾਣੀ) ਨੂੰ ਮਰਵੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮਹਾਰਾਜ! ਦਾਸ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਤਖਤ ਲੈ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਇਹਨੂੰ ਸੰਭਾਲੀ ਰਖਣਾ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਹੈ....।"

ਮ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ :—“ਕਿਉਂ ? ਡਰ ਕੇਹਾ।”

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ :—“ਈਸ਼ਵਰ ਆਪ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤ ਰੱਖੋ। ਜੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਲੜਕਾ ਹੋ ਪਵੇ, ਤਾਂ ਫੇਰ ?

ਮ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ :—“ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ?”

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ :—“ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ? ਰਾਜ ਦਾ ਅਸਲੀ ਹੱਕਦਾਰ ਉਹ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਗੀਆਂ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਫਸੋਂ ਦੇਣਗੀਆਂ।”

ਮ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ :—“ਇਸਦਾ ਇਲਾਜ ?”

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ :—“ਇਕੋ ਈ। ਜਿਸ ਬਾਲ ਨੇ ਅਜੇ ਜੰਮਣਾ ਏਂ ਤੇ ਫੇਰ ਤੁਹਾਡੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਆਉਣਾ ਏਂ, ਤੁਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੰਭਾਲ ਲੈਂਦੇ ?”

ਏਸ ਕਪਟ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹੀ ਦਾਈ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ (ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੱਖ ਦੀ ਰਾਣੀ ਤੇ ਸ. ਸ਼ਾਮ ਸਿੱਖ ਅਟਾਰੀ ਦੀ ਲੜਕੀ) ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।*

ਸੱਭਯਤਾ ਤੋਂ ਗਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਵਰਤਾਉ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਜਾਨ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਕੁਛ ਸਮਾਂ ਹੋਰ ਦੁੱਖ ਝੱਲਣ ਵਾਸਤੇ ਬੁਚ ਗਏ।

ਜਦ ਏਸ ਕਾਲੀ ਕਰਤੂਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰੌਲਾ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਨੇ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਪਹਾੜਨਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਨ) ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਕੇ ਅਖਵੱਹ ਦਿੱਤਾ, ‘ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਜੀਹਦੇ ਘਰ ਲੜਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਗੋਦ ਪਾ ਕੇ ਕੰਵਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪਰਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।’ ਇਹ ਡੋਗਰੇ ਦੀ ਚਾਲ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਚਾਈ ਉਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ।

ਬੜ੍ਹਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਲੰਘਿਆ ਸੀ, ਜਾਂ ਧਿਆਨ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਘਾਤਕ ਗੋਦ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ,

*ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਦੇਹਾਂ ਰਲ ਕੇ,

ਹੱਦੋਂ ਵਾਧ ਕੇ ਜੁਲਮ ਕਮਾਇਆ ਜੀ।

ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਆਸ ਦਾ ਫਲਨ ਵਾਲਾ,

ਬੂਟਾ ਜੜਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਟ ਗੁਆਇਆ ਜੀ।

‘ਕੌਰ ਸਾਹਿਬ’ ਦੇ ਖੂੰਨ ਦਾ ਖੂੰਨ ਕੀਤਾ,

ਬੱਚਾ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਤਲਾਇਆ ਜੀ।

ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਦੇ ਤਾਈ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ,

ਇਹਨਾਂ ਪਾਪੀਆਂ ਗਰਭ ਗਿਰਵਾਇਆ ਜੀ।

*ਏਸੇ ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਕਸ਼ਟ ਉਠਾਂ ਕੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਅੰਤ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ।

ਕਿ ਚੰਦ ਕੌਰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਤੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਮਰਵਾਉਣ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਮ. ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਖਾਸ ਬਾਂਦੀਆਂ (ਫ਼ਾਸੋ, ਭਾਗੋ, ਬਦਾਮੋ ਤੇ ਪੇਰੋ) ਪਹਾੜਨਾਂ ਸਨ। ਚੌਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲੋਂ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਓ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ* ਪੰਜ-ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਨਕਦ ਇਨਾਮ ਤੇ ਮੂੰਹ ਮੰਗੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦਿਆਂਗੇ। ਤੇ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰੋਗੀਆਂ, ਤਾਂ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਉਗੀਆਂ।' ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਕੇ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈਣੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਮਾਇਆ ਦੀ ਮਾਰ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਤੇ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਮਿੱਤਰ ਬਣੋਂ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ—ਸ਼ਰਬਤ ਵਿਚ ਮਿਲਾਕੇ—ਰੋਲੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿੱਤਾ। ਗਲਾਸ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਲਾਇਆ, ਤਾਂ ਬੇਸੁਆਦ ਜਿਹਾ ਪਰਤੀਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੀਤਾ ਨਾ, ਪਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਏਸ ਹੌਲਿਓਂ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਬਚ ਗਈ, ਪਰ ਜੋ ਪਾਪਣਾਂ ਹੱਥ ਧੋ ਕੇ ਮਗਰ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਕਦ ਤੱਕ

‡ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ।

* (Smyth) ਸਮਿੱਥ, ਪੰਨਾ ੬੯।

† ਮਾਇਆ ਮੋਹਣੀ ਭੁਲਾਵੇ ਦਾ ਜਾਲ ਪਾ ਕੇ, ਵੱਡੇ ਦਾਨਿਆਂ ਦੀ ਅਕਲ ਮਾਰ ਦੇਂਦੀ।

ਵੈਰੀ ਵੀਰ ਦੀ ਜਾਨ ਦਾ ਵੀਰ ਹੋਵੇ,
ਜ਼ਹਿਰ ਪਤੀ ਤਾਈਂ ਹੱਥੀਂ ਨਾਰ ਦੇਂਦੀ।

ਗਾਹਕ ਪਿਤਾ ਦੀ ਜਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤ ਬਣਦੇ,
ਦੂੱਧੀਂ ਪਾਲਿਆਂ ਹੱਥ ਤਲਵਾਰ ਦੇਂਦੀ।

'ਸੀਤਲ' ਗਾਰਕੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਾਵੇ,
ਅਰਜ਼ੋਂ ਲਾਹ ਪਤਾਲ ਨਿਘਾਰ ਦੇਂਦੀ।

ਚੰਦ ਕੌਰ ਛੱਟੜ

ਬੈਰ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਬੁਧਵਾਰ,

੨੯ ਜੇਠ ਦੀ ਅੱਧੀ ਕੁ ਰਾਤ ਬੀਤੀ ਸੀ। ਚੰਦ

ਕੌਰ ਪਲੰਘ ਤੇ ਬੇਡਿਕਰ ਸੌਂ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਾਂ

ਚਾਰੇ ਗੋਲੀਆਂ* ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਸੇਰ ਕੱਚੇ (ਪੱਕਾ ਤੋਲ ੫ ਸੇਰ) ਦਾ ਪੱਥਰ ਲੈ ਕੇ
ਕਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਜਾਨ 'ਤੇ ਆ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਸਿਰ ਫੇਹ
ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਚੰਦ ਕੌਰ ਤੜਫ਼ਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਨਾ ਸੁਆਸ ਪੂਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ
ਜਿੰਦ ਬਚਦੀ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਤੇ।

ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ,
“ਮਹਾਰਾਣੀ ਜੀ ! ਹੁਕਮ ਕਰੋ, ਜਿਸ ਪਾਪੀ ਨੇ ਭੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਇਹ ਜੁਲਮ
ਕੀਤਾ ਏ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਜੀਉਂਦੇ ਨੂੰ ਨਰਕੀਂ ਪੁਰਾਂ ਛੱਡਾਂਗਾ।”

ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਪਾਸਾ ਪਰਤ ਕੇ ਡਿੱਠਾ, ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਕਾਤਲ ਸਾਮੁਣੇ
ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲਿਆ। ਕੁਛ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ,

- * ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਦੇਹਾਂ ਨੇ, ਪਾਪ ਦੀਆਂ ਗੋਂਦਾਂ ਗੁੰਦੀਆਂ
ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਬਾਂਦੀਆਂ ਚਾਰੇ, ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਕਾਬੂ ਕੀਤੀਆਂ
ਕਿਹਾ ‘ਦਿਆਂਗੇ ਇਨਾਮ, ਜਾਰੀਗਾਂ, ਮਾਰ ਦਿਓ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ’
ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਦਾਮੇ ਪੇਰੋ, ਆਸੇ, ਭਾਗੋ ਚਾਰੇ ਗੋਲੀਆਂ
ਲੱਕ ਪਾਪਣਾਂ ਜੁਲਮ ‘ਤੇ ਬੰਨਿਆਂ, ਜ਼ਹਿਰ ਦਿਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ
ਏਥੋਂ ਬਚ ਗਈ ਕੰਵਰ ਦੀ ਮਾਈ, ਕੁਛ ਦਿਨ ਹੋਰ ਲੰਘ ਗਏ
ਦਿਨ ਜੂਨ ਦੇ ਅਠਾਰਾਂ ਸੌ ਬਤਾਲੀ, ਇਕ ਰਾਤ ਗੋਲੀਆਂ ਨੇ
ਗਾਣੀ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਪਲੰਘ ‘ਤੇ ਨੱਪ ਲਈ, ਪੱਥਰ ਲੈ ਪੰਜ ਸੇਰ ਦਾ
ਮਾਰ ਸਿਰ ਦੀ ਥੇਪਰੀ ਤੋੜੀ, ਖੂਨ ਦੇ ਛੁਹਾਰੇ ਚੱਲ ਪਏ
ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਸਿਰ ਨਾਲ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ, ਜਾਨ ਕੱਢੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੀ
ਫੇਰ ਵੇਖ ਲੈ ਸਮੇਂ ਦੇ ‘ਸੀਤਲਾ’ ਚੰਦ ਕੌਰ ਏਸ ਹਾਲ ਸੀ
ਜਾਵਣਾ ! ਜਾਵਣਾ !! ਮੋਇਆਂ ਫੇਰ ਦੁਨੀਆਂ ‘ਤੇ ਨਹੀਓਂ ਆਵਣਾ।
- * ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ, ਕਰਮ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ।

“ਧਿਆਨ ਸਿੱਘਾ ! ਹੁਣ ਤੇਰੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।”*

ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਅੰਤਮ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵਾਂ ?”

ਪੀਮੀ ਜੇਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਮੈਂ ਵੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅਰਮਾਨ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣਾ ਰੱਖਦੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਵੀ ਕੋਈ ਬਾਹਸ਼ ਹੈ, ਪਰ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਪੂਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਈਸ਼ਵਰ ਪੂਰੀ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਅੰਤਮ-ਇੱਛਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਤਰਸਦਾ ਮੋਇਆ ਏ, ਤੂੰ ਵੀ ‘ਪਾਣੀ-ਪਾਣੀ’ ਕਰਦਾ ਜਹਾਨੋਂ ਜਾਵੇ।” ਇਹ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਵਾਸ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਛਨਿਛਰਵਾਰ, ੩੧ ਜੇਠ, ੧੯੮੯ ਬਿ. (੧੩ ਜੂਨ, ੧੯੮੨ ਈ.) ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਈ ਤੇ ੩੨ ਜੇਠ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਸਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਾ ਨਿਰਾ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ

* ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਰਹਿਮ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁਣ,
ਆਉਂਦੀ ਬੁੱਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਫਰਯਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ।
ਛਾਲੇ ਜਿਗਰ ਵਾਲੇ ਭਰ ਕੇ ਫਿੱਸ ਗਏ ਨੇ,
ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੇ, ਰਹੇ ਯਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ।
ਸੱਟਾਂ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਆਹਰਨ ਵਾਂਗ ਹੋਈਆਂ,
ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਫੌਲਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ।
ਮੇਰੀ ਆਹ ਦੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਮੌਤ ਕੰਬੇ,
ਨੇੜੇ ਛੁੱਕਦੇ ਭਰਦੇ ਜੱਲਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ।
ਤੂੰ ਵੀ ਤੱਤੀਏ ਕਿਸਮਤੇ ! ਰਹੀਂ ਬਚ ਕੇ,
ਮੇਰੀ ਆਹ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਮੁਦਾ ਨਿਕਲ੍ਹ।
ਮੈਨੂੰ ਕਸਮ ਰੱਬ ਦੀ, ‘ਸੀਤਲ’ ਸਤੇ ਦਿਲ ਚੋਂ,
ਨਿਕਲ੍ਹ, ਜਦੋਂ ਨਿਕਲ੍ਹ, ਬਦ-ਦੁਆ ਨਿਕਲ੍ਹ।

ਗੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ

ਮੱਥੇ ਦੇ ਦਾਗ ਧੋਣ ਵਾਲਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ—
ਤੱਕੋਂ ਹੁਣ—ਗੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਇਕਰਾਰ
ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਹੋ ਜੇਹਾ ਇਨਾਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਹਾੜ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦਰਬਾਰਿ-ਆਮ ਵਿਚ ਬੁਲਾਂ ਲਈਆਂ ਤੇ
ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕਾਤਲ ਠਹਿਰਾਂ ਕੇ ਸਜ਼ਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ : ਨੱਕ, ਕੌਨ,
ਗੁੱਤ, ਹੱਥ ਪੈਰ ਵੱਡ ਕੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਦਰਵਾਜ਼ਿਓਂ ਬਾਹਰ ਪਿੱਪਲਾਂ ਹੇਠ ਸੁਟੋਂ
ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜ਼ਬਾਨੀ ਪਈਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਾਹੀਅਾਂ ਅੱਗੇ ਦੁਹਾਈ
ਦੇਂਦੀਆਂ, “ਏਸੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ (ਜਾਂ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਕਤਲ
ਕਰੋ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ) ਇਹ ਕਾਰਾ ਕਰਵਾਇਆ ਏ।
ਅਸੀਂ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਦੀ ਜਾਨ ਲਈ ਏ, ਤਾਂ ਹੁਣ
ਸਾਨੂੰ ਏਸ ਮੌਤੇ ਮਾਰਿਆ ਨੇ।” ਇਹ ਖਬਰਾਂ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਨੀ
ਅਪੜੀਆਂ, ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਤੀਂ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਵੋਂ ਕੇ
ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।*

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ
ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ਰਾ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਫਿਰ
ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ

ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ
ਕਿਹਾ, ਕਿ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਭੰਨਣ ਵਾਲੇ
ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਹੀ ਹਨ, ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਾਂ

ਤੇ ਬਹਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਵੀ ਗੱਲ ਦਿਲ ਲੱਗੀ। ਉਹਨੇ
ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਬਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਦੇ
ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹੋ ਕਰ ਦਿੱਤੇ
ਗਏ ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਗਿਆ। (ਸ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ
ਆਇਆ। ਉਹ ਓਦੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਇਹਨਾਂ
ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਲੱਖ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

੧੯੪੩ ਈ. ਦੀਆਂ ਰਾਮੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ,
ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਆਏ।

* ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੁਣ ਖੁੱਲ੍ਹੁ-ਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਿਲੇ ਲਾ ਕੇ ਭਖਤ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਬਿਠਾਵੇ, ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੋਠੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਵੇ। ਉਪਰ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਸਮ ਖਾਧੀ ਫਿਰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਝਜ਼ੀਰ ਦੋਹਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ, ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਹੋਟੀ ਨਹੀਂ ਖਾਣੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਬੇਈਮਾਨੀ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ

ਬੁਲਾਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, “ਭਾਈਆ ਜੀ ! ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕੁਂਧ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਸਰਦਾਰੀਆਂ ‘ਤੇ ਬਹਾਲ ਭੜਕਾਉਣਾ

ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਏ, ਪਰ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਦਿਲੋਂ

ਸਾਡ ਨਹੀਂ ਜੇ। ਉਹਨੂੰ ਡਰ ਸੀ, ਕਿ ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਂ ਕੇ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਪੁਆੜਾ ਨਾ ਖੜਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਹੁਣ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਸਾਹ ਕੇ ਮਰਵੋਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਏਸ ਬਾਰੇ ਉਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਕੁਛ ਬੁਝਾਰਤ ਜੇਹੀ ਪਾਈ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਗਾਦੇ ਮਿੱਤਰ ਸਮਝ ਕੇ ਇਹ ਭੇਤ ਭੇਤਿਆਂ ਜੇ। ਅੱਗੇ ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ !”

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ :—“ਫੇਰ ਏਸ ਦਾ ਉਪਾਅ ਕੀ ਹੋਵੇ ?”

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ :—“ਇਕ ਈ। ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਰਵਾਉਣ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ, ਤੁਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਓ।”

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ :—“ਏਸ ਬਦਲੇ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ ?”

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ :—“ਭਾਈਆ ਜੀ, ਮੇਰਾ ਤਾਂ—ਸੱਦੀ ਗੱਲ ਏ ਰਾਜ ਕਾਜ ਤੋਂ ਜੀਅ ਅੱਕ ਗਿਆ ਏ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਕਾਂਸੀ ਚਲਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਨਾਲੇ ਓਥੇ ਰੋਜ਼ ਗੰਗਾ ਮਾਈ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਿਆ ਕਰਾਂਗਾ, ਨਾਲੇ ਧੋ-ਧੋ ਕੇ ਪਾਪ ਲਾਹਿਆ ਕਰਾਂਗਾ। ਏਹ ਗੱਲ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਭਲੇ ਵਾਸਤੇ ਛੋੜੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਓ, ਤਖਤ ਉੱਤੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਦਿਓ ਤੇ

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਆਪ ਵਜੀਰ ਬਣ ਜਾਇਓ। ਬੱਸ, ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਹੋਵੋਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਜੰਮ੍ਹ ਜਾਰੀਰ ਵਜੋਂ ਦੇ ਛਡਿਓ, ਉਨਾਂ ਹੀ ਬੜਾ ਏ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਜਾਣਦੇ ਓ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰ ਲਓ।”

ਇਹ ਬਣਤ ਬਣੋਂ ਕੇ ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰੋਂ ਤੁਰ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਮੁਕੋਰੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡ

ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਤੰਬੂ

ਵਿਚ ਗਏ ਤੇ ਜਾ ਛਤਹਿ ਬੁਲਾਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ

ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਲਹਿਣਾ

ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, “ਆਉ ਚਾਚਾ* ਜੀ!

ਕਿਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਹਨ? ਸੁੱਖ ਤਾਂ ਹੈ?”

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ—“ਮਹਾਰਾਜ ! ਸੁੱਖ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡ ਕੇ ਐਡੀ ਢੂਰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੌਲ ਕਿਉਂ ਆਉਂਦੇ ?”

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ—“ਕਿਉਂ, ਕੀ ਗੱਲ ਏ ?”

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ—“ਮਹਾਰਾਜ ! ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘੱਲੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡਾ ਸਿਰ ਲੈਣ ਬਦਲੇ ਆਏ ਅਂ।”

ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਕੱਢ ਕੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਜੇਹੋ ਜਿਹਾ ਪਿਤਾ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਚਾਚਾ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਤੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਆਹ ਮੇਰੀ ਤਲਵਾਰ ਲੈ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਉਤਾਰ ਲੈ।”

ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੁਣ ਕੇ ਚਰਨਾਂ ‘ਤੇ ਢਹਿ ਪਿਆ ਤੇ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, “ਮੇਰੇ ਜਾਨ ਤੋਂ ਪਿਆਰੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀਓ! ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੂੰਹੋਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਆਏ ਹਾਂ, ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਕਰ ਦੇਈਏ, ਕਿ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀ ਗੋਂਦਾਂ ਹੁੰਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਉਸ ਦੇ ਘੱਲੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਆਏ ਅਂ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਝ ਕੇ ਖਬਰਦਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਏ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਪੱਜ

*ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੱਦੋਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਾਚਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਬੰਸਾਵਲੀ ਵੇਖੋ।

ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਛੱਡਾਂਗੇ। ਪਰ ਭਲਕੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਆਇਆ, ਤਾਂ....। ਹੁਣ ਵੇਲਾ ਜੇ। ਕੋਈ ਬਚਾਓ ਹੁੰਦਾ ਜੇ, ਤਾਂ ਕਰ ਲਵੇ।”

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ—“ਬਚਾਓ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ ?”

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ—“ਮਹਾਰਾਜ਼! ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਹਿੰਦੀ ਏ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਮਰਨ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਓ ਤੇ ਫੇਰ ਜਿਹੜੀ ਸਿਰ ਪਵੇ, ਵੇਖੀ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ, ਤੁਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰੋ ਦਿਓ।”

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ—“ਫਿਰ ਇਹ ਕੰਮ ਤੁਸੀਂ ਕਰੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰਾ ਨਿਗਦਾ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਏਂ ? ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਬੱਣੋ ਲਵਾਂਗਾ।”

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ—“ਜੋ ਕੁਛ ਕਹਿੰਦੇ ਓ, ਮਹਾਰਾਜ਼! ਸੱਤ ਹੈ। ਪਰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੁਛ ਇਨਾਮ ਦੇ ਇਕਰਾਰ ਸਨ। ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਏ। ਕਿਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵੀ ਓਹਾ ਹੱਥ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸੋ ਜ਼ਬਾਨੀ ਨਹੀਂ, ਲਿਖ ਦਿਓ।”

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ,
‘ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਓ, ਖੂਨ
ਮਾਡ। ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ
ਬਣੋ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ

ਜਾਗੀਰਾਂ ਦੂਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।’ ਇਹ ਲਿਖਤ ਲੈਕੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ, ਕਿ ੧੫ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਡੌਜ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਵੇ, ਉਸ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਦੋਵੇਂ ਸਰਦਾਰ ਲਾਹੌਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲੇ

ਸੰਵਧਾਲੀਏ
ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕੋਲ

ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੁਕਮ ਉਹਦੇ
ਸਾਮੁਣੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਡੌਗਰੇ ਨੇ

ਕਤਲ ਦਾ ਹੁਕਮ ਪਛਿਆ, ਹੇਠਲਾ ਸਾਹ
ਹਿਠਾਂਹ, ਉਤਲਾ ਉਤਾਂਹ, ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਢਹਿ ਪਿਆ ਤੇ
ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ! ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਤੂੰਹੋਂ ਰੱਖ ਏਂ। ਗੁਰੂ ਦੇ
ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ ਦਿਹ। ਮੈਂ ਜੰਮ੍ਹ ਛੱਡਿਆ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਇਕ

ਚੱਪਾ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ, ਦੇਸੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਮੰਗ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਉੱਤੇ, ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ ਦਿਹ।”

ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹੱਡਾ ! ਤੁਸਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨੇਕੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਆਹੰਦੇ ਨੇ, ਭਲੇ ਦਾ ਭਲਾ ਏ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਆਂ।”

ਮਾਫ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਦੀ ਜਾਨ ਵਿਚ ਜਾਨ ਆਈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਭਲਾ ਕਰਦੇ ਓ, ਤਾਂ ਬੁਰਾ ਅੱਜ ਤਕ ਮੈਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਰੱਬ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਈ ਨੇਕੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੀ ਜਾਣਾ, ਬੁਰਿਆਈ ਕਿਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ? ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਨੇਕੀ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਪੱਕ ਚੁੱਕੀ ਏ। ਮੈਂ ਬੁਰਿਆਈ ਕਰ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ? ਵੇਖੋ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਬੁਰਾ ਧਾਰ ਕੇ ਆਏ ਸਉ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਭਲਾ ਕਰਦਾ ਜੇ। ਤੁਸੀਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਭੇਤੀ ਹਾਂ। ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਦਿਲੋਂ ਸਾਡ ਨਹੀਂ ਜੇ। ਆਪ ਜਿਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰ ਲਵੋ।”

ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਖ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕੁਛ ਮਦਦ ਕਰੋ ਤਾਂ।”

ਹਿੱਕ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਕਾਸੇ ਜੋਗੇ ਵੀ ਹੋਵੋ। ਮੈਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹਾਂ।”

ਫੈਸਲਾ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਕੋਲੋਂ ਸ਼ੇਰ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਤ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਸਿੱਖ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਲਿਖ੍ਯਾ ਲਈ, ਤੇ ਓਹਾ ਇਕਰਾਰ ਲਿਖਵੱਾਂ ਲਿਆ ਇਸ ਨਾਲ ਕੀਤਾ, ਕਿ ੧੫ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਵਜੀਰ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਲਿਖਵੱਾਂ ਕੇ ਸਥਾਨ ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਖ ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੱਖ ‘ਰਾਜਾਸਾਂਸੀ’ ਚਲੇ ਗਏ।

ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ

ਕਤਲ

੧੫ ਸਤੰਬਰ ਦਾ ਨਿਭਾਗਾ ਦਿਨ ਆ ਪਹੁੰਚਾ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ੩ ਮੀਲ ਦੂਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ (ਬਗਵਾਨ ਪੁਰੇ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਪਹਾੜ ਦੀ ਬਾਹੀ) ਕੈਪ

ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਭਾਸ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਖ ਤੇ ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੱਖ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਸਣੇ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਆਉਦਿਆਂ ਹੀ ਫੌਜ ਦਾ ਇਕ ਦਸਤਾ ਤੇਪਾਂ ਕੋਲ ਖਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਦੋਵੇਂ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਦੇ ਜਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਅਜੀਤ ਸਿੱਖ ਨੇ ਗੋਲੀ ਦਾਗ ਦਿੱਤੀ।*

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਛਾਤੀ ਦੇ +ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਗੋਲੀ ਲਗੀ ਤੇ ਉਹ ਕੁਰਸੀਓਂ ਥਲੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਬੁੱਧ ਸਿੱਧ ਮਹਿਰਾ ਮਹਾਰਾਜੇ 'ਤੇ ਚੌਰ ਕਰ

*ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਖ ਅਜੀਤ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ
ਗਿਣਤੀ ਦੇਣ ਬਦਲੇ ਗਏ ਆ ਭਾਈ
ਪੰਦਰਾਂ, ਨੌ, ਤਿਰਤਾਲੀਏ ਈਸਵੀ ਨੂੰ
ਢੋਇਆ ਢੋਅ ਇਹ ਆਪ ਖੁਦਾ ਭਾਈ
ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਹੈਸੀ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਬੈਠਾ
ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਵੀ ਪਹੁੰਚੇ ਆ ਭਾਈ
'ਮਹਾਰਾਜ' ਜੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਕੇ
ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਸੀਸ ਨਿਵੱਡਾ ਭਾਈ
ਕਰਬੀਨ ਵਿਖਾਏ ਅਜੀਤ ਸਿੱਖ ਨੇ
'ਮਹਾਰਾਜ' ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੁਣੋ, ਭਾਈਂ
ਵੇਖੋ ਨਵੀਂ, ਬੰਦੂਕ ਆਹ ਆਂਦੀ ਏ ਮੈਂ
'ਚੌਦਾਂ ਸੌ ਦੀ, ਫਰਕ ਨਾ ਕਾ ਭਾਈਂ'
ਕਰ ਕੇ ਹੱਥ ਮਹਾਰਾਜ ਜਾਂ ਫੜਨ ਲੱਗੇ
ਦਿੱਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਕਲਾ ਦਬਾਂ ਭਾਈ
ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਗੋਲੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ
ਥੱਲੇ ਕੁਰਸੀਓਂ ਡਿੱਗਿਆ ਆ ਭਾਈ
ਤੇਗ ਮਾਰ ਕੇ ਸੀਸ ਉਤਾਰ ਲਿਆ
ਬਾਹਰ ਤੰਬੂਓਂ ਗਏ ਫਿਰ ਆ ਭਾਈ
ਜੜ੍ਹ ਜਾਣ 'ਤੇ ਆਵੰਦੀ ਜਦੋਂ 'ਸੀਤਲ'
ਕੰਨੀ ਜਾਏ ਇਤਫਾਕ, ਖਿਸਕੋਂ ਭਾਈ
+ਬਿਰਧਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ, ਕਰਮ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ।

ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਲਵਾਰ ਪੂਰ ਕੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਵਧਿਆ, ਪਰ ਲਾਰੋ ਖਲੋਤੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਉਹਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਨ ਖੋਭ ਦਿੱਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਡ ਲਿਆ। ਦੋ ਸਾਲ, ੨ ਮਹੀਨੇ, ੨੯ ਦਿਨ ਰਾਜ ਕਰ ਕੇ, ੩੬ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਛਨਿੱਛਰਵਾਰ, ੧੫ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੪੩ ਈ। ਨੂੰ ਉਹ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਹੋਇਆ। ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਇਹ ਵਿਸਾਹ-ਘਾਤ ਨਾ ਕਰਦੇ, ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ।

ਟਿੱਕਾ ਪਰਤਾਪ
ਸਿੰਘ ਕਤਲ

ਆਪਣੀ ਛੌਜ ਲੈ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਸਰਦਾਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਤੁਰੇ,
ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ
ਟਿੱਕਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨਜ਼ਰੀ ਪਿਆ। ਉਹ ਕੁਛ
ਬਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ
ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਸਿਰ ਵੱਡ ਲਿਆ*।

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ
ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ

ਦੋਹਾਂ ਪਿਉ-ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ
ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਕਿਲ੍ਹੇ
ਦੇ ਕਾਬੂ
ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮਿਲ ਪਿਆ।
ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ।

*ਬੈਠਾ ਸੀ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਬਾਲਕ ਰੂਪ ਆਪਾਰ
ਡਿੱਠਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜਾਂ, ਕੜਕ ਪਿਆ ਲਲਕਾਰ
ਟਿੱਕਾ ਚਰਨੀਂ ਢਹਿ ਪਿਆ, ਮਿਨਤਾਂ ਕਰੇ ਹਜ਼ਾਰ
(ਕਹਿੰਦਾ) 'ਤੂੰ ਬਾਬਾ, ਮੈਂ ਪੇਤਰਾ, ਜਾਨੋ ਹਾਏ ਨਾ ਮਾਰ'
ਮੰਨੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨਾ, ਮਾਰੀ ਤੇਰਾ ਉਲਾਰ
ਅਠ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਲ ਦਾ, ਲਿਓ ਸੂ ਸੀਸ ਉਤਾਰ
ਓਕਿਲ੍ਹੂਓਂ ਨਿਕਲਦਾ ਮਿਲਿਆ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜਾਂ
ਸਾਰਾ ਓਸ ਨੂੰ ਹਾਲ ਸੁਣਾਂ ਦਿੱਤਾ।
ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਚਲੋ ਅੰਦਰ,
ਅਸਾਂ ਆਪ ਦਾ ਕੰਮ ਭੁਗਤਾਂ ਦਿੱਤਾ।
ਚੱਲੋ, ਤਿਲਕ ‘ਦਲੀਪ’ ਨੂੰ ਦਿਹੋ ਹੱਥੀਂ,
ਕੰਡਾ ਰਾਹ 'ਚੋਂ ਅਸਾਂ ਹਟਾਂ ਦਿਤਾ।”

(ਦੇਖੋ ਬਾਬੀ ਫੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ ੨੧ 'ਤੇ)

ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਿਆਨ ਸਿੱਘ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਘਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਪਿਆਨ ਸਿੱਘ ਤੇ ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਘ ਬਾਂਹ ਵਿਚ ਬਾਂਹ ਪਾਈ ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੱਘ ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੱਘ ਮਗਰ ਮਗਰ। ਸ਼ੀਸ਼-ਮਹਿਲ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਡਿਊਂਡੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ! ਹੁਣ ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗਾ ? ਤਖਤ 'ਤੇ ਕੌਣ ਬੈਠੇਗਾ ? *

(ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ ੧੦ ਦਾ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ)

ਇਹ ਕੁਛ ਆਖ, ਵਜੀਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ,
ਅੰਦਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪੈਰ ਟਿਕੋ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹ ਜਾਂ ਵੜੇ ਅੰਦਰ, ਬਾਹਰੋਂ ਅਰਦਲੀ ਨੇ,
ਝੱਟ ਹੁਕਮ ਪਾ ਕੇ ਬੂਹਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।
ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਘੇਰ ਬੂਹਾ,
ਆਮ ਖਾਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਅਟਕੋ ਦਿੱਤਾ।

* ਅਗੁਆਂ ਅੰਦਰਲੀ ਡਿਊਂਡੀਓਂ ਲੰਘ ਅੰਦਰ,
ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਘ ਨੇ ਗੱਲ ਹਿਲੋਂ ਦਿੱਤੀ।
“ਤੂੰ ਵਜੀਰ, ‘ਦਲੀਪ’ ਮਹਾਰਾਜ ਬਣਸੀ,
ਜਾਉ ਜਿਦਾਂ ਮੁਖਤਾਰ ਬਣੋਂ ਦਿੱਤੀ।
ਅਤੇ ਆਸਾਂ ਕਾਹਦੀ ਖਾਤਰ ਪਾਪ ਕੀਤਾ ?
ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਦੀ ਜਾਨ ਗੁਆ ਦਿੱਤੀ।
ਅੱਗੋਂ ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਕਹਿਣ ਕੁਛ ਲੱਗਾ ਹੀ ਸੀ,
ਪਿੱਛੋਂ ਦੁਸਰੇ ਗੋਲੀ ਚਲੋਂ ਦਿੱਤੀ।

ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸੁੱਟ ਅਜੀਤ ਸਿੱਘ ਨੇ,
ਕਿਹਾ ਡਿੱਗਦੇ ਵਜੀਰ ਨੇ, ਹਾਏ ! ਪਾਣੀ।
“ਕਸਮ ਸ਼ੇਰ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੜ੍ਹੀ ਦੀ ਜੇ
ਰੱਬ ਵਾਸਤੇ ਘੁੱਟ ਮਿਲ ਜਾਏ ਪਾਣੀ !”
ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਘ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਲਵੇ ਪਾਣੀ,
ਨੈਨਿਹਾਲ ਨੂੰ ਜੇਹਾ ਪਿਆਇਆ ਸਾਜੇ।
ਪਾਣੀ ਮੰਗਦਿਆਂ ਕੀ ਨਹੀਂ ਲਗਮ ਆਉਂਦੀ ?

(ਦੇਖੋ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ ੧੨ 'ਤੇ)

ਪਿਆਨ ਸਿੰਘ :—“ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ”

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ :—“ਵਜ਼ੀਰ ਕੌਣ ਬਣੇਗਾ ?”

(ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ ੧੧ ਦਾ ਬਾਕੀ ਕੁਟਨੈਟ)

ਕੌਰ ਤੜਫ਼ਦੇ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚ ਪਾਇਆ ਸਾਜੇ ?

ਸਾਥੋਂ ਰਹਿਮ ਦੀ ਆਸ ਕੀ ਰੱਖਦੇ ਓ ?

ਉਦ ਕੌਰ ਨਾਲ ਰਹਿਮ ਕਮਾਇਆ ਸਾਜੇ ?

ਅਜੇ ਕੱਲ੍ਹੁ ਕੀ ਨਾਨਕੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ?

ਆਦਰ ਕੌਹੈ ਜਿਹਾ ਸਾਡਾ ਕਰਵਾਇਆ ਸਾਜੇ ?

ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਈ ਅੱਜ, ਕਿ ਰੱਬ ਵੀ ਹੈ,

ਅੱਜ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਯਾਦ ਆਇਆ।

ਅੱਜ ਦੁੱਖ ਤੇ ਰਹਿਮ ਦੀ ਪਈ ਸੋਈ,

ਦੇਣਾ ਅੱਤ ਹਿਸਾਬ ਵੀ ਯਾਦ ਆਇਆ।

ਨੇਕੀ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਯਾਦ ਰਖਦੋ,

ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਹਿਰ ਗੁਜ਼ਾਰਦੋ ਨਾ।

ਦੇ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਉਹਦੇ ਹੱਡ ਗਾਲਦੋ ਨਾ,

ਉਹਨੂੰ ਜਿਉਂਦੇ ਨੂੰ ਤਖਤੋਂ ਉਤਾਰਦੋ ਨਾ।

ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕਦੇ ਵਡ੍ਹਾਂ ਕਰਦੋ,

ਮਿੱਤਰ-ਘਾਡੀਆ। ਰੱਬ ਵਿਸਾਰਦੋ ਨਾ।

ਖਾਧਾ ਨਿਮਕ ਸਈ, ਨਿਮਕ ਹਲਾਲ ਰਹਿਦੋ,

ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਨੋ ਮਾਰਦੋ ਨਾ।

ਬਦਲਾ ਤਿੰਨਾ ਦਾ ਤਾਂ ਅੱਜ ਲੈ ਲਿਆ ਮੈ,

ਕੀਤਾ ਵਾਧਾ ਜੇ, ਹੁਣੇ ਨਿਤਾਰ ਲੈ ਭਈ।

ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ ਹੋਤਿਆ ਨਾਨਕੀ ਦੀ,

ਕਿਵੇਂ ਉਤ੍ਤਰੂ ਸਿਰੋਂ, ਵਿਚਾਰ ਲੈ ਭਈ।”

ਹੋਇ ਗਿਆ ਗਿਆਨ ਪਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ,

ਸਮਾਂ ਬੀਤਿਆ ਸਾਮੁਣੇ ਆ ਗਿਆ।

ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਅੱਤ ਨੂੰ ‘ਹਾਇ ਕਿਸਮਤ’,

ਅੱਖੀਂ ਛਿਰ ਗਈਆਂ, ਚਿਹਰਾ ਕੁਮਲਾਂ ਗਿਆ।

ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਖੋਈਦਾ, ਮੱਥੇ ਵੱਟ ਪਾਉਂਦਾ,

ਅੱਤ ਜਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਧੋਂ ਗਿਆ।

(ਦੇਖੋ ਬਾਕੀ ਕੁਟਨੈਟ ਪੰਨਾ ੧੩ 'ਤੇ)

ਬੜੇ ਹੱਕਾਰ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਘਾ ! ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਅਜੇ ਕਿਸੇ ਮਾਈ ਨੇ ਉਹ ਲਾਲ ਨਹੀਂ ਜਣਿਆਂ, ਜੋ ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣੇ ।”

ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੱਘ :—“ਭਲਾ ਇਹ ਕਿੱਧਰ ਦਾ ਨਿਆਂ ਏਂ ? ਜਦੋਂ ਕੜਾਹਿਆ ਨਵਾਂ ਲਾਉਣਾ ਏਂ, ਤਾਂ ਕੜਛਾ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਉਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ।”

ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ
ਕਤਲ

ਨੈਜਵਾਨ ਅਜੀਤ ਸਿੱਘ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ
ਦੁਨਾਲੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ
ਕੇ ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਢੇਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦਾ ਸਰਾਫ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ। ੧੫ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੪੩ ਈ। ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਦੇ ‘ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ’ ਕਰਦੇ ਦੇ ਸਵਾਸ ਪੂਰੇ ਹੋਏ। ਏਹੋ ਜੇਹੋ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤ ਏਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਗਰੇਜ਼ ਵਿੱਦਵਾਨ ਹੈਗਰਟ H.R. Haggart ਲਿਖਦਾ ਹੈ, (Those, who betray land, they must manure it) “ਜੇ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਦਰਗਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ (ਦੇ ਸਰੀਰ) ਦੀ ਰੂੜੀ (ਬਣ੍ਹਾਂ ਕੇ) ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਪਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।” ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਡਰ ਹੈ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਜਿਨਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੁੱਜਿਆਂ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਹੋਰ ਦੇਸ-ਧਰੋਹੀ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ।

(ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ ੧੨ ਦਾ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ)

ਆਪ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦੀਆਂ,
ਵੱਟੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਪਾ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਹੂ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ‘ਸੀਤਲ’,

ਕਾਰਾ ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਦਾ ਯਾਦ ਰਹੇਗਾ ਜੀ।

ਲੱਖ ਸਾਬਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਧੋਤਿਆਂ ਵੀ,

ਇਹ ਕਲੰਕ ਨਾ ਮੌਖਿਓ ਲਹੇਗਾ ਜੀ।

ਦੇਸ-ਧਰੋਹੀ ਮਹਾਂ ਹੱਤਿਆਰਾ।

ਇਹ ਧਰਤੀ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ, ਇਹ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਅਸਥਾਨ।
 ਏਥੇ ਪੀਰ ਪੈਨੀਬਰ ਔਲੀਏ, ਕਈ ਹੋਏ ਬਲੀ ਮਹਾਨ।
 ਏਥੇ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪਰਗਟੇ, ਪਏ ਦਿਉਤੇ ਸੀਸ ਝੁਕਾਨ।
 ਗੁਰ ਪੰਜਵੇਂ ਘਾਲਾਂ ਘਾਲੀਆਂ, ਜੋ ਤਪੀਆਂ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ।
 ਏਥੇ ਲਾਲ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੇ, ਰਾਏ ਵਾਰ ਧਰਮ ਤੋਂ ਜਾਨ।
 ਗੁਰ ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜ ਕੇ, ਫਿਰ ਮਗੀ ਜਿਵਾਈ ਆਨ।
 ਏਥੇ ਨਲੂਏ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਦੀ, ਜਦ ਚਮਕੀ ਸੀ ਕਿਰਪਾਨ।
 ਤਾਂ ਖੁੱਸੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ, ਵਿਚ ਦੂਨੀਆਂ ਚਮਕੀ ਸ਼ਾਨ।
 ਪਰ ਘਾਲ ਬਲੀ ਰਣਜੀਤ ਦੀ, ਨਾ ਸਾਂਭ ਸੱਕੀ ਸੰਤਾਨ।
 ਜਿਉਂ ਗਿਆ ਸੀ ਰਾਜ ਪੰਜਾਬ ਦਾ, ਪੜ੍ਹ 'ਸੀਤਲ' ਦਿਲ ਪਛਤਾਨ।

ਦੁੱਜਾ ਕਾਂਡ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ

ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਦਲੀਪ

ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਤਿਲਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ

ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ

ਰਾਜ ਤਿਲਕ

ਵੇਲੇ (੧੫ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੪੩ ਈ.) ਦਲੀਪ

ਸਿੰਘ ੫ ਸਾਲ, ੧੧ ਦਿਨ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ

ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਥੋਂ ੪ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੩੯ ਈ: ਨੂੰ

ਜਨਮਿਆਂ। ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ੨੪

ਦਿਨ ਦਾ ਸੀ।

ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ

ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ

ਸਾਜ਼ਲ ਨੇਪਰੇ ਨਾ

ਚੜ੍ਹੀ

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਿਲੇ ਲਾ ਦੇਣ

ਦੀ ਸੀ। ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੁੱਧੂ ਦੇ ਆਵੇ 'ਤੇ

ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ਕਿ ਉਹ

ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ

ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਲੈ ਆਵੇ। ਮਿਸਰ ਨੇ ਦੋਹਾਂ

ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਸਲਾਹ

ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਸੱਦਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਜੱਲੇ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਜਦੋਂ

ਤਕ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ, ਅਸੀਂ

ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀ।

ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਵਜ਼ੀਰ' ਹੋਣ ਦਾ

ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ 'ਮਹਾਰਾਜਾ'

ਦਲੀਪ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਬਿਠੋ ਕੇ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਲੈ ਚੱਲੀਏ ਤੇ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲਈਏ।" ਅੱਟੋਂ ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਅਸਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਆਸ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਆਪੇ ਸਭ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਆ ਜਾਣਗੇ।'

ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ
ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚ

ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੁੱਧੂ ਦੇ ਆਵੇ 'ਤੇ ਫੌਜਾਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਪਿੱਟਿਆ*। ਉਹਨੇ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਰਾਣੇ ਇਉਂ ਕਹਿਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ, "ਖਾਲਸਾ ਜੀ !

ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਮ੍ਰਾਣੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆਰੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਟਿੱਕਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇ-ਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕੋਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਏ, ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ (ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ) ਦੀਆਂ ਬੇਈਮਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਏਨੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ! ਆਪ ਅਜੇ ਚੁਪ ਵੱਟੀ ਬੈਠੇ ਓ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਓਸ ਵੇਲੇ ਖੁੱਲ੍ਹਣਗੀਆਂ, ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਯਮਕਣਗੀਆਂ। ਜਦ ਅਜੀਤ ਸਿੱਘ ਕਲਕੱਤੇ ਗਿਆ ਸੀ, ਓਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਪੱਕ ਪਕੋਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਹੁਣੇ ਹੀ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਵਸੀਲੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਕਿ ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਘ ਨੇ ਫੀਰੇਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖ

* ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਦੁੱਹੱਬੜੀ ਪਿੱਟ ਕਹਿਦਾ,
"ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਗਦਰ ਮਚਾਇਆ ਏ।
ਨੇਕੀ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੂਰ ਪਾਈ,
ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਏ।
ਬੇਗੁਨਾਹ ਮਾਸੂਮ ਪਰਤਾਪ ਸਿੱਘ ਨੂੰ,
ਵੇਖੋ, ਤੇਗ ਦੇ ਘਾਟ ਲੰਘਾਇਆ ਏ।
ਛਾਢੀ ਅੱਤ ਮਚਾਈ ਏ ਰਾਜ ਅੰਦਰ,
ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਵਾਲਾ ਸਿਰ ਲਾਹਿਆ ਏ।

ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਬੱਸ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਆਈ ਸਮਝੋ। ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਖਾਲਸਦੀ ਸ਼ਾਨ ਬਚਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਦਿਓ। ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਓਹੀ ਨਿਮਕ ਹਲਾਲ ਨੌਕਰ ਹਾਂ, ਜਿਸਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸ਼ੇਰੋ-ਪੰਜਾਬ 'ਬੱਚੜੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਬਚਨ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਬਦਲੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਵੀ ਰੱਜਵਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਤਨਖਾਹ ਵੀ ਵਧਾਈ ਜਾਵੇਗੀ।”

ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਦਾ
ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਹੱਲਾ

ਇਹ ਮੋਹਣੀ ਮੰਤਰ ਚੱਲ ਗਿਆ। ਫੌਜਾਂ
ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਈਆਂ। ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਨੇ ਚਾਲੀ-
ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਤੇ ੧੦੦ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ
ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ।*

ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਅੱਗ ਵਰਾਉਂਦੀਆਂ
ਰਹੀਆਂ। ਅਧੀ-ਕੁ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਖ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਮੇਰਚੇ

ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਖ
ਦਾ ਮਰਨਾ

ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਆ
ਲੱਗੀ। ਅਜੀਤ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ
ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਖ ਦੇ ਕੋਲ ਬਹਿ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ
ਪਿਆ। ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕਿਉਂ ਉਇ! ਮੇਰਾ ਭਤੀਜਾ ਹੋ ਕੇ
ਰੋਂਦਾ ਏਂ? ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਵਜੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਫੇਰ ਮੌਤੋਂ ਭਰਨਾ?
ਮਰਦ ਬਣ ਕੇ ਲੜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਵੀ, ਜਿਉਂਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ
ਆਵੀਂ।”

* ਫੌਜ ਚੜ੍ਹੀ ਬੇ-ਓੜਕੀ ਖੰਡੇ ਲਿਸ਼ਕਾਏ
ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਹੱਲੇ ਕਰਵਾਏ
ਤੋਪਾਂ, ਤੀਰਾਂ, ਗੋਲੀਆਂ ਕਈ ਯੋਧੇ ਘਾਏ
ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਖ, ਅਜੀਤ ਸਿੱਖ ਰਣ ਵਿਚ ਸਮਾਏ
ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਨੇ ਫਤਹਿ ਦੇ ਵਾਜੇ ਵਜਵਾਏ
'ਸੀਤਲ' ਜੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਪੁੱਠੇ ਦਿਨ ਆਏ

ਬੋੜੇ ਹੀ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਘ
ਅਜੀਤ ਸਿੱਘ ਦਾ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ* ਅਜੀਤ
ਮਰਨਾ ਸਿੱਘ ਤਲਵਾਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਂ ਕੇ ਕਿਲੇ ਦੀ
ਕੰਧ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਟੱਪ ਪਿਆ ਤੇ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਕੱਟ ਮਰਿਆ।
ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋਕੇ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਵਾਡਿਆ।
ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਦਲੀਪ ਸਿੱਘ ਨੂੰ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਬਣਾਕੇ ਭਖਤ
ਵਜੀਰ ਬਣਿਆਂ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਆਪ ਵਜੀਰ ਬਣਿਆਂ।
ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਯੜੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ਚੁਣ
ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਚੁਣ ਕੇ ਮਾਰੇ। ਗਿ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੱਘ
ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੱਘ ਤੇ ਬੇਲੀ ਰਾਮ ਤੇ ਮਿਸਰ ਬੇਲੀ ਰਾਮ ਕਤਲ ਕੀਤੇ
ਕਤਲ ਤੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਦੀ ਗਏ। ਰਾਜਾਸਾਂਸੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ
ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਢਾਹ ਕੇ
ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ
ਗਈ।
ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਨੇ ਅੌਖਿਆਈ ਨਾਲ ਛੌਜ ਦੇ ਇਕਰਾਰ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ।
ਉਹਨੇ ਇਨਾਮ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਤੇ +ਪੈਦਲ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ੧੨ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤੇ
ਅਸਵਾਰ ਦੀ ੩੦ ਰੁਪਏ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।
ਜਦ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਹ ਅੱਗ ਬਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਓਧਰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ
ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੱਘ ਤੇ ਕੰਵਰ ਪਸ਼ੋਰਾ ਸਿੱਘ ਨੇ ਬਲਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ,
ਜਿਸਨੂੰ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦਬੱਤ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦਾ ਭਰੋ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੱਘ, ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ
ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੰਡੇ ਵਾਂਗ ਰੜਕਦਾ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ
ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਆਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਵਜੀਰ ਬਣ

* Lieut, Col. Richmond to Government. 20th Sep. 1843,
ਰਿਚਮੰਡ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ।

(ਜੂਨ, ੧੮੪੩ ਈ: ਵਿਚ ਕਲਾਰਕ ਦੀ ਥਾਂ ਰਿਚਮੰਡ ਏਜੰਟ ਬਣਿਆਂ।

+ (Smyth) ਸਮਿੱਥ, ਪੰਨਾ ੨੯।

ਜਾਵੇ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਚਲਾਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੇ
 ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕੈਦ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦਾ ਅਜ਼ਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਉਹ
 ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੁਰਾਣਾ
 ਹਥਿਆਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰੱਧ ਵਰਤਿਆ।

ਉਹਨੇ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਧੁਮਾਂ ਦਿੱਤੀ, ਕਿ ਸ. ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਓਧਰੋਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਫੌਜਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਟੇਕ ਰੱਖੀ ਤੇ ਪੰਚਾਂ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਨਾਲ ਤਾਕਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ। ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਚਾਲ ਸਰਗੋਂ ਪੁੱਠੀ ਪਈ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਰਿਆ ਤੇ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, “ਵੇਖੋ, ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਣੇਵੇਂ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ।” ਉਸਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣ ਕੇ ਫੌਜਾਂ ਗੁਸੈਂ ਨਾਲ ਭੜਕ ਉਠੀਆਂ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗਿੜਤਾਰ ਕਰਕੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿਚ ਸੱਟ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਜੋਸ਼ ਫੈਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਆ ਪੈਣਗੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਿਲੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਪੈਂਦਾ, ਉਹ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਗੁਸੇ ਦਾ ਸ਼ਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ—ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ—ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਘੜ੍ਹ ਦੇਂਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਵਿਚੋਂ ਕੰਡੇ ਵਾਂਗ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦੇਂਦੇ।

ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੀਰਾ
ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਛੁੱਟ

ਸ. ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਦਦਗਾਰ ਰਾਜਾ
ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ (ਡੋਗਰਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ
ਛੋਟਾ ਭਰਾ) ਸੀ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ

ਹੱਥ ਨਾ ਰੋਕਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਪਲਟਣਾਂ ਹਥਿਆਰ ਖੋ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੱਖ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਕੇ ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਿਆ, ਮਗਰ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਾ-ਬੁझਾ ਕੇ ਜੰਮ੍ਹੂ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਲੜਕਾ—ਰਣਬੀਰ ਸਿੱਖ—ਉਸਦੀ ਗੋਦੀ ਪਾ ਕੇ ਮੁਤੰਬਨਾ ਤੇ ਜਾਰੀਰ ਦਾ ਵਾਰਸ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੱਖ ਤੇ
ਪਸੌਰਾ ਸਿੱਖ ਨੂੰ
ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਨੇ
ਘੇਰ ਲਿਆ, ਪਰ
ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ
ਦਾਬੇ ਨਾਲ ਘੇਰਾ
ਉਠਾ ਲਿਆ

ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੱਖ ਤੇ ਕੰਵਰ ਪਸੌਰਾ
ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ
*ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਜਾਰੀਰ ਮਿਲੀ ਹੋਈ
ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਲਵਾ
ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ
ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਲਕੋਟ
ਵਿਚ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਲੜਾਈ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ।

ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੱਖ ਤੇ ਪਸੌਰਾ ਸਿੱਖ ਨੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਵਾਸਤੇ ਦਰਖਾਸਤ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਪੰਜਾਹ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਚੁਗਮਾਨੇ ਵਜੋਂ ਮੰਗੇ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ—ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ, ਕਿ ਡੋਗਰੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਅੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ :—

(ਇ) ਜਵਾਹਰ ਸਿੱਖ
ਦੀ ਰਿਹਾਈ

(ਇ) ਕੰਵਰ ਪਸੌਰਾ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਾ ਦਿੱਤਾ
ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਰੀਰ ਬਹਾਲ ਰਹੇ

(ਅ) ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਰਿਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ

ਜਾਵੇ (ਇ) ਜੱਲ੍ਹ ਪੰਡਤ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਦਕਲ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਦਾ ਹੁਕਮ ਪੁੱਜਣ 'ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦਾ ਘੇਰਾ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਲੈ ਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ।

ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੱਖ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ

ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਸ. ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਸੂਖ ਨਾਲ
ਛੋਜ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਛੋਜ ਦੇ ਕੁਛ ਪੰਚਾਂ ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਕਿ
ਜੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਜੀਰ ਬਣਨ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਵੇ,

ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ

ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ਾਰਤ
ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਪੁੱਜਾ

ਹਨ। ਏਸ ਉੱਤੇ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ—ਆਪਣੇ

ਦੋ ਵਕੀਲਾਂ : ਕੇਸਰੀ ਸਿੰਘ, ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਤੇ
ਚਾਲੀ ਅਸਵਾਰਾਂ ਸਣੇ—੨੯ ਮਾਰਚ, ੧੯੪੪

ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਜਦ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਉਹ ਵੀ
ਛੋਜਾਂ ਦੇ ਚਰਨੀ ਜਾ ਡਿੱਗਾ ਤੇ (ਖਾਸ ਕਰ
ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਛੋਜਾਂ ਵਿਚ ਪਲਟਨਾਂ ਦੇ) ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਕੇ ਕਹਿਣ
ਲੱਗਾ, “ਖਾਲਸਾ ਜੀ ! ਮੈਨੂੰ ਤੁਸਾਂ ਹੀ ਵਜੀਰ

ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਅੱਜ ਮਰਵਾਉਣ ਲੱਗੇ ਓ, ਜਿਸ ਸੁਚੇਤ
ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥੀ ਚੜ੍ਹੁ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣਨ ਲੱਗੇ ਓ, ਉਸਦਾ ਚਿੱਠੀ
ਪੱਤਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ
ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਉਹਦਾ ਅਠਾਰਾਂ
ਲੱਖ ਰੁਪਏਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੈਂਕ ਡੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ
ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਉਸ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਏਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵਧੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ
ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਨਾਲ ਧਰੋਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਸਾਂ। ਸੋ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ! ਜੇ ਤੁਸੀਂ
ਮੇਰਾ ਮਰਨਾ ਹੀ ਲੋੜਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਆਹ ਲੈ ਮੇਰੀ ਤਲਵਾਰ (ਤਲਵਾਰ ਸਾਮ੍ਰਾਂ
ਰੱਖਕੇ) ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਵੱਡ ਲਵੇ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀ
ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਨਾ ਮਰਵਾਓ।” ਏਸ ਤਕਰੀਰ ਨੇ ਛੋਜਾਂ ਉੱਤੇ ਏਨਾ ਅਸਰ
ਕੀਤਾ, ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਹੋ ਗਏ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬੁਧਵਾਰ, ੨੭ ਮਾਰਚ,

ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਕਤਲ

੧੯੪੪ ਈ. ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

ਹੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ੧੫ ਹਜ਼ਾਰ ਛੋਜ ਲੈ ਕੇ
ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ
ਲੜਿਆ। ਕੇਸਰੀ ਸਿੰਘ, ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭੀਮ ਸੈਨ, ਸਣੇ ਚਾਲੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ

ਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸੁਚੇਤ ਸਿੱਘ ਤੜਫੜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਕੋਲ ਅਪੜਿਆ। ਸੁਚੇਤ ਸਿੱਘ ਨੇ ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ, ਤਾਂ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ “ਚਾਚਾ ਜੀ ! ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਜੰਮ੍ਹ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਹੈ। ਚਾਹੋ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ।” ਬਿਨਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤੇ ਹੀ* ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੱਘ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਸਿੱਘ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਏਧਰੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਨੇ ਛੋਜਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਇਨਾਮ ਵੰਡੇ।

ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੱਘ
ਜੀ

ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੱਘ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ
ਇਕ ਮੰਨੇ-ਪਰਮਨੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਸਨ। ਸਾਰਾ
ਪੰਥ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ
ਰਾਜਸੀ ਖਿਆਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਸਨ। ਡੋਗਰਿਆਂ

ਦੀਆਂ ਨਿੱਤ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵੇਖਕੇ ਉਹ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਕਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੇ ਡੇਰੇ ਸਨ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨੌਰਗਾਬਾਦ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ) ਹੈ। ਇਹ ਪੱਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਏਥੇ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਏਥੇ ਹੀ ਰਾਸ਼ਨ ਤੇ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ੧੨ ਸੌ ਪੈਦਲ, ੩ ਸੌ ਅਸਵਾਰ ਤੇ ਦੋ ਤੇਪਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਕੱਢੇ ਹੋਏ

*ਚਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਛੋਜ ਖਾਲਸੇ ਨੇ
ਜੰਮ੍ਹੰਚੀ ਸੁਚੇਤ ਸਿੱਘ ਤਾਈਂ ਸਦਵਾਇਆ ਜੀ।
ਉਹਦੇ ਆਉਣ ਤਕ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤਾਈਂ ਕੈਂਠੇ ਦੇ ਕੇ
ਆਪਣੇ ਬਣੋਂ ਕੇ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਨੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜੀ।
ਘੋਰਿਆ ਸੁਚੇਤ ਸਿੱਘ ਤਾਈਂ ਜਾਇ ਸ਼ਾਹਦਰੇ 'ਚ
ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹੱਥੀਂ ਸਿਰ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਲਾਹਿਆ ਜੀ।
ਮਾਰਚ ਸਤਾਈ ਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਸੌ ਚੁਤਾਲੀ ਸੰਨ
'ਸੀਤਲ' ਜੀ ਹਾਲ ਇਹ 'ਕੰਨਿੰਘਮ' ਸੁਣਾਇਆ ਜੀ।

ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਆਸਰਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿੱਤ ਵਧਦੀ ਤਾਕਤ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਤੇ ਜੱਲ੍ਹਾ ਪੰਡਤ ਬੜੇ ਘਬਰਾਏ। ਸਾਰੀ ਮਾਲਸਾ ਫੌਜ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਉਸਨੇ ਉੱਤੋਂ ਉੱਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਰੰਢਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬੜੇ ਤੋਹਫੇ ਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ, ਤੇ ਕਿਹਾ, ਜਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਚਾਹੁਣ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਵਾਸਤੇ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੱਘ ਮਜ਼ੀਠੀਆ
ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ
ਕਲਕੱਤੀਆ

ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਨੇ ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੱਘ ਜੀ ਤੇ
ਸ. ਅਤਰ ਸਿੱਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ
ਇਕ ਸ਼ਵਯੰਤਰ ਰਚਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੈਨਰਲ
ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੱਘ ਮਜ਼ੀਠੀਏ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ*

ਕਲਕੱਤੀਏ ਨੂੰ ਸਾਥੀ ਬਣਾਇਆ। ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਜਨਰਲ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੱਘ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਬੈਠਾ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਮਜ਼ੀਠੀਆ ਕੁਛ ਫੌਜਾਂ ਸਣੇ ਕਸੂਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੱਘ ਜੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਿੰਡ ਮੁੱਠਿਆਂ ਵਾਲਾ (ਤਹਿਸੀਲ ਕਸੂਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ) ਵਿਚ ਸਨ। ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੱਘ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ, “ਆਪ ਅਤਰ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾਓ। ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਗੜਬੜ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇ ਸ. ਅਤਰ ਸਿੱਘ ਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਭਰਾ ਤੇ ਭਤੀਜੇ (ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਘ ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੱਘ) ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਅਤਰ ਸਿੱਘ ਦੇ ਵਜੀਰ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਮਨੋਂ ਲਿਆ ਹੈ।” ਇਹਨਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਈਆਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਵੀ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸ. ਅਤਰ ਸਿੱਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਥਾਨੇਸਰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਛ ਪਿੱਛੋਂ ਆਏ ਪੱਤਰ ਵੀ ਘੱਲੇ। ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵੇਖਦਾ ਹੀ

*ਇਹ ਇਕ ਵਾਰ (ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਘ ਮਜ਼ੀਠੀਏ ਦੇ ਭਰੋ) ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੱਘ ਦਾ ਏਲਚੀ ਬਣ ਕੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਪਾਸ ਕਲਕੱਤੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਹੀ ਇਸਦੀ ਅੱਲ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਕਲਕੱਤੀਆ ਪੈ ਗਈ।

*ਅਤਰ ਸਿੰਘ ੨ ਮਈ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜੋਂ ਉਰਾਰ ਮੁੱਠਿਆਂ ਵਾਲੇ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਡੇਰੇ ਆ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੰਵਰ ਪਸੌਰਾ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਸਿੰਘ ਵੀ ਏਥੇ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਕੁਛ ਫੌਜ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੀ ਤੇ ੧੫੦੦ ਜਵਾਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਵਾਹਵਾ ਦਲ ਬਣ ਗਿਆ।

ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਭ ਖਬਰਾਂ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ [ ]ਸ਼ੇਖ ਇਮਾਮੁੰਦੀਨ ੧੫੦੦ ਫੌਜ ਸਣੇ ਤੇ ੦ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ੨੫੦੦ ਫੌਜ ਸਣੇ ਮੁੱਠਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਬੈਠੇ। ਹੁਣ

ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਫੌਜਾਂ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖਬਰ ਫੌਜਾਂ ਸਾਮੁੰਡੇ ਰੱਖੀਂ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਗੋਂਦ ਗੁੰਦ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ੧੨-੧੫ ਹਜ਼ਾਰ ਗੋਰਾ ਫੌਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਰਾਈਆਂ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਗਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਮੀਆਂ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਫੌਰਾਰੇ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜਿਆਂ।

*ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਜੋ ਦੇਸ ਛੱਡ ਕੇ,
ਬੈਠਾ ਮਾਲਵੇ ਸੀ ਡੇਰਾ ਲਾ ਭਾਈ।
ਦਿਲ ਵਿਚ ਲਾਲਸਾ ਰੱਖ ਕੇ ਰਾਜ ਵਾਲੀ,
ਡੇਰੇ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗਿਆ ਆ ਭਾਈ।
ਪੁੱਤਰ ਇਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ,
ਲਿਆ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲੋ ਭਾਈ।
ਦੂਰੋ-ਨੇੜਿਓ ਕੁਛ ਕੱਠੀ ਫੌਜ ਕਰਕੇ,
ਦਲ ਸੂਰਮੇ ਲਿਆ ਬਣੋ ਭਾਈ।

[ ]ਗਵਰਨਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਵੈਗੀ।
੦ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਫੌਗਰੇ ਦਾ ਦੀਵਾਨ।
ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਦਲ ਭਾਰਾ,
ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤੇਰਿਆ ਦੇ ਹੁਕਮ ਕਰਾਰਾ।
ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈ ਆ ਯਾਰਾ,
ਸੀਸ ਕੰਵਰ 'ਕਸ਼ਮੀਰ' ਦਾ ਕਰ ਧੜ ਤੋਂ ਨਯਾਰਾ।
ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਕੁਛ ਕੋਣਾ ਚਾਰਾ,
ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਹੈ ਸੋਧਣਾ, ਯੋਧੇ ਸਰਦਾਰਾ।

ਮੀਆਂ ਲਾਭ ਸਿੱਘ, ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੱਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਕਲਕੱਤੀਆ, ਸ਼ੇਖ ਇਮਾਮੁੱਦੀਨ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੱਘ ਜੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਵਰ ਪਿਸ਼ੇਰਾ ਸਿੱਘ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਲਾਭ ਸਿੱਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਕੀਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਅਤਰ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਓ ਤੇ ਜਾਂ ਆਪ ਡੇਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਸੇ ਚਲੋ ਜਾਓ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਸ਼ਰਨ ਆਏ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ। ਅੱਗੋਂ ਵਕੀਲ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਕੁਛ ਵੱਧ ਘੱਟ ਕਿਹਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੁਸੈ ਹੋ ਕੇ ਅਤਰ ਸਿੱਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਕਲਕੱਤੀਆ, ਅਤਰ ਸਿੱਘ ਨਾਲ ਕੁਛ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਉਧਰ ਲਾਭ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਖਬਰ ਪੁਚ੍ਚਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਦਾਗਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਅਤਰ ਸਿੱਘ

ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ
ਕਲਕੱਤੀਆ
ਕਤਲ

ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਿਆ ਤੇ ਝੱਟ
ਉਹਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਦੇਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ*
ਲੜਾਈ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ। ਘੇਰਾ ਪਾਊਣ

*ਲਾਭ ਸਿੱਘ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਦਾ
ਘੋੜੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਦਲਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ।
ਕਰੋ ਪ੍ਰਾਲਸਾ ਤਿਆਰੀ ਜੰਗ ਦੀ
ਵੇਲਾ ਸੂਰਿਓ ਚੰਡੀ ਦਾ ਆਇਆ।
ਤੋਪਾਂ ਬੀੜੀਆਂ, ਜਸਾਂ ਲੈ ਮੇਰਚੇ
ਬਾਉਂ ਬਾਂਈਂ ਸਾਮਾਨ ਪੁਚਾਇਆ।
ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਅਤਰ ਸਿੱਘ ਉਧਰੋਂ
ਵਾਂਗ ਬਿਜਲੀ ਪੰਡਾ ਲਿਸ਼ਕਾਇਆ।
ਬਾਹਰ ਡੇਰਿਓਂ ਮੈਦਾਨ ਆਣ ਮੱਲਿਆ
ਚਾਹੁੰਦੇ ਬਾਂਹੀਂ ਦਾ ਬਲ ਅਜ਼ਮਾਇਆ।
ਢੁੱਜੀ ਬਾਂਹੀਂ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੱਘ ਨੇ

(ਦੇਖੋ ਬਾਕੀ ਛੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ ੯੬ 'ਤੇ)

ਵਾਲੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਡੋਗਰਿਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ।
 ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ,
 ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰਾ
 ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਰਨਾ
 ਬਾਹਰੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਨ ਲੱਗਾ।
 ਇਕ ਗੋਲਾ ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੱਤ 'ਤੇ
 ਵੱਜਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ।
 ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਤੇ ਕੰਵਰ
 ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਲੜ ਕੇ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਗਏ। ਇਹ
 ਘਟਨਾ ਮੰਗਲਵਾਰ, ੨੭ ਵਿਸਾਖ, ੧੯੦੧ ਬਿ. (੨ ਮਈ, ੧੯੪੪ ਈ.)
 ਨੂੰ ਹੋਈ। ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ* ੨੩ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਤਲ
 ਹੋਇਆ। ਕਦੇ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ
 ਗੋਦ ਵਿਚ ਲਾਡਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਦੇ ਸਮਾਂ ਆਇਆ, ਜਦ ਇਹਦੀ
 ਰੁਲਦੀ ਲੇਖ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਚਾਰ ਹੰਝੂ ਕੇਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

*ਜਨਮ ੧੯੨੧ ਈ: ਇਹ ਤੇ ਕੰਵਰ ਪਸੋਰਾ ਸਿੰਘ ਰਾਣੀ ਦਇਆ ਕੌਰ ਦੀ
 ਕੁੱਖੋਂ ਸਨ।

ਅੰਤ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀ ਪੇਸ਼ ਜਾਵੇ,
 ਹੇਠੀ ਆਪਣਾ ਆਪ ਵਿਖਾਇਆ ਜੀ।
 ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਮੈਦਾਨ ਰਿਹਾ,
 ਲਿਖਿਆ ਲੇਖ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਿਟਾਇਆ ਜੀ।
 ਰਿਹਾ ਕੌਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਖੇਤ ਅੰਦਰ,
 ਮੌਤ ਅੰਤ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੁਆਇਆ ਜੀ।
 ਪਲਿਆ ਸ਼ੇਰ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੋਦ ਅੰਦਰ,
 ਕਿਸੇ ਮਰੇ 'ਤੇ ਵੈਣ ਨਾ ਪਾਇਆ ਜੀ।

ਤਾਰਾ ਸ਼ੇਰ-ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਦਾ,
 ਹੀਰਾ ਹੋ ਬੇ-ਕਦਰਾ ਰੁਲ ਗਿਆ।
 'ਸੀਤਲ' ਵੇਖ 'ਕਸ਼ਮੀਰ' ਦੀ ਲੋਥ ਤਾਂਈਂ,
 ਮੇਰਾ ਖੂਨ ਨੈਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਛੁਲ੍ਹ ਗਿਆ।

(ਦੇਖੋ ਬਾਕੀ ਛੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ ੯੫ ਦਾ)

ਦਲ ਆਪਣੇ ਦਾ ਮੇਰਚਾ ਲਾਇਆ।
 ਮੌਤ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਖਲੋਤੀ ਹੱਸਦੀ
 ਚਾਹੁੰਦੀ ਕੇਈਆਂ ਨੂੰ ਗੋਦ ਸੁਆਇਆ।
 'ਸੀਤਲ' ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸਰਦਾਰ ਨੇ
 ਤੋਪਾਂ ਚੱਲੀਆਂ ਅਕਾਸ਼ ਕੰਬਾਇਆ।

ਗਣੀ ਦਇਆ ਕੌਰ (ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੱਘ ਦੀ ਮਾਤਾ) ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੱਘ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ (ਜੋ ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੱਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਸਨ) ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਲਾਭ ਸਿੱਘ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਲੈ ਤੁਰਿਆ। ਖਾਲਸਾ ਛੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਲਾਭ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਪੇਰ ਲਿਆ। ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੌਜ ਦਾ ਕੁਛ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ ਗੁੱਸਾ ਠੰਢਾ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਇਹ ਅੱਗ ਧੁਖਦੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਦੀਵਾਨ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਡਰਦਾ ਜੰਮ੍ਹ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ।

ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੱਘ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਅਜੇ ਛੌਜ ਦੇ ਦਿਲੋਂ ਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਾਂ ਉਤੋਂ ਹੋਰ ਬਲ ਪਈ। ਜੱਲੇ ਪੰਡਤ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ *ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜੇ ਨੇਪਰੀ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀ। ਸਾਰੇ ਛੌਜਾਂ ਵਿਚ ਅਫਵਾਹ ਖਿੱਲਰਾਏ, ਜਲ੍ਹਾ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੱਘ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਬੜਾ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਛੌਜਾਂ ਭੜਕ ਉਠੀਆਂ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਸੁਨੋਹਾ ਭੋਜਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਜੱਲੇ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦੇਵੇ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਪ੍ਰਚਾਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੱਖਰੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇਵੇ, ਤੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਿਓਂ ਗਈ। ਉਹ ਰਾਤੇ-ਰਾਤ ਤਿੰਨ-ਕੁ-ਹਜ਼ਾਰ ਛੌਜ ਤੇ ਨਿਗਦੇ ਸੱਜਣਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸਭ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਤੇ ਪ੍ਰਜਾਨਾ ਲਦਵੱਡਾ ਕੇ ਜੰਮ੍ਹ ਨੂੰ ਉਠ ਨਠਾਂ। ਦਿਨੇ ਛੌਜਾਂ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ,

*(Smyth) ਸਮਿੱਖ ਪੰਨਾ ੧੨੨।

†ਲੈ ਕੇ ਨਾਲ ਛੌਜ ਤਿੰਨ-ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਜੀ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਹੋਇਆ ਜੰਮ੍ਹ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਜੀ ਲੱਦ ਚੇਖਾ ਧਨ ਰਾਤੇ ਰਾਤ ਭੋਜਿਆ ਕਾਲ ਬਲੀ ਸਿਰ ਉਤੇ ਆਣ ਗੱਜਿਆ

(ਦੇਖੋ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ ੯੯ 'ਤੇ)

ਤਾਂ ਸ. ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ (ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦਾ ਭਰੋ), ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ

(ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ ੮੭ ਦਾ ਬਾਕੀ ਛੁਟਨੋਟ)

ਮਾਲਸੇ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਹੋਈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਬਹ ਜੀ
ਹੱਲਾ ਕਰ ਝੱਟ ਲੱਗ ਪਏ ਮਗਰ ਜੀ
ਆਗੂ ਹੈ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੋਰ ਸਜ਼ਿਆ
ਕਾਲ ਬਲੀ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਆਣ ਗੱਜਿਆ
ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਕੇ
ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤਾਈਂ ਪੇਰ ਲਿਆ ਜਾਇ ਕੇ
ਜੰਗ ਦਾ ਨਗਾਰਾ ਤਾੜ ਤਾੜ ਵੱਜਿਆ
ਕਾਲ ਬਲੀ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਆਣ ਗੱਜਿਆ
ਦੇਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਸੂਰਮੇ ਨੇ ਚੁੱਟ ਪਏ
ਭੁੱਖੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਵੈਰੀਆਂ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ
ਪੀ ਪੀ ਰਤ ਮਲਕੁਲ ਮੈਤ ਗੱਜਿਆ
ਕਾਲ ਬਲੀ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਆਣ ਗੱਜਿਆ
ਇਕ ਢੂਜੇ ਤਾਈਂ ਸੂਰਮੇ ਵੰਗਾਰ ਕੇ
ਮਾਰਦੇ ਨੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਲਲਕਾਰ ਕੇ
ਆਖਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦਾ ਦਿਨ ਅੱਜ ਆ
ਕਾਲ ਬਲੀ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਆਣ ਗੱਜਿਆ
ਮਰੇ ਕੋਈ ਸੂਰਮੇ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੀ
ਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਜਿੰਦ ਦੇਹੀ ਦੀ ਭਿਆਲ ਜੀ
ਛਿਨ ਵਿਚ ਭੋਰ ਪਿੜਰੇ ਨੂੰ ਤੱਜਿਆ
ਕਾਲ ਬਲੀ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਆਣ ਗੱਜਿਆ
ਮਾਰੀ ਇਕ ਸੂਰਮੇ ਨੇ ਤੇਗ ਖਿੱਚ ਜੀ
ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਰਹਿ ਗਿਆ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜੀ
ਜੱਲ੍ਹੇ ਵਾਲਾ ਸਿਰ ਮੱਧ ਵਾਂਗ ਭੱਜਿਆ
ਕਾਲ ਬਲੀ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਆਣ ਗੱਜਿਆ
ਲਾਡ ਸਿੰਘ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਦੋਵੇਂ ਮਰ ਗਏ
ਬਾਕੀ ਜਿਹੜੇ ਬਚੇ, ਸੋ ਕਨਾਰਾ ਕਰ ਗਏ
'ਸੀਤਲ' ਜੀ ਮੈਤ ਕੋਲੋਂ ਕੌਣ ਭੱਜਿਆ
ਕਾਲ ਬਲੀ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਆਣ ਗੱਜਿਆ

ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲਾ, ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੱਖ ਅਟਾਰੀ ਫੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਮਗਰ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ
ਲਾਹੌਰੋਂ ੭-ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਖ ਉੱਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਡੋਗਰਿਆਂ
ਨੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਸਰਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਆਸਰਾ ਕਦ ਤਕ ਨਿਭਾਉ
ਹੁੰਦਾ। ਬੜੀ ਲਹੂ ਭੋਲ੍ਹਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਪੰਡਤ ਜੱਲ੍ਹਾ, ਮੀਆਂ ਸੋਹਣ ਸਿੱਖ
(ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਦਾ ਪੁੱਤਰ), ਲਾਭ ਸਿੱਖ ਡੋਗਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਬੀਆਂ
ਸਣੇ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਕਤਲ
੨੧ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੪੪

ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਅੰਤ ਦੇ ਸਾਹਾਂ 'ਤੇ ਸਹਿਕ ਰਿਹਾ
ਸੀ, ਜਾਂ ਸ: ਅਤਿਥੀ ਸਿੱਖ ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲਾ
ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ। ਸਰਦਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀਰਾ
ਸਿੱਖ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਨੀਂਵੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ।
ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ : “ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ! ਇਹ ਤੇਰੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ
ਛਲ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਜੋ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਰਾਜ
ਭਾਗ ਨੂੰ ਖਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਾਹ, ਉਸਨੂੰ ਛੇਤੀ ਮਿਲ।”*

“ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ! ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਤਾਜ ਤੈਨੂੰ,
ਉਣ ਪਹਿਨਾਵਾਂ ਦੀ, ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲ ਬੀਬਾ।
ਏਹਾ ਖਾਹਸ਼ ਸੀ ਤੇਰੇ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਦੀ,
ਤੇਰੇ ਚਿੱਤ ਵੀ ਏਹਾ ਝਿਆਲ ਬੀਬਾ।
ਏਸੇ ਲਈ ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੂਲਮ ਕੀਤਾ,
ਖੜਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਬੀਬਾ।
ਏਸੇ ਦੇਸ-ਧਰੋਹ ਦੀ ਅੱਗ ਅੰਦਰ,
ਕੀਤਾ ਭੇਟ ਬਾਂਕਾ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ, ਬੀਬਾ।
ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਜੂਲਮ ਕੀਤਾ,
ਸਮਾਂ ਓਸ ਉੱਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਏਗਾ ਨਹੀਂ।
ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਾਮ ਸਿੱਖ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਬੀਤੀ,
ਜੱਗ ਓਸਨੂੰ ਕਦੇ ਭੂਲਾਏਗਾ ਨਹੀਂ।
ਤੂੰ ਵੀ ਜੰਮਿਓਂ ਨਿਮਕ-ਹਲਾਲ ਚੇਗਾ,
ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਰੁਕਿਆ ਤੇਰਾ ਵਾਰ ਨਾਹੀਂ।
ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੱਖ ਦੀ ਰੂਹ ਅਜੇ ਦੇ ਕੂਕਾਂ,

(ਦੇਖੋ ਬਾਕੀ ਭੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ ੯੦ 'ਤੇ)

ਇਹ ਘਟਨਾ ਛਨਿਛਰਵਾਰ, ੨੧ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੪੪ ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ। ਮੀਆਂ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਤ ਜੱਲ੍ਹਾ, ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਤੇ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਹੀਰਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਜੱਲ੍ਹਾ, ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਵੱਡੇ ਲਏ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਚਾਰੇ ਸਿਰ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫੇਰੇ ਗਏ। ਅੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿਰ ਲੋਹਾਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ, ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੌਚੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ, ਤੇ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ਾਹਾਲਮੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਟੰਗੇ ਗਏ (ਪਿੱਛੋਂ, ਜਦ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਿਰਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ।) ਬਾਕੀ ਜੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਿਰ ਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਖੁਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ; ਕਿ ਰਹੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ। ਕਈ ਦਿਨ ਤਕ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੱਟੀ ਹੱਟੀ 'ਤੇ ਫੇਰ ਕੇ ਕੋਡੀਆਂ ਉਗਰਾਹੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜੋ ਵੀ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ, ਉਹਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ 'ਤੇ ਲਾਨੂਤਾਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਓੜਕ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਕੁੱਤਿਆਂ ਅੱਗੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਰਨ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦਾ ਭਰੋ ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਜੀਰ ਬਣਿਆ। ਜੰਮ੍ਹੂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਮਾਮਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚਾ, ਸੌ ਸ: ਜਵਾਹਰ ਵਜੀਰ ਬਣਿਆ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਮਲਾ ਉਗਰਾਹੁਣ ਵਾਸਤੇ ਜੰਮ੍ਹੂ 'ਤੇ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੇ ਜੰਮ੍ਹੂ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਵਾਸਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਭੇਜੀ।

(ਏਥੇ ਪੰਨਾ ੯੯ ਦਾ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ)

ਦੇਸ਼-ਪਰੋਹੀ ਦਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਰ ਨਾਹੀਂ।
ਸਕੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਖੂਨ ਤੂੰ ਪੀ ਰੱਖੋਂ,
ਕੁਲ-ਘਾਤੀਆ ! ਲਿਆ ਭਕਾਰ ਨਾਹੀਂ।
ਅਜੇ ਚਿਖਾ 'ਕਸ਼ਮੀਰ' ਦੀ ਮੱਚਦੀ ਏ,
ਠੰਢੇ ਓਸਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਿਆਰ ਨਾਹੀਂ।

ਤੇਰੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਬਾਲੀ,
ਤੇਰੇ ਬੂਨ ਦੇ ਨਾਲ ਬੁਝੋਂ ਦਿਆਂਗਾ।
ਏਥੇ ਕੌਮੀ ਗਦਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾਹੀਂ,
ਦੇਸ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਝੰਡੇ ਝੁਲੋਂ ਦਿਆਂਗਾ।

ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ 'ਮਾਨ' ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕੌਲ ਪਹੁੰਚਾ। ਡੋਗਰੇ ਨੇ ੩੫
ਲੱਖ ਹਰਜਾਨਾ ਤੇ ਮਾਮਲਾ ਦੇਣਾ ਕਰਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ
ਕਰ ਲਈ। ਜਦ ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਕੁਛ
ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਸਣੇ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਕੈਪੈਂਪ ਨੂੰ
ਮੁੜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਡੋਗਰਾ ਫੌਜ ਨੇ ਧੋਖੇ
ਨਾਲ ਘੇਰ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ.
ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ
ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ਗੁਸੈ ਨਾਲ ਜੰਮ੍ਹੂ 'ਤੇ ਹੱਲਾ
ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਿਛੋਂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਹਾਰ ਕੇ
ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੀ ਚਰਨੀ ਆ ਪਿਆ। ਉਹਨੇ
ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ
ਕਰ ਲਈ। ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ
ਗ੍ਰਿਹਤਾਰ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਲੈ ਤੁਗੀ। ਉਸ

ਚਲਾਕ ਡੋਗਰੇ ਨੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਦੇ ਕੇ ਕੁਝ ਫੌਜ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕਰ
ਲਈ। ਰਾਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜੇ, ਤਾਂ ਫੌਜ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ
ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਤੇ ਦੂਜਾ ਲਾਲ
ਸਿੰਘ ਦੇ। ਮਗਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕੰਵਰ ਪਸ਼ੇਰਾ ਸਿੰਘ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਏਸ
ਦਲ ਨੇ ਕੰਵਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲੀਡਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ
ਪਹਿਲਾ ਡਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਮਗਰਲੇ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ
ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਘੱਲੀ। ਫੌਜੀ ਪੰਚਾਂ ਨੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾਂ
ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ੬੯ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਦੇਣਾ ਮੰਨਿਆ, ਜੇ
ਉਹਨੂੰ ਸਾਰੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ। ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੇ
ਕੁਛ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੰਮ੍ਹੂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ।

ਪਸ਼ੇਰਾ ਸਿੰਘ
ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ

ਕੰਵਰ ਪਸ਼ੇਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਨਖਾਹ ਵਧਾਣ
ਦਾ ਲਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਕੁਝ ਫੌਜ ਆਪਣੇ ਨਾਲ
ਗੰਢ ਲਈ। ਕੁਝ ਪੰਚਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜ
ਦਾ ਅਸਲੀ ਹੱਕਦਾਰ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਉਹਨੇ
ਮਾਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਏਥੇ ਬੜੀ ਚਾਤਰੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਉਹਨੇ
ਕੰਵਰ ਨੂੰ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਬੁਲਾਂ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ

ਉਸਦਾ ਆਦਰ ਕੀਤਾ। ਮਗਰ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੱਘ ਸੜ ਭੁੱਜ ਗਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਵੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਕੰਵਰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸ. ਜਵਾਹਰ ਸਿੱਘ ਨੇ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਗੰਢ ਲਿਆ। ਆਖਰ ਫੌਜੀ ਪੰਚਾਂ ਨੇ ਕੰਵਰ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਦਿਵੱਖੋਂ ਕੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਘੱਲ ਦਿੱਤਾ।

ਸਤੰਬਰ, ੧੯੪੪ ਈ. ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਦੀਵਾਨ ਸਾਵਣ ਮੱਲ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਹੱਥਾਂ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਤੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਿਆ। ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੂਲ ਰਾਜ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋ ਬੈਠਾ।

ਜਵਾਹਰ ਸਿੱਘ ਨੇ ਫੌਜ ਭੇਜ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ੧੯੬ ਲੱਖ ਕਰ ਉਗਾਹਿਆ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਸਿੱਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤਸੱਲਤ ਜਮਾਂ ਲਿਆ।

ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਨੇ ਕੰਵਰ ਪਸੌਰਾ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਫਿਰ ਚੁੱਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਜੇ ਤੂੰ ਉੱਦਮ ਕਰੋਂ, ਤਾਂ ਫੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਤਖਤ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈਂ। ਏਸ ਚੁੱਕਣਾ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕੰਵਰ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਗਦਰ ਮਚਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਓਧਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਨੇ ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਲਿਖ ਘੱਲਿਆ।

ਉਹਨੇ (ਜਵਾਹਰ ਸਿੱਘ ਨੇ) ਇਸ ਬਲਵੇ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਫੌਜ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਵੀ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਸਣੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਸੁੱਝੀ। ਉਹਨੇ ਬੜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਫੌਜ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਜੰਮ੍ਹੂੰ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। (ਜੰਮ੍ਹੂੰ ਜਾ ਕੇ) ਉਹਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ

ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ, ਕਿ ਉਹ (ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ) ਉਹਨਾਂ (ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ) ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਆਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰੇਗਾ, ਜੇ ਉਹ (ਅੰਗਰੇਜ਼) ਉਸਨੂੰ (ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਨੂੰ) ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਣ, ਕਿ ਉਸ (ਗੁਲਾਬ)

ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਉਹ (ਅੰਗਰੇਜ਼) ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਭੁਦ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਾ ਦੇਣਗੇ*।

ਪਸੋਰਾ ਸਿੰਘ
ਅਟਕ ਵਿਚ

ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੀਆਂ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਸ. ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਛਤਹਿ ਖਾਂ ਤੇ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਕ ਵਿਚ

ਪਸੋਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਾਬਲ ਦੇ ਹਾਕਮ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਫੌਜਾਂ

ਕੰਵਰ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਵੇਖ ਕੇ ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੰਵਰ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੇਰੀ। ਕੰਵਰ ਵੀ ਮੰਨ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਜੀ ਨਾਵੇਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤਿੰਨੇ (ਛਤਹਿ ਖਾਂ, ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੰਵਰ) ਸਣੇ ਫੌਜ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਖਲੋਂ ਗਏ। ਏਥੇ ਹੀ ਰਾਤੀਂ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਪਸੋਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਦੇ

ਪਸੋਰਾ ਸਿੰਘ ਧੋਖੇ ਨਾਲ
ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ

ਕਾਲੇ ਬੁਰਜ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਜਾ ਕੀਤਾ। ਪਿਛੋਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਹੁਕਮ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਹੋ ਸੋਕੇ, ਕੰਵਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਛਨਿਛਰਵਾਰ, ੩੦ ਅਗਸਤ,

੧੯੪੫ ਈ. ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਬੋਲੀ ਰਾਤ ਸੀ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਹੇਠ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਵੱਜ-ਵੱਜ ਕੇ ਬੜੀ ਡਰਾਉਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਲੋਹੇ ਦਿਆਂ ਸੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਬੱਧਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ੇਰ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪਸੋਰਾ ਸਿੰਘ ਖਲਾ ਸੀ। 'ਸੁਰਮੇ' ਚੂੜੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਕੰਵਰ ਦਾ ਸਿਰ ਉਡੋ ਦੇਵੇ।

ਕੰਵਰ ਦਾ ਕੋਈ ਉਜ਼ਰ* ਨਾ ਸਣਿਆਂ ਗਿਆ। ਬੜੀ ਬੇ-ਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਬਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਕੇ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਵਿਚ ਰੁੜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪਿਰਥੀ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮੇ ਡੋਗਰਾ (ਮੀਆਂ ਅਰਬੋਲਾ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦਾ ਪੱਤਰ)

ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਹ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਫੌਜ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ

*ਅੰਤ ਦੀ ਵਾਰ ਕੰਵਰ ਨੇ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਖਿੱਚ ਕੇ ਕਿਹਾ :—

“ਠਹਿਰੇ ! ਜ਼ਰਾ ਕ ਰੈਕ ਕੇ ਡੇਗਾ, ਸਣ ਲੋ,

ਜਾਂਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਇਕ ਫਰਯਾਦ ਮੇਰੀ।

ਕੰਢੇ ਅਟਕ ਦੇ ਨਾਮ ਨਸ਼ਾਨ ਬਾਬੀ,

ਕਾਇਮ ਕਰੀਂ ਨਾ ਮੜ੍ਹੀ ਜੱਲਾਦ ਮੇਰੀ।

ਮੈਂ ਵੀ ਲਾਡਲਾ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਂ,

ਦੂਜੀਆਂ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇਗੀ ਯਾਦ ।

ਦਯਾ ਕੌਰ ਦੀ ਗੋਦ ਅੱਜ ਹੋਈ ਸੁੰਝੇ

“ਤੇ ਤੇ ਕਿਵੇਂ — ਕਿ ਕਿਵੇਂ

“ਕੀ ਸਾਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ, ਕਿ ਦਿਨਾਂ ਅਦਿਆਵਾਂ (—————) ਦੀ ਹੋਰੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਹੋਰੀ

ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੱਸ ਦੀ ਗੁਲ ਹਸਾ।
ਕਿਥੋਂ ਖੜਕ ਟਿੱਕ ਦੀ ਚੁਣ੍ਣੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ

ਕਿਧੁਰ ਬੜਕ ਸਿੱਧ ਦਾ ਬੱਲਦਾ ਰਿਖਾ ਜ
ਬਿਆਵੇ ਤੁਹਾਨਾ ਰਿਆ ਨੈਕਿਆਕ ਹੋਪੀ।

ਕਿਧਰੁ ਤੜ੍ਹਦੇ ਧਨੀ ਨ
ਕਿਧਰੇ ਥੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਲਈ ਲੋਭ ਹੋਸੀ

ਪਿਧੂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਦਾ ਹੁਲਦਾ ਲਥ ਤੇ
ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਆਰ-ਪਾਰ ਹੋਈ।

ਕਿਧਰੇ ਸਹਲ 'ਪਰਤਾਪ' ਦੀ ਪੌਛ ਉੱਤੇ,

ਚਲਦੀ ਸਕਿਆਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਤਲਵਾਰ ਹੋਸੀ।

ਕਿਧਰੇ ਰਾਜ-ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਹੋਮ ਅੰਦਰ,

ਹੁੱਤੀ ਕੰਵਰ 'ਕਸ਼ਮੀਰ' ਵੀ ਯਾਰ ਹੋਸੀ।

ਕਿਧਰੇ ਅੱਜ ਓਵੇਂ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਉੱਤੇ,

ਾਣ-ਬੁਝੀ ਦਾ ਵਾਰ ਹੈਸੀ।

ਰੁਲਦਾ ਰਹ ਨਾ ਜਗਲਾ ਲਥ ਮਰੀ,

ਅ ਜਲਾਦ ! ਇਹ ਧਰਮ ਕਮਾ ਛਡਾ।
‘ਸੀਜ਼ਾਰ’ ਦੇਂਦੇ ਹੋ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤੇ

ਸਾਡਲ ਈਸ ਨੂ ਸਿ ਗਰਾ ਸਮਝ ਲਾਰ
ਪੈਂਹੋ ਅਦਲ ਜੇ ਵਿਜ ਪਵਾਸ ਹੱਤੀ।”

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ ?

95

ਫਿਰਦਾ, ਕਿ ਪਸੋਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਪਿਰਬੀ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਛੌਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਰੁਪਇਆ ਵੰਡਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਛੌਜ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਆ ਬੈਠੀ। ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ, ਕਿ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਜੇ ਕੁਛ ਪਸੋਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ

ਛੌਜ ਦਾ ਜਵਾਹਰ
ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੁਕਮ

ਬਾਬਤ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਕਹਿ ਲਵੇ, ਜਾਂ ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਪੰਚਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਰਬੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚਲੀ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਛੌਜ ਨੂੰ ਵੀ ਆਖ

ਘੱਲਿਆ, ਕਿ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਜਾਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨੱਸਣ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਪ ਅੱਗੇ ਉਡਾਏ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਛੌਜ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛੌਜ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਵਧਾ ਦੇਣ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਇਕਰਾਰ ਭੇਜਿਆ, ਮਗਰ ਛੌਜ ਨਾ ਮੰਨੀ। ੨੧ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੪੫ ਈ. ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਪਿਰਬੀ ਸਿੰਘ ਸਣੇ ਛੌਜ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਆ ਬੈਠਾ। ਏਥੋਂ ਫਿਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਘੱਲਿਆ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਖਾਨਿਓਂ ਗਈ।

ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ,
ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ
ਤੇ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਛੌਜ ਵੱਲੋਂ

ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਛੌਜ ਵੱਲੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਇਕ ਹਾਬੀ 'ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਈ ਬੈਠਾ ਸੀ

ਤੇ ਇਕ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ। ਛੌਜ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਵੀ ਨਾਲ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਛ ਮਿੱਤਰ ਵੀ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਛੌਜ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਪਿਰਬੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦਾ ਹਾਬੀ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਬਥੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਪਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਇਨਾਮ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵੀ ਦੇ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਾ ਮੰਨੀ। ਉਸਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚੋਂ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੋ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਗੋਲੀਆਂ* ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਕ ਗੋਲੀ ਵੱਖੀ ਵਿੱਚ ਤੇ ਦੂਜੀ

*Col. Major Broadfoot to Government 26th Sept. 1845
ਬਾਡਫੁਟ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ।

ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ
ਕਤਲ

ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਵੱਜੀ। ਉਹਨੂੰ ਪੂਰ ਕੇ ਹਾਥੀ ਤੋਂ
ਬੱਲੇ ਸੁੱਟ ਲਿਆ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਸਿਰ
ਲਾਹ ਲਿਆ*। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਈ ਰਤਨ
ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਚੇਤਾ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਦੌਲਤ ਜੋ ਵਜੀਰ ਨਾਲ ਲਿਆਇਆ ਸੀ, ਛੋਜਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟ ਲਈ। ਰਾਤ ਇਕ
ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਤੇ ਇਕ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਛੋਜ ਦੀ
ਰਾਖੀ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਦਿਨੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੋਬ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ
ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਏਸ ਸ਼ਰਤ ਉੱਤੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਕਿ
ਮਹਾਰਾਣੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਪੁਚਾਵੇਗੀ। ਛੋਜਾਂ ਨੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਜ਼ਬਾਨੀ
ਮਹਾਰਾਣੀ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਉਹਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ
ਕੀਤਾ। ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਮਸਤੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦਾ
ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਓਦੋਂ ਸੁਣੀਆਂ

*ਜਦੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਹਾਲ ਇਹ
ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੈ ਬੜਾ ਘਬਰਾਇਆ
ਭੈਣ ਆਪਣੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰ ਪਿਆ
ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਹੈ ਦਲੀਪ ਬਿਠਲਾਇਆ
ਕੈਂਠੇ ਜੜੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਲੈ
ਹਾਥੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਦਲਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ
ਛੋਜਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਾਤਲ ਜਦ 'ਕੌਰ' ਦਾ
ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਹੀਂ ਜੋਸ਼ ਸਮਾਇਆ
ਖੋ ਕੁਛੜੋਂ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਲਿਓ ਨੇ
ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜ ਪੁਚਾਇਆ
ਫੇਰ ਮਾਰ ਕੇ ਦੋ-ਪਾਸਿਓਂ ਗੋਲੀਆਂ
ਹਾਥੀ ਉਤੋਂ ਹੈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਲਾਹਿਆ
ਤੇਰਾ ਮਾਰਕੇ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਵੱਡਿਆ
ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਮਿਲਾਇਆ
ਧਾਹੀਂ ਮਾਰਕੇ ਰੁੰਨੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਵੀ
ਵੀਰ ਨਿੱਤ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਪਾਇਆ

ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਫੌਜੀ ਪੰਚਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਸਮਝਾਇਆ ਤੇ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ
ਵਾਸਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਜੇ ਸ. ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ
ਕਾਤਲ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਡੋਗਰਾ
ਪਿਰਬੀ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਰਾਤੇ ਰਾਤ ਜੰਮ੍ਹੂ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਜਵਾਹਰ
ਮੱਲ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ
ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਰਿਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ 'ਤੇ

ਹੁਣ ਵਜੀਰ
ਕੋਈ ਨਾ ਬਣੇ

ਐਨਾ ਡਰ ਬੈਠਾ, ਕਿ ਡਰ ਵਜੀਰ ਕੋਈ ਨਾ
ਬਣੇ। ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਜੀਰ ਬਣਨ
ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ, ਮਗਰ ਉਹ ਮੰਨਿਆ ਨਾ।

ਡੇਰ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਮਗਰ 'ਹਾਂ' ਕਿਸੇ ਨਾ ਕੀਤੀ।
ਆਖਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ
ਪੰਚਾਇਤ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਸਿਰਕਰਦਾ
ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ, ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਬਣੇ।
ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਤੇ ਭਗਤ ਰਾਮ ਤੇ ਡਕੀਰ ਨੂਰ ਦੀਨ (ਡਕੀਰ
ਅਜੀਜੁੱਦੀਨ ਦਾ ਭਰੋ) ਤਨਖਾਹ ਵੰਡਣ 'ਤੇ ਲਾਏ ਗਏ।

ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਛ ਚਿਰ ਤਾਂ ਇਹ ਪਰਬੰਧ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ
ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵਜੀਰ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ
ਗਏ, ਓਦੋਂ ਸ਼੍ਰੂਟੀ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੪੫ ਈ: ਨੂੰ
ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ 'ਮਿਸਰ' 'ਵਜੀਰ' ਤੇ ਤੇਜ਼
ਸਿੰਘ (ਜਮਾਂਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਬਾਹਮਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦਾ
ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਣੇ।

ਵਜੀਰੀ ਵਾਸਤੇ ਤਿੰਨ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸਨ : ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਤੇਜ਼
ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ। ਅੰਤ ਇਕ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਹੋਇਆ : ਪੰਜ ਪਰਚੀਆਂ (ਦੋ ਖਾਲੀ ਤੇ ਤਿੰਨਾਂ 'ਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ
ਨਾਮ) ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਇਕ

ਪਰਚੀ ਕੱਢੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ* ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ। ਸੋ ਉਹ ਵੱਡਾ ਵਜ਼ੀਰ
ਬਣਿਆ।

ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਹੋਣੀ ਅਵੱਸ਼ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

*ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ, ਡਾ. ਗੀਡਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ੧੫੭
(ਪੰਨਾ ੧੭ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ)

ਛੱਕਾਂ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਤੁਰ ਪਿਆ ਏਥੋਂ ਅਬਦਾਲੀ
ਮਾਪੇ ਰਹਿ ਗਏ ਵਿਲਕਦੇ ਘਰ ਹੋ ਗਏ ਖਾਲੀ
ਕੇਈ ਸੀਤਾ ਹਰ ਲਈਆਂ ਹੋਈ ਨਗਨ ਪੰਚਾਲੀ
ਫਰਕੀ ਭੁਜਾ ਨਾ ਭੀਮ ਦੀ ਨਾ ਗੁਰਜ ਸੰਭਾਲੀ
ਨਾ ਕੋਈ ਅਰਜਣ ਜਾਗਿਆ ਗਾਂਡੀਵ ਦਾ ਵਾਲੀ
ਕੱਠੇ ਹੋਏ ਜੰਗਲੀ ਸੁਣ ਖਬਰ ਅਕਾਲੀ
ਜਿਹਲਮ ਕੰਢੇ ਮਾਰਿਆ ਉਹਨਾਂ ਜਾ ਅਬਦਾਲੀ
ਰੱਖ ਵਿਖਾਈ 'ਸੀਤਲਾ' ਸਿੰਘਾਂ ਮਰਦਾਂ ਵਾਲੀ

ਤਿੱਜਾ ਕਾਂਡ

ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਪਰ ਹੋਈ ਕਿਉਂ? ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਅੱਗ ਭੜਕੀ? ਤੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਹਵਾਂ ਦਿਤੀ? ਕੀ ਇਹ ਲੜਾਈ ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਛਿੜ ਪਈ ਸੀ? ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਛੇੜੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੈ 'ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ' ਤੇ ਦੂਜੀ 'ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ'।

ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ਼ ਨੇ ਮੁਰਦਾ
ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਅਣਖੀ ਜੀਵਨ
ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ—ਇਕ ਫੌਜੀ
ਭਾਈਚਾਰਾ—ਸਾਜਿਆ, ਜੋ 'ਪਿਆਰ' ਅਤੇ 'ਤਲਵਾਰ' ਦੇ ਆਸਰੇ ਜਿਉਣ
ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਕ
ਜਮਾਂਦਰੂ 'ਸਿਪਾਹੀ' ਹੈ, ਤੇ ਏਹਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਜੇ ਤਕ ਕਾਇਮ ਚਲਿਆ
ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਗਾਤਰੇ
ਤਲਵਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸਦੇ ਸੁਭੋਂ ਤੇ ਨਸ਼ਾਨੇ ਦਾ ਪਰਗਟ ਸਬੂਤ ਹੈ।

ਵਧੇਰੇ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰਾ ਪੁਰਾਣੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਫੇਲੋਂ। ਘਰੋਂ-ਘਰੀ
ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ
ਹਨ। ਓਥੇ ਅੱਗੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਤੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਛਿੜ
ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆਏ ਸਿੱਖ ਤਲਵਾਰਾਂ ਫੜ ਕੇ ਰਣ-ਤੱਤੇ
ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਦੇ ਹਨ। ਤਨਖਾਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਮੁਲਕ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ
ਨਹੀਂ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਹਰੋਂ ਕੇ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਅਣਖੀ
ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮਰਨ ਵਾਸਤੇ। ਜੋ ਕੌਮ ਏਨੀ ਗੱਲ ਬਦਲੇ ਮਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ
ਹੋ ਜਾਏ, ਉਸਦੀ ਗੈਰਤ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੱਘ ਮਹਾਰਾਜ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ—ਬੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਸਾਹ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ—ਮਿਆਨ ਅੰਦਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ‘ਬਹਾਦਰ’ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਿੱਖ—ਸਾਰੇ ਕੌਮ ਕਾਜ ਛੱਡ ਕੇ—ਉਸਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਆ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਟੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਤੇ ਖੁੰਢੇ ਨੇਜ਼ੇ ਲੈਕੇ ‘ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ’ ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਤੇ ‘ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ ਖਾਲਸਾ’ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗੱਜਦੇ ਹਨ।

ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਿੱਖ-ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਿਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਦਬਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਨੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ—ਛੁਹਾਰੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ—ਸਿੱਖ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਦਬੱਦੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਤਲਾਮ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਚਰਖੀਆਂ ਤੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਇਨਾਮ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਫੌਜਾਂ ਪਿਕਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਜੇ ਇਕੱਲੇ-ਦੁਕੱਲੇ ਸਿੱਘ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਹੋ ਪਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਤਲਵਾਰ ਧੂਹ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੱਸੋ, ਐਹੋ ਜਿਹੀ ਕੌਮ ਕਿਸੇ ਦੀ ਲਲਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ ?

ਅੰਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਵਿਕਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮਰੀਏ ਗਏ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਵੱਧਦੇ ਗਏ। ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਵੀ ਵੱਧਦੀ ਗਈ। ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖੀ ਆਚਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਪੰਥ ਪਿਆਰ’ ਸਿੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਮਰਨ ‘ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ। ਪੰਥ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵੰਗਾਰਨ ਨਾਲ ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ, ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਖਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਬਾਹਰ ਦਾ ਆ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਲਤਾੜਨਾ ਚਾਹਵੇ, ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠਾ ਲਹੂ ਛੋਲ੍ਹਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਅੰਤ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ।

ਸ਼੍ਰੋ-ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖੀ-ਸੁਭਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਏਨੀ ਤਰੱਕੀ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਰੁਹਬ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਯਾਰਾਨਾ ਗੰਢਣ ਵਾਸਤੇ ਤਰਲੇ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਕੇ “ਅਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਹੁਕਮਰਾਨੀ ਲਈ ਚੰਗੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ, ਤਜਾਰਤ ਵਧਾਉਣ, ਜਾਂ ਕਾਰੀਗਰੀ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇਣ ਬਦਲੇ ਵਧੇਰੇ ਬਖਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਨਾ-ਛਤਹਿ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਜੰਗੀ ਤਾਕਤ ਬਨਾਉਣ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਹੋ ਜਿਹੀ ਫੌਜ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਹੁਕਮਰਾਨ ਨੇ ਨਾ ਰੱਖੀ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਏਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਹੋਈ।*” ਸਮਿੱਖ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : “ਅੰਤ ਉਸਨੇ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਐਸੀ ਬਲਵਾਨ ਫੌਜ ਦਾ ਮਾਲਕ ਪਾਇਆ, ਜੇਸੀ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪੂਰਬੀ ਹਾਕਮ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਤੇ ਉਸ ਦੀ (ਫੌਜ ਦੀ) ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਹ ਸਮਾਂ ਮਿਲਨ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਬਣਨ ਦੀ ਆਸ ਰਖਦਾ ਸੀ।”^੦

ਇਹ ਬਲਵਾਨ ਫੌਜ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਰੜੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ, ਤਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਅਸੂਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੋ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਮੁਲਕੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲੱਗਾ ਪਿਆ ਤੇ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਬੈਠਾ। ਫਿਰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਦੂਹਰੇ ਅਫਸਰ ਬਣ ਗਏ : ਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਬਾਪੇ ਹੋਏ ਤੇ ਦੁੱਜੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਫੌਜੀ ਪੰਚ’ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਬੱਲੋਂ ਕੰਮ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਇਕ ਦੁੱਜੇ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਹੋਣ ਲੱਗੇ, ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ

*(The Sikh Wars) ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨਾ 82।

^੦(Smyth) ਸਮਿੱਖ, ਪੰਨਾ 22।

ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਫੌਜੀ ਪੰਚ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦੇ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਦੇ ਮਰਨ 'ਤੇ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਸਿੱਧਾ ਫੌਜ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਜਾ ਪਿਆ। ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਫੌਜ ਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਫੌਜ ਤੇ ਫੌਜੀ ਪੰਚਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝਿਆ। ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣ ਕੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਬਣਾਇਆ ਹੀ ਫੌਜ ਦਾ ਬਣਿਆ ਸੀ? ਇਉਂ ਸਮਝੋ, ਕਿ ਹੁਣ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਾਰਾ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਜਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਜਗਾ-ਕੁ ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਮਰਜ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਚੱਲਣ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਫੌਜ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਾਉਣ ਲਿਆ। ਤੇ ਜੇ ਮਗਰਲੇ ਨੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਉਲਟ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਾਰ ਬੁਲਾਉ ਦਿੱਤਾ।

ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਏਨੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ, ਕਿ ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੱਖ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਵੱਡਾ ਵਜ਼ੀਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਦਾ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ; ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਲਾਲ ਸਿੱਖ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਤਾਂ ਦੱਸੋ, ਜੇ ਕੋਈ ਏਹੋ ਜਿਹੀ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੀ, ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਕੇਵਲ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਲੜਾਈ ਸਹੇਡਨ ਵਾਲੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਾਸਤੇ ਵੰਗਾਰੇ, ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਕਿਵੇਂ ਟਲ ਸਕਦੀ ਹੈ?

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ

ਹੁਣ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ

ਵਪਾਰ ਦੀ ਨੀਤ ਨਾਲ ਆਏ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦ

ਵਿਚ ਕੋਠੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ। ਹੋਰ ਵੀ ਕੁਛ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸਾਂ ਨੇ ਏਥੇ ਸੌਦਾਗਰੀ ਆਰੰਭੀ, ਪਰ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਦੋ ਹੀ ਸਨ : ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੇ ਡਰਾਂਸੀਸੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਕੰਮ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਪਰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਈ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਤੇ ਅੰਤ ਲੜਾਈ-ਝਗੜੇ ਤੱਕ ਨੌਬਤ ਪਹੁੰਚੀ। ਫਿਰ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਫੌਜ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਪਈ।

ਓਧਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਘੱਟਦੀ ਹੀ ਗਈ। ਅੰਤ, ਕੇਵਲ ਨਾਮਪਰੀਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰਹਿ ਗਏ, ਤੇ ਦੂਰ ਦੇ ਸੂਬੇ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਡਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਵਿਚੋਂ ਮਾਰ ਭਜਾਇਆ, ਤੇ ਫਿਰ ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਹਿੰਦੀ ਨਵਾਬਾਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲੱਗੇ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਫੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧਣ ਲੱਗੀ, ਤੇ ਦੇਸ ਦੇ ਕੁਛ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ (ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੰਪਨੀ ਪੁਰਬੀ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਆਈ) ਤੇ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੇ ਪਰਬੰਧਕ (ਡਾਇਰੈਕਟਰ) ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਘਬਰਾਏ ਤੇ ਕੁਛ ਅਫਸਰਾਂ ਉੱਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵੀ ਚੱਲੇ (ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਹਿੰਦੀ ਨਵਾਬਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈਆਂ ਕਿਉਂ ਸਹੇਤੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਮੁਲਕ ਕਿਉਂ ਮੌਲਿਆ ਹੈ)। ਓਦੋਂ ਨੀਤੀ (ਪਾਲਿਸੀ) ਕੇਵਲ ਵਪਾਰ ਦੀ ਸੀ, ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਈ ਵਾਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਪੈਣ, ਪਰ ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਉਹ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਅੰਤ ਬਦਲਦੀ ਬਦਲਦੀ ਨੀਤੀ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ, ਕਿ ਜਦ ਦੋ ਰਾਜੇ ਜਾਂ ਨਵਾਬ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜ ਪੈਂਦੇ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਕ ਦਾ ਪੱਖ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਹਰੋਂ ਦੇਂਦੇ। ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਦਾ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲੈਂਦੇ। ਲੱਗੇ ਉੱਕੜ ਦੁੱਕੜ ਇਲਾਕੇ ਫਤਹਿ ਹੋ ਕੇ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਉਣ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਨਸ਼ਾਨੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਇਕ ਛਿੱਟ ਵਾਂਗ ਪਈ ਤੇ ਖਿੱਲਰਦੀ ਖਿੱਲਰਦੀ ਸਾਰੇ ਪੱਤਰੇ 'ਤੇ ਖਿੱਲਰ ਗਈ। ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਮਦਰਾਸ ਦਾ ਕੁਛ ਹਿੱਸਾ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਨਵਾਬ, ਮਰਹੌਟੀ, ਰਾਜਪੂਤ, ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਮੁਗਲ, ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਵਧਦਾ ਵਧਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਥੇ ਆ ਖਲਾ, ਜਿੱਥੋਂ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਤਲੁਜ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸਾਫ਼ ਦੀਹਦਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਲਾਠ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖੀਏ, ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪਾਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਝੰਡਾ ਬੁਲਦਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਹੇਠਾਂ ਕਈ ਛੋਟੇ ਦੇਸੀ ਨਵਾਬਾਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ

ਈਡੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ ਖਲੋ ਦਿਸਦੇ ਸਨ। ਹਾਂ, ਇਸ ਵੱਡੇ ਦੇਸ ਹਿੰਦ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਗੁੱਠ (ਪੰਜਾਬ) ਵਿਚ ਓਨਾ ਹੀ ਉੱਚਾ ਤੇ ਓਨੇ ਹੀ ਰੁਹਬ ਵਾਲਾ ਕੇਸਰੀ ਈਡਾ ਖਲਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਈਡਾ ਸੀ।

ਇਕ ਦੇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਨ : ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸਿੱਖ। ਸੋ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦਿਨ ਫੈਸਲਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਕਿ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਕੇ ਕੌਣ ਰਹੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ?

ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਨਿਰਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬਾਹੀਆਂ ਉਹਨੇ ਰੋਕ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਜਮਨਾ ਤੱਕ, ਦੱਖਣ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਹਿਦੇ ਵੱਲੋਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪੈਰ ਜਮਾਏ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਰਿਹਾ ਪੰਜਾਬ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਛ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਰਪੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਹੀ

ਪਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਹਾ ਕਾਰਨ ਹਨ,

ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਯੁੱਧ ਛਿੜਿਆ।

ਸਿੱਖ ਭੜਕੇ ੧੮੪੧ ਈ. ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਐਲੱਨਬੋਰੂ

(Lord Ellenborough) ਨੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ

ਡਿਊਰੈਂਟ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਰਾਹ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ੨੬ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੪੧ ਈ: ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਵੈਲਿੰਗਟਨ (Wellington) ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, “ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸੋਂ ਚਾਹਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੀ ਰਾਏ ਹੈ।”*

ਕੰਵਰ ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੁਛ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ, ਕਿ ਕੰਵਰ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਸ਼ਾਹਸੁਜ਼ਾਹ (ਵਾਲੀਏ ਕਾਬਲ) ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।**

*ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ, ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ੧੫।

**ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਔਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ।

ਕੰਵਰ ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੱਘ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰ ਵਿਲੀਅਮ ਮੈਕਨਾਗਟਨ (Sir William Macnaghten) ਨੇ ਲਾਰਡ ਆਕਲੈਂਡ (Lord Auckland) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ, “ਤਿੰਨਾਂ ਧਿਰਾਂ (ਅੰਗਰੇਜ਼, ਸਿੱਖ ਤੇ ਅਫਗਾਨ) ਦੀ ਆਪਸ ਦੀ ਸੁਲਾ ਟੁੱਟ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ, ਜਿਸਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਹਾਲ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੱਘ ਦਾ ਹੱਕੀ ਵਾਰਸ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।”*

ਲਾਰਡ ਵੈਲਿੰਗਟਨ (Wellington) ਨੇ ਲਾਰਡ ਫਿਟਜ਼ਜ਼ੈਰਲਡ ਦੇ ਨਾਮ ਵੰਡ ਅਪੈਲ, ੧੯੪੨ ਈ. ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ‘ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਜੇ ਅਸਾਂ ਆਪਣੀ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਫਗਾਨਸਤਨ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਦੱਰਾ ਬੈਬਰ ਤੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਏ.....।’**

ਜਦ ਹੀਰਾ ਸਿੱਘ ਵਜੀਰ ਬਣਿਆਂ, ਉਸਨੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ, ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰੇ। ਐਸ ਹਿਲ-ਜੁਲ ਨੇ “ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ) ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਸ ਰੱਖਦੀ ਸੀ, ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਛਤਹਿ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।”†

ਮੈਕਗ੍ਰੋਗਰ‡ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ, ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਤਕਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਇਗਾਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।” ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਉਸ ਚਿੱਠੀ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਨੇ (ਐਲਨਬਰੋ ਨੇ) ੨੦ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੪੪ ਈ. ਨੂੰ ਵੈਲਿੰਗਟਨ ਨੂੰ ਲਿਖੀ,

*Smyth, Introduction, P. XVII. ਸਮਿੱਖ ਮੁਖਬੰਦ।

**ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੱਘ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ, ਪੰਨਾ ੧੫੭।

†(The Sikh wars) ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨੇ ੫੫-੫੬।

‡(M. Gregor) ਮੈਕਗ੍ਰੋਗਰ, ਪੰਨਾ ੨੦੬

“ਮੈਨੂੰ ਪੱਕੀ ਆਸ ਹੈ, ਕਿ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੪੫ ਈ. ਤਕ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਲੰਘਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਮੈਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਏਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ।... ਵੱਡੀ ਕਮਾਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਅਫਸਰ ਬੜੇ ਹੀ ਘੱਟ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਛੋਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੈ, ਕਿ ੧੯੮ ਮਹੀਨੇ, ਜੋ ਮੈਂ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਛੋਜ ਨੂੰ, ਜੈਸੀ ਉਹ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ; ਵੈਸੀ ਬਨਾਉਣ ਲਈ, ਕੋਈ ਬਹੁਤੇ ਨਹੀਂ”* ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਅਫਸਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲੇ ਪਏ ਹੋਣਗੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ “੧੯੮ ਮਹੀਨੇ, ਜੋ ਮੈਂ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਕੋਈ ਬਹੁਤੇ ਨਹੀਂ” ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ?

ਫਿਰ ਈ ਮਈ ੧੯੪੪ ਈ. ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਐਲਨਬਰੋ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਨਵੰਬਰ ੧੯੪੫ ਈ: ਵਿਚ ਛੋਜ ਹਰ ਮੁਹਿਮ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।”** ਸਾਫ਼ ਹੈ, ਕਿ ਲਾਰਡ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਲੜਾਈ ਕਦ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੋਚੋ, ਇਹ ਲੜਾਈ ਅਚਨਚੇਤ ਹੋਈ, ਜਾਂ ਗਿਣ ਮਿਥ ਕੇ।

ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ (ਫਰਵਰੀ, ੧੯੪੧ ਈ: ਵਿਚ) “ਇਸ ਤੋਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਏਜੰਟ—ਜੋ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਸ਼ਾਹ-ਸ਼ੁਜਾਹ ਨੂੰ ਨਾ ਨਿਰਾ ਦਰਜੇ ਵਿਚ, ਸਗੋਂ ਸੱਚ ਮੁਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣੋਂ ਦੇਵੇ—ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਖਰੀ ਜਾਂ-ਨਜ਼ੀਨ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਤਾੜ ਕੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸੁਲਾਨਾਮੇ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦੇਵੇ।”†

*ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ, ਪੰਨਾ ੧੫੭।

**ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ, ਪੰਨਾ ੧੫੮।

†(Cunningham) ਕਨਿੰਘਮ (੧੯੪੯) ਪੰਨਾ, ੨੫੧।

ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਦੀ ਫੌਜ ਭੜਕ ਉਠੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ੧੨ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਭੇਜ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਇਸਦੇ ਬਦਲੇ ੪੦ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਇਲਾਕੇ ਮੰਗੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਨਾ। ਜੇ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੇ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਭੜਕ ਉਠਣਾ ਸੀ। ਫੇਰ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਏਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀ ਹੁੰਦਾ।

ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਅਫਗਾਨਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਏਜੰਟ (ਰਾਜਦੂਤ) ਨੇ ਇਸਤਿਹਾਰ ਕਿਛਿਆ, ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਸੁਲੂਅ ਟੁੱਟ ਗਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਖੋਹ ਕੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਾਂਗੇ।*

੧੯੦੯ ਈ: ਦੀ ਸੁਲੂਅ ਵਿਚ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਜਮਨਾ** ਪੱਕੀ ਹੋਈ। ਵਿਚਲਾ ਹਿੱਸਾ (ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ) ਤਰਫੈਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ Neutral (ਗੈਰ-ਜਾਨਬਦਾਰ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਪੱਖ ਨਾ ਕਰੇ) ਰਹੇ। ਤੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਫੌਜ ਕਰਨਾਲ ਵਾਪਸ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ।†

ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘੀ (ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ) ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬੁਰਾ ਮਨਾਉਣ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਮੁੜਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੀ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਲੰਘਾਉਣਗੇ, ਪਰ ਲੋੜ ਪਈ 'ਤੇ ਬਰਾਡਫੁਟ ਨੇ ਫਿਰ ਫੌਜ ਲੰਘਾਈ।

ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਕਬਰ ਖਾਂ ਨੇ ਵਿਸਾਹਘਾਤ ਕਰ ਕੇ ਬਾਲਾ ਹਿਸਾਰ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਏਜੰਟ ਮੈਕਨਾਗਟਨ (Mecnoghten) ਨੂੰ ਸਣੇ ਉਹਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ 'ਤੇ ਅਕਬਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਵਾਸਤੇ ਗਈ।

*ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਔਰ ਦਲੀਪ ਸਿੱਹ, ਪੰਨਾ ੨੩।

**Cunningham, ਕਨਿੱਘਮ (੧੯੧੯) ਪੰਨਾ, ੨੭੬।

†ਉਹੀ, ੨੭੬।

ਫਤਹਿ ਹਾਸਲ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜੈਨਰਲ ਡਯੂਕ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲੁਟਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ।

੧੯੦੯ ਈ: ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੇ ਉਲਟ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਛਾਉਣੀਆਂ ਪਾ ਲਈਆਂ। ੧੯੩੯ ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਰਜ਼ਮੈਂਟ ਸਬਾਥੂ ਤੇ ਦੋ ਲੁਧਿਆਣੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀ ੨੫੦੦ ਸਨ। ਲਾਰਡ ਆਕਲੈਂਡ (Auckland) ਨੇ ਕੁੱਲ ੮ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਵ ਕੁਛ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਧੋਂ ਦਿਤੀ ਤੇ ਕੁਛ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨਵੀਂ ਰੱਖੀ। ਲਾਰਡ ਐਲੇਨਬੋਰੋਗ (Ellenborough) ਨੇ ਅੰਬਾਲੇ, ਕਸੰਲੀ ਤੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ੧੪ ਹਜ਼ਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ੪੯ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ (Hardinge) ਨੇ ਇਹ ਫੌਜ ਵਧਾ ਕੇ ੩੨ ਹਜ਼ਾਰ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ੬੮ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਏਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ੧੦ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਮੇਰਠ ਵਿੱਚ ਸੀ। ੧੯੪੩ ਈ. ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਰਨਾਲ ਦੀ ਫੌਜ—ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ੪ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ—ਵਧੋਂ ਦਿਤੀ*। ਇਹਨਾਂ ਫੌਜੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸਮਝ ਗਏ, ਕਿ ਇਹ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ਹੈ।

ਅਫਗਾਨ ਯੁੱਧ ਵੇਲੇ ਜਦ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਫੌਜ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਏਥੋਂ ਫੌਜ ਹਟਾ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪੱਕੀ ਛਾਉਣੀ ਪਾ ਲਈ ਗਈ।

ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੀ ਰਾਣੀ ਲਛਮਣ ਕੌਰ (ਸੁਪਤਨੀ ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਭੰਗੀਆਂਂ) ਵਿਧਵਾ ਤੇ ਨਿਗਮੰਤਾਨ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਹਦਾ ਰਾਜ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਹੱਥਾਂ ਬਚਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਰਾਣੀ ਲਛਮਣ ਕੌਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਰਨ 'ਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲੋਂ ਲਿਆ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ।

*Cunningham, ਕਨਿੰਘਮ (੧੯੪੯) ਪੰਨਾ, ੨੯੪ ਤੇ ਕਲਕਤਾ ਗੀਵੀਓ।
ਅਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ।

੧੮੪੫ ਈ. ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਗਢ (Gough) ਡੌਜ਼ ਦੇ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ੍ਯ ਰਹੇ ਸਨ*। ਏਸ ਬਾਰੇ ਸਮਿੱਖ ਲਿਖਦਾ ਹੈ “ਏਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜੋਰ ਨਾਲ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ, ਕਿ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਜੋ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਮੰਗਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਵਾਸਤੇ ਹੈ, ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਹੈ, ਭਾਵ, ਝੂਠ** ਹੈ।” ਮਤਲਿਬ ਸਾਫ਼ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਹਮਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਾਸਤੇ ਸੀ।

ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਵੀ ਉਡ ਗਈ, ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਧ ਵਿਚ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਡੌਜ਼ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਿਆਸ ਨੇਪੀਅਰ (Napier) ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਜੇ ਤੱਕ ਸਿੱਧ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਪੱਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਡਾਕੂਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਛ ਸਿੱਖ ਅਫਸਰ ਸਿੱਧ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਤਾਂ—ਸਿੱਧ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇਪੀਅਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੱਸਿਆ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਜਦ ਅਜੇ ਹੱਦ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ‘ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ’ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ? ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਨੇਪੀਅਰ—ਕਨਿੰਘਮ ਦੇ ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ॥

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਏਜੰਟ ਮੇਜ਼ਰ ਬਰਾਡਫੂਟ (Major Broadfoot) ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਦੇ ਰਾਜਵਾੜੇ—ਪਟਿਆਲਾ ਆਦਿ—ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦੱਸੇ ਤੇ ਕਿਹਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ (ਜੋ ਉਦੋਂ ਮਾਤਾ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰ ਸੀ) ਦੇ ਮਰਨ ‘ਤੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਤਖ਼ਤੋਂ ਲਾਹੇ ਜਾਣ ’ਤੇ ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲੋ ਲਏ ਜਾਣਗੇ।

*(The Sikh Wars) ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨਾ ੬੮।

**(Smyth, Introduction, P. XXII) ਸਮਿੱਖ, ਮੁਖਬੰਦ।

†(Cunningham) ਕਨਿੰਘਮ (੧੮੪੯) ਪੰਨਾ ੨੯।

()Broadfoot's Letters to Govt. 7th Dec. 1844. 30th Jan & 28th Feb. 1845. ਬਾਡਫੂਟ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ।

ਓਦੋਂ ( ) ਕੋਟਕਪੂਰਾ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਕੁਛ ਸਿੱਖ ਅਸਥਾਰ ਓਥੋਂ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਮੇਜਰ ਬਰਾਡਫੁਟ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਲੰਘਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ, ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਸਿੱਖ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇ। ਇਹ ਕੰਮ ਬਰਾਡਫੁਟ ਨੇ ੧੯੦੯ ਈ: ਦੀ ਸੁਲਾ ਦੇ ਉਲਟ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਅਫਸਰ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਏ।

ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ, ਤਾਂ ਬਰਾਡਫੁਟ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਮਦਦ ਦੇਣੀ ਮੰਨ ਲਈ।

ਬਰਾਡਫੁਟ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਦੋ ਅਸਥਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮਿਲ੍ਹਾ ਲਏ ਤੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੱਸਿਆ, ਕਿ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੁਟੇਰੇ ਏਥੇ ਆ ਲੁਕਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੇਜਰ ਬਰਾਡਫੁਟ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਥਾਂ ਕਲਾਰਕ ਏਜੰਟ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਲੜਾਈ ਐਡੀ ਛੇਤੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ॥]

ਫਲੋਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਾਮ੍ਰਾਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਹਾਜ਼—ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ—ਕਈ ਦਿਨ ਖਲਾ ਰਿਹਾ।

ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੱਖ (ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਡੋਗਰੇ ਦਾ ਭਰੋ) ਦਾ ਅਠਾਰਾਂ ਲੱਖ ਰੁਪਏਂ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੈਂਕ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੰਗਿਆ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਰਟ (ਕਚਹਿਰੀ) ਵਿਚ ਦਾਅਵਾ ਕਰੋ। ਇਹ ਐਹੋ ਜਿਹਾ ਹਾਕਮਾਨਾ ਉੱਤਰ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਭੜਕ ਉੱਠੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਕਿ ‘ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਾਲਿਸੀ (ਨੀਤੀ) ਮੁਲਕੀ ਫਤਹਿ ਦੀ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ (ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ) ਦੇ ਲਾਲਚ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਲਹੌਰ ਦੀ ਫਤਹਿ ਹੈ। ਇਹ

((Cunningham) ਕਨਿੱਘਮ (੧੯੪੯), ਪੰਨਾ ੨੯੬।

[ ] ਕਨਿੱਘਮ, (੧੯੧੯), ਪੰਨਾ ੨੯੨ ਦਾ ਫੁਟਨੋਟ।

ਵੇਲੇ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਫ਼ੀਰ (ਰਾਜਦੂਤ) ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪੱਕਾ ਹੋਇਆ।*

ਏਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਬਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਰੋਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜੇ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ, ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਰਦਾਰ ਛੌਜ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਨਾ ਰੁਕਦੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਲੜਾਈ ਸਾਰੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਛੌਜ ਤੇ ਕੁਛ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਛੋੜੀ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹੋ :

“ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਰੜੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਬੇ-ਕਾਬੂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਛੌਜ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ।”†

“ਛੌਜੀ-ਪੰਚ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਕਮ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਛੌਜ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦਾ ਪੱਕ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਨੁਕਰਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।‡ (ਸਾਫ਼ ਪਰਗਟ ਹੈ, ਕਿ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਰਦਾਰ—ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਰਗੇ—ਏਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ)।

“ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪ ਹੁਦਰੀ (ਬਲਵਾ ਪਸੰਦ) ਸਿੱਖ ਛੌਜ ਨੇ ਛੋੜੀ।”।

ਸਾਫ਼ ਪਰਗਟ ਹੈ, ਕਿ ਲੜਾਈ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਕੁਛ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਸਰਦਾਰ ਸਨ, ਜੋ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਖਾਲਸਾ ਛੌਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਵੋਂ ਕੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਵਜ਼ੀਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਵੰਬਰ, ੧੮੪੫ ਈ. ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸਿੱਖ

*(Cunningham) ਕਨਿੰਘਮ (੧੮੪੯), ਪੰਨਾ ੨੯੪।

†(The Sikh Wars) ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨਾ ੮੯।

‡ਮੈਕਰੋਗਰ, ਪੰਨਾ ੩੯।

()ਮੈਕਰੋਗਰ, ਪੰਨਾ ੩੦੫।

ਸਰਦਾਰਾਂ 'ਤੇ ਛੌਜੀ ਪੰਚਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਭਾ ਬੁਲਾਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸਮਾਧ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਰਦਾਰ (ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ. ਸ਼ਾਮ ਸਿੱਖ ਮੁਖੀ ਸੀ) ਦੀ ਰਾਏ ਸੀ, ਕਿ ਹਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਨਾ ਛੋੜੀ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਘਰ ਪਾਟਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕਿੰਗੇ। ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਦੇ ਭੜਕਾਏ ਹੋਏ ਛੌਜੀ ਪੰਚ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ। ਅੰਤ ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਹੋਈ।

ਸਾਰੇ ਛੌਜੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਰਾਜ-ਭਗਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ। ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ (ਵਜੀਰ ਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀ) ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਬ ਨੇ ਬੜੀ-ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਐਲਾਨ ਤਕਰੀਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅੰਤ ਚਾਰ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ੧੭ ਨਵੰਬਰ, ੧੮੪੫ ਈ. ਨੂੰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

1. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੌਜ ਸਤਲੁਜ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਪੱਕ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।
2. ਫੌਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਜੋ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੱਖ ਦਾ ੧੮ ਲੱਖ ਰੁਪਏਂ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੰਗਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

3. ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੱਖ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉੱਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ।

4. ਸਤਲੁਜੋਂ ਦੱਖਣ ਦੇ ਪਾਸੇ, ਜੋ ਪਿੰਡ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਛੌਜ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।*

ਇਸ ਐਲਾਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਦਾਰ ਛੌਜੀ ਤਿਆਰੀ + ਵਿਚ ਰੁਝ ਗਏ।

*ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਔਰ ਮ. ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ. ਪੰਨੇ ੨੯-੩੦।

+ਛੌਜਾਂ ਤਾਈ ਸਰਦਾਰ ਲਲਕਾਰਦੇ ਹੋ ਜੋ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ! ਜੰਗ ਨੂੰ ਤਿਆਰ

(ਦੇਖੋ ਬਾਕੀ ਡੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ ੧੧੩ 'ਤੇ)

ਯੋਗਿਆਂ 'ਤੇ ਚੋਟਾਂ ਲੱਗੀਆਂ, ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਬਾਰੇ ਸਰ ਗਾਰਡਨ (Sir J.H. Gordon) ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਜੰਗ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਪੱਕ ਕਰ ਲਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਕੇ ਲੁੱਟ ਲੈਣਗੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹੋਰ ਦੌਲਤ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲੁੱਟਦੇ ਹੋਏ, ਕਲਕੱਤੇ ਤੇ ਲੰਡਨ ਪੁੱਜ ਪੈਣਗੇ*।” ਏਸ ਚੌ ਵਿਚ ੩੦ ਹਜ਼ਾਰੀ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਸਤਲੁਜ

*(J.H. Godon) ਗਾਰਡਨ, ਪੰਨਾ ੧੩੪।

੦ਕਨਿਘਮ, (੧੯੪੯) ਪੰਨਾ ੩੦੮, ਫੁਟਨੌਟ। ਰਣਜੋਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਫੌਜ ਸਣੇ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ।

(ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ 112 ਦਾ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੌਟ)

ਹੁਣ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰਾ ਹੋਵਣਾ
ਵੈਰੀ ਲੱਖੇ ਆ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ
ਉਹਨਾਂ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਮੱਲ ਲਏ
ਫੌਜ ਉਤਰੀ ਆ ਤੀਹ-ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ
ਮੱਲ ਲੈਣਗੇ ਉਹ ਦੇਸ ਪੰਜਾਬ ਦਾ
ਤਖਤੋਂ ਦੇਣਗੇ ਦਲੀਪ ਨੂੰ ਉਤਾਰ
ਪਾ ਕੇ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ
ਲੈ ਜਾਣਗੇ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ
ਮੂੰਹ ਦਿਉਗੇ ਕਿੱਥੇ ਫੇਰ ਸਿੱਖ ਜੀ
ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਨਗੇ ਲੋਕ ਗਵਾਰ
ਅਜੇ ਵੇਲਾ ਜੇ, ਸੰਭਾਲ ਲਓ ਸੂਰਿਓ
ਉੱਠੋ ਯੋਧਿਓ, ਫੜੋ ਤਲਵਾਰ
ਕਿਹੜਾ ਝੱਲੇਗਾ ਤੁਹਾਡੀ ਤੇਰਾ ਨੂੰ
ਸੁਣ ਕੇ ਕੰਬਦਾ ਹੈ ਕਾਬਲ, ਕੰਧਾਰ
ਉੱਠੋ ਮਰ ਮਿਟੋ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋ ਜੋਗੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸ਼ਕਾਰ
ਬੁਰੀ ਹੁੰਦੀ ਏ ਗੁਲਾਮੀ ‘ਸੀਤਲਾ’
ਐਸੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਤੇ ਧਿਰਕਾਰ

ਵੱਲੋਂ ਵਧੀ। ੧੧ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਛਤਹਿਗੜ੍ਹ(੧) (ਸਭਰੌ) ਮੌਰਚੇ ਜਾ ਲਾਏ। ਸਿੱਖ-ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਏਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਕਿੰਨਾ-ਕੁ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸੀ ? ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਲਾਜ ਤੇ ਸੱਖਣੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ ਟੰਗ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪ ਕੁਲੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਬੇੜੀਆਂ 'ਤੇ ਆਪ ਭਾਰ ਲੱਦਿਆ ਤੇ ਉਤਾਰਿਆ, ਤੋਪਾਂ ਖਿੱਚੀਆਂ, ਗੱਡੇ ਹਿੱਕੇ ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਮੁਗਾਕ ਤੇ ਬਾਰੂਦ ਉਠਾਇਆ। ਜਿੱਤ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮੁਣੇ ਖਲੀ ਮੁਸਕਰੋ ਰਹੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ।

ਸਤਲੁਜ ਕੰਢੇ
ਕੱਚਾ ਕਿਲਾ

ਛਤਹਿਗੜ੍ਹ-ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ
ਕੱਚਾ ਕਿਲਾ ਬਣਾਇਆ। ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ
ਇਹ ਥਾਂ ਚੁਣਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਣ-ਚਾਤਰੀ
ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਦਰਿਆ,
ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਪਿਲਛੀ ਤੇ ਕਾਨਿਆਂ ਦਾ

ਸੰਘਣਾ ਝੱਲ ਤੇ ਸਾਮੁਣੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੇਦਾਨ। ਸੱਜੇ ਹੱਥ ੨੦ ਮੀਲ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ੬੦-੬੫ ਮੀਲ ਲੁਧਿਆਣਾ। ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਏਸ ਰਾਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਮੁਣੀ ਸੜਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਪਾਲੀ ਸੀ। ਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਲੂਣ-ਹਰਾਮੀ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਲਾ ਪਾਲਸੇ ਦਾ ਸਾਬ ਨਾ ਛੱਡਦਾ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਖਬਰ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ (Lord Hardinge Governor-General) ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ੧੨ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ੧੩ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੫੪ ਈ. ਨੂੰ ਲਸ਼ਕਰੀ ਖਾਂ ਦੀ ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਉਸਨੇ ਅੱਗੇ ਲਿਖਿਆ ਐਲਾਨ ਕੱਢਿਆ :

(੧) ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਸਭਰੋਂ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਦਰਿਆਓਂ ਦੁੱਜੇ (ਖੱਬੇ ਹੱਥ, ਚੜ੍ਹਦੇ) ਪਾਸੇ ਏਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਛਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਭਰੋਂ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸਭਰੋਂ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ (ਹੁਣ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ 'ਛਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਭਰੋਂ' ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ।

ਐਲਾਨ

ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਹਿੰਦ ਦਾ ਐਲਾਨ, ਕੈਂਪ, ਲਸ਼ਕਰੀ ਖਾਂ ਦੀ ਸਰਾਂ,
੧੩ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੪੫ ਈ।।

“ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾਈ ਰੱਖਦੀ ਆਈ ਹੈ।

“੧੯੦੯ ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਲ੍ਹਾ ਮਿੱਤਰਤਾਈ ਤੇ ਅਮਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਬਦਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ।

“ਹੁਣ ਤਕ ਓਹੋ ਜੇਹੇ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਵਿਚ ਬਣੇ ਆਏ।

“ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਹਾਲਤ ਨੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੱਦਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਾਸਤੇ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਉੱਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣੇ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

“ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਹਾਲਤ—ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲ ਤੋਂ ਹੈ—ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੁਸ਼ਟੀ ਤੇ ਭਲਿਆਈ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪੂਰੇ ਮਿੱਤਰਾਚਾਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇੰਛਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਬਾਲਕ ਮ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ—ਜਿਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਾਰਸ ਤੇ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ—ਦੀ ਗਾਰੀਬੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸਭ ਵਧੀਕੀਆਂ ਬੜੇ ਜੇਰੇ ਨਾਲ ਝੱਲੀਆਂ ਹਨ।

“ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਤਕਤੀ ਸਿੱਖ ਸਰਕਾਰ—ਜੋ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਤੇ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਸਕੇ—ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਵੇਖਣ ਦੀ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਚਾਹ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਇਹ ਆਸ ਢਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਦੇਸ-ਭਰਤ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਲੋਕ ਏਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ।

“ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੱਦ ਵੱਲੋਂ ਕੁਚ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜੋ ਕੁਛ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।

“ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਦੇ ਏਜੰਟ ਨੇ, ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਏਸ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪੁੱਛਿਆ। ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਸਿੱਖ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵੇਰ ਵਧਾਉਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਐਹੋ ਜਿਹਾ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣਾ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜ ਪਵੇ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛੁੱਟ ਪੈ ਜਾਵੇ।

“ਜਦੋਂ ਦੋਬਾਰਾ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਮਿਲਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹੱਦ ਵੱਲ ਵੱਧਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਹੱਦ ਉਪਰਲੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇ।

“ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੇ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਬਦਲੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਾਭ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਸੁਲੂਹ ਤੌੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਮਨ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਂ ਦੇਣ ਬਦਲੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

“ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਹ ਇਲਾਕੇ, ਜੋ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ, ਭਾਵ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਨਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਹਨ, ਉਹ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

“ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ, ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਤੇ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰੇਗੀ, ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਆਗਿਆਕਾਰ ਤੇ ਵਡਾਦਾਰ ਰਹਿਣਗੇ।

“ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮਿਲਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਾਰੇ

ਮਿਲਕੇ ਸਾਂਝੇ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ। ਜੋ ਸਰਦਾਰ ਏਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਡਾਦਾਰੀ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਪਰਗਟ ਕਰਨਗੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਦੁੱਜਾ ਰਾਹ ਫੜਨਗੇ, ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝੇ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਭਾਰੀ ਬਨਣਗੇ।

“ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਵਸਨਾਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ, ਜਿੱਥੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰੇਗੀ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਜੱਥੇ ਜੋ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਠੀਕ ਕਾਰਨ ਨਾ ਦੱਸ ਸੱਕਣਗੇ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬਾਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

“ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਉਹ ਪਰਜਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੋਹੀ ਪਾਸੀਂ ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਡਾਦਾਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਜ਼ੇਗਾ, ਉਹਦਾ ਉਹ ਨੁਕਸਾਨ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

“ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਉਹ ਪਰਜਾ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਰਹੇਗੀ ਤੇ ਜੋ ਇਸ ਐਲਾਨ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਡਾਦਾਰ ਰਹੇਗੀ, ਉਸਦੀ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਏਸ ਐਲਾਨ ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਸੁਲੂਅ ਤੋੜਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਸਿਰ ਥੱਪਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਏ ਹਨ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਬਦਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅੱਗੋਂ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਵ, ਕਿ ਇਹ ਲੜਾਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਛੇੜੀ ਹੈ।

ਸੁਲੂਅ ਕਿਸ ਨੇ ਤੋੜੀ?

ਏਸਦਾ ਉੱਤਰ ਮੇਜਰ ਸਮਿੱਖ—ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ (ਰਾਜਦੂਤ) ਸੀ—ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ*

*A History of the Reigning Family of Lahore, Introduction, P. XXI, XXII, XXIII.

ਦੇ ਮੁਖਬੰਦ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—“ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਭੜਕਾਹਟ ਦੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸਾਂ ਉਹਨਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਨਾਲ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਨੂੰ-ਇਕ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ—ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਉ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮਗਰ ਅਸਾਂ (ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ) ਐਸਾ ਤਰੀਕਾ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਹੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹਾਕਮਾਨਾਂ ਢੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡਾ ਇਹ ਰਵੱਦੀਆ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਅੱਗੋਂ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਢੰਗ ਨਾ ਫੜਿਆ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਆਜ਼ਾਦ ਰਿਆਸਤ ਮੰਨਦੇ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਾਡੇ ਅੱਗੋਂ ਜਵਾਬ ਦਿਹ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ। ਏਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ, ਕਿ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਮੰਗਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਵਾਸਤੇ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਰਾ ਬਹਾਨਾ ਹੈ। ਏਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਦਿਹਲੀ-ਗਜ਼ਟ ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਹੋਈ ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਨੇਪੀਅਰ (Charles Napier) ਦੀ ਤਕਰੀਰ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਵੀ ਸੀ (ਕਿ ਜੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡਾਕੂ ਕਬੀਲੇ ਬਿਨਾਂ ਦਬਾਏ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਅਮਨ ਸੀ, ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਓਦੋਂ ਉਹ ਕਬੀਲੇ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਣਗੇ।) ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਛੇੜਨ ਵਾਲੇ ਹਾਂ। ਏਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਯੂਰਪੀਨ ਤਾਕਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਵੀ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਉਣ। ਨਾਲ ਹੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਤਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।....

“ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਸੁਲਾ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਤੋੜੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੁਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ, ਕੀ ਓਦੋਂ ਸੁਲਾ ਟੁੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁੱਕੀ ? ਇਕ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤ ਤੋਂ ਬਾਕਾਇਦਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣਾ* ਬੇਸਮਝੀ ਹੈ।

*ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ੧੭ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਯੁੱਧ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਚਾਰ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ। ਵੇਖੋ ਏਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪੰਨਾ ੧੧੨।

ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਇਹ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਕੀ ਅਸੀਂ ਮਿਤਰਾਚਾਰੀ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਫਿਰੇ ? ਜਦ ਲੜਾਈ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸਾਂ ਉਸ ਟਾਪੂ (ਜਜੀਰੇ) 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਜੋ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਟਾਪੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਟਾਪੂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾਣੀ ਢੂੰਘਾ ਸੀ।

“ਜੇ ਏਹਾ ਸੁਆਲ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੁਲੂਾ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਏਹਾ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਕੋਈ ਸੁਲੂਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਜਸੀ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆਂ ਹੈ, ਕਿ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਰਿਆਸਤ (ਪੰਜਾਬ) ਦੀ ਨਵੀਂ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਕੋਈ ਸੁਲੂਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਜੇ ਕੋਈ ਸੁਲੂਾ ਸੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲੂਾ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਕਿਵੇਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ? ਤੇ ਜੇ ੧੯੦੯ ਈ. ਦੀ ਸੁਲੂਾ ਦੋਹਾਂ ਹਕੂਮਤਾਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਸੁਆਲ ਹੈ, ਕਿ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੌਣ ਫਿਰਿਆ? ਮੇਰਾ ਪੱਕਾ ਫੈਸਲਾ ਹੈ, ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਫਿਰੇ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਇਹ ਵੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਕੋਈ ਸੁਲੂਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਰਗਾਵਾਸ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਅਸੀਂ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ‘ਅਯਾਲੀ ਤੇ ਬਿਘਿਆੜ’ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪਤਵੰਤੇ ਅਫਸਰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਰੌਲਾ ਪਾਊਂਦੇ ਰਹੇ, ਕਿ ‘ਸਿੱਖ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।’

“ਭਾਵੇਂ ਕਪਤਾਨ ਗਾਰਡਨਰ ਨੇ ਸਦਾ ਏਹਾ ਖਬਰ ਘੱਲੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨਗੇ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਏਸ ਦਾ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਯਕੀਨ ਨਾ ਆਇਆ।”

ਹੁਣ ਆਪੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਵੇ, ਕਿ ਸੁਲੂਾ ਕੀਹਨੇ ਤੋੜੀ ਤੇ ਲੜਾਈ ਕੀਹਦੇ ਪੈਰੋਂ ਛਿੜੀ ? ਅਚਨਚੇਤ ਹੋ ਪਈ, ਜਾਂ ਗਿਣ ਮਿਥ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ?

ਅੰਗਰੇਜ਼ 8 ਸਾਲ ਤੋਂ ਏਸ ਜੰਗ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੜਾਈ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸਾਰੇ ੩੨੪੭੯ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਮੇਰਠ, ਕਰਨਾਲ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹੋਰ ਫੌਜ ਵੀ ਸੀ। ਓਸ ਵੇਲੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਸਰ ਲਿਟਲਰ (Major General Sir John Littler) ਕੋਲ ੨ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਤੇ ੧੨ ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਤੇ

੧੨ ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਸਣੇ ਕਸੌਲੀ, ਅੰਬਾਲੇ ਵਿਚ ਗਿਲਬਰਟ (Major General Walter Releigh Gilbert) ਦੇ ਅਧੀਨ ੧੦ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਸੀ। ਮੇਰਠ ਵਿਚ ੯੦੦੦ ਫੌਜ ਤੇ ੨੬ ਤੋਪਾਂ ਸਨ।

ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਰਾਫ ਅੰਬਾਲੇ ਸੀ। ਅੰਬਾਲੇ ਦੀ ਫੌਜ ਸਣੇ ਰਾਫ ੧੨ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਓਥੋਂ ਤੁਰਿਆ ਤੇ ਰਾਜਪੁਰਾ, ਸਰਹਿੰਦ, ਲੁਟਾਲਾ, ਵੱਧਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ੧੭ ਦਸੰਬਰ ਸਵੇਰੇ ਨੂੰ ਬੁਸੀਨ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਏਥੇ ਹੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਫੌਜ ਸਣੇ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਏਥੇ ਬਰਾਡਫੁਟ ਨੇ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ੧੭ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਚਕਿੱਕ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੁਦਕੀ ਲੜਾਈ ਜਾ ਆਰੰਭੀ।

ਆਉ, ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਵੱਲ
ਚੱਲੀਏ। ਉਹਨੇ ੧੧ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ
ਟੱਪ ਕੇ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ-ਸਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ
ਕੱਚਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣੋ ਲਿਆ। ੧੪ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ
ਏਸ ਦਲ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ

ਜਾ ਧਮਕਿਆ। ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਸਰ ਲਿਟਲਰ ੨ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਸਣੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਏਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ੪੫ ਲੱਖ ਦਾ ਮੁੜਾਨਾ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਸੁਣਕੇ ਲਿਟਰਲ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਤ ਨੇ ਇਹ ਤੌਖਲਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਢੂਰ ਕਰ ਦੱਤਾ। ਉਹ *ਨਿਕਲਸਨ (Nicolson) ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ “ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਲਸਾ ਫੌਜ ਸਣੇ ਦਰਿਆਓ ਇਸ ਪਾਰ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਦੱਸੋ, ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”()

ਅੱਗੋਂ ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ :—“ਜੇ ਆਪ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਿਤਰ ਹੋ, ਤਾਂ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰੋ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਹੋ ਸਕੇ, ਕਰੋ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਲੈ ਜਾਓ।”

*ਕੈਪਟਨ ਨਿਕਲਸਨ, ਪੇਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਬਰਾਡਫੁਟ ਦਾ ਨਾਇਬ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

(੧)ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਔਰ ਮ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ੩੪।

ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਨੇ ਇਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੁੜਾਈ ਫੁਰਮਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਮੁੱਲ-ਖਗੀਦੇ ਗੱਲੇ ਵਾਂਗ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ, 'ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਏਸੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲਾਟ ਨਾਲ ਲੜ੍ਹੇ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਫੜ ਲਵੇ ਜਾਂ ਮਾਰ ਦੇਵੇ। ਛੋਟੇ ਅਫਸਰਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਅਸਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਸ਼ੇਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੇਰਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਮਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ।' ਭੇਲੇ ਤੇ ਨਿਰਛਲ ਸਿਪਾਹੀ ਏਸ ਚਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੇ ਤੇ ਦੇਸ-ਧਰੋਹੀ ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਦੇ ਝਾਂਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ।

ਮੈਕਗ੍ਰੋਗਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—“ਜੇ ਸਿੱਖ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦੇਂਦੇ, ਤਾਂ ਸਰ ਲਿਟਲਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਔਖਾ ਹੀ ਬਚਾ ਸਕਦਾ, ਜੋ (ਸਿੱਖ) ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨਾਲ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਲਿਟਰਲ ਕੋਲ ਗੋਰਾ ਫੌਜ ਕੇਵਲ ਮਲਕਾ ਦੀ ਬਾਹਠਵੀਂ, ਦੋ ਦਸਤੇ ਤੇ ਕੁਛ ਕੰਪਨੀਆਂ ਪੈਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਹਮਲੇ ਦੀ ਜੋ ਸੂਰਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਮੁਦਕੀ ਤੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਘਮਸਾਣ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੋਂ ਸੌਖਾ ਹੀ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਫੌਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਹਾਦਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ (ਸਿੱਖਾਂ) ਨੂੰ ਐਹੋ ਜੇਹੇ (ਬਹਾਦਰ) ਡਿੱਠਾ, ਜੇਹੇ ਜੇਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਮੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਹੈ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਟੱਪ ਕੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਉਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਬਾਰਕਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਸਾਜ਼ ਦੇਂਦੇ ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ। ਓਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਖਤ ਹਫੜਾਦਫੜੀ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਸੌਖੀ ਹੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਖਾਲਸੇ-ਖਾਸ ਕਰ ਅਕਾਲੀ-ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ। ਜੇ ਉਸ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੱਖ ਵੇਲੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਇਹ ਕਰਦਾ, ਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕਾ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਆਏ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ, ਉਜਾੜਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਂਦਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਿੱਧਾ ਜਿਹਾ ਢੰਗ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ? ਸਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ,

ਕਿ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕੱਠਾ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਨ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਏ। ਸ: ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਹੌਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਛੇਤੀ ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖਿਲਾਰ ਦੇਂਦਾ, ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ[ ]।”

ਏਹਾ ਰਾਏ ਮੇਜਰ ਸਮਿੱਖ ਦੀ ਹੈ :—“ਪਹਿਲੀ ਭੁੱਲ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਇਹ ਸੀ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ।”^o

ਅਸਲ ਵਿਚ ਖਾਲਸ ਫੌਜ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਸੀ, ਕਿ ਸਤਲੁਜ ਟਪਦਿਆਂ ਹੀ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉੱਤੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਦਲ ਸ: ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਸ. ਰਣਜੋਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਜੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੈਂਦੀ ਸੱਟੇ, ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦੇਂਦੇ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅੱਜ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਛਤਹਿ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਚੰਗਾ ਢੰਗ ਏਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਛਤਹਿ ਕਰ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਉਪਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖਿਲਾਰ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਰਣਜੋਰ ਸਿੰਘ ਲੁਧਿਆਣਾ ਛਤਹਿ ਕਰਕੇ ਅੰਬਾਲੇ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਅਗ੍ਰਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ ਫੌਜ ਨੂੰ ਵਧਾਂ ਦੇਂਦਾ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਤੇ ਸਾਮਾਨ—ਜੋ ਦਿੱਲੀਓਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ—ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਮੁਦਰੀ ਤੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਿੜ ਨਾ ਪੈਂਦੇ। ਇਸ ਦਲੀਲ ਦੀ ਪਰੋਜ਼ਤਾ ਸਮਿੱਖ ਆਪਣੇ ਮੁਖਬੰਦ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ :—“ਜਦੋਂ ਰਣਜੋਰ ਸਿੰਘ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਲੁਧਿਆਣੇ ਕੋਲੋਂ ਸਤਲੁਜ ਟੱਪ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਖੱਬੀ ਪਾਸੇ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਸਾਡੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ, ਬਜਾਏ ਇਸਦੇ, ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਬੱਦੋਵਾਲ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਵੜਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਫੌਜ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਬਰਫ ਦੇ ਗੋਲੇ ਵਾਂਗ ਖਿੱਲਰ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ

[ ](M. Gregor) ਮੈਕਗ੍ਰਾਟ, ਪੰਨੇ ੯੦-੯੧।

^oSmyth Introduction, P. XXIV ਸਮਿੱਖ, ਮੁਖਬੰਦ।

ਸੌਖਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾਂ ਲੈਂਦਾ, ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਸੜਕ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਤਕੜਾਈ ਤੇ ਬਾਰੂਦ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਬੈਠੇ ਸਨ*।”

ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਫੌਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੇ ਅੰਬਾਲੇ ਦਾ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਤੇ ਫਿਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਇਹ ਕੁਛ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੇ ਲੀਡਰ ਦੇਸ-ਭਗਤ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਫਤਹਿ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਏ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਏ ਹੀ ਇਹ ਧਾਰ ਕੇ ਸਨ, ਕਿ :—

“ਆਜ ਵਾਂ ਤੇਗੋ ਕਫ਼ਲ ਬਾਂਧੇ ਹੂਏ ਜਾਤਾ ਹੈ ਮੈਂ

ਉਜ਼ਰ ਮੇਰੇ ਕਤਲ ਕਰਨੇ ਮੈਂ ਵੁਹ ਅਥ ਲਾਈਗੇ ਕਯਾ ?”

ਮੈਕਗੋਗਰ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ “ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਛਿਆ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਰੱਖਦੇ।”^o

ਦੱਸੋ, ਜੋ ਲੜਾਈ ਏਹੋ ਜੇਹੀ ਧਾਰਨਾ ਧਾਰ ਕੇ ਲੜੀ ਜਾਏ, ਉਸਦੇ ਹਾਰਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਝਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ, ਕਿ ਫੌਰੋਜ਼ਪੁਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਪਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟਾਲੀ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਆਪੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮੁਦਕੀ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਏਨਾ ਚਿਰ ਲਾਉਣਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤੀ ਸੀ। ਜੇ ਹਮਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਖੁਰਾਕ, ਬਾਰੂਦ, ਭਾਰ ਢੋਣ ਵਾਸਤੇ ਗੱਡੇ, ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਲੋੜੀਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਤੇ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਿੱਲੀ, ਆਗਰਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਦੁਰਾਡੀਆਂ ਬਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਗਏ, ਜਦ ਉਹ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਇਕ ਦੁੱਜੇ ਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸਨ ਛਿੱਠੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀ ਏਸ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਕੋਈ

*Smyth, Introduction, P. XXIV, XXV, ਸਮਿੱਖ ਮੁਖਬੰਦ।

o(M. Gregor) ਮੈਕਗੋਗਰ, ਪੰਨਾ ੩੦੭-੮)

ਐਖੀ ਤੇ ਲੰਮੀ ਦੁਖਦਾਈ ਮੁਹਿੰਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ, ਕਿ ਐਵੇਂ ਮਾੜੀ ਜੇਹੀ ਠਾਹ-ਠੂਹ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਜੰਗ ਜਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ॥] ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੱਪੀ ਤੇ ਕਮਦਿਲੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਏਸ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਨੇ ਹੀ ਸਾਰਾ ਚਾਨਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਕਮਦਿਲ ਹਨ, ਜਾਂ ਸਿਰਲੱਬ ਬਹਾਦਰ।

ਜੰਗ ਮੁਦਕੀ
੧੯ ਦਸੰਬਰ

ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਰੇਤਲੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਸਿੱਚਣ ਵਾਸਤੇ ੧੯ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੪੫ ਈ. ਦਾ ਦਿਨ ਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਪਾਸੇ ੧੧ ਹਜ਼ਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੋਜ਼ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਏਨੀ-ਕੁ ਹੀ ਸਿੱਖ ਛੋਜ਼ ਆਪਸ ਵਿਚ

ਭਿੜਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਖਲੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮੌਰਚਾ-ਬੰਦੀ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ : ਵਿਚਕਾਰ ਗਿਲਬਰਟ (Glibert) ਦਾ ਡਵੀਜ਼ਨ, ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਸਰ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ (Harry Smith) ਦਾ ਡਵੀਜ਼ਨ ਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਮੈਕਾਸਕਿਲ (Macaskill) ਦਾ ਡਵੀਜ਼ਨ। ਵਿਚਕਾਰ ਤੋਪਖਾਨਾ ਸੀ। ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਅਗਲੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਗੋਡੀਅਰ ਗਾਫ (Gough) ਤੇ ਵਾਈਟ (White) ਰਸਾਲੇ ਸਣੇ ਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਬ੍ਰਗੋਡੀਅਰ ਮੈਕਟੀਅਰ (Mactier) ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਸਣੇ। ਦੁੱਜੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਪੈਦਲ ਸਨ : ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਬ੍ਰਗੋਡੀਅਰ ਵੀਲਰ (Wheeler) ਤੇ ਬ੍ਰਗੋਡੀਅਰ ਬੋਲਟਨ (Brigadier Bolton) ਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਬ੍ਰਗੋਡੀਅਰ ਵਾਲਸ (Wallace)। ਸਾਰੀ ਛੋਜ਼ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸਰ ਹਯੂਗ ਗਾਫ (Sir Hugh Gough) ਸੀ।

ਦੁੱਜੇ ਪਾਸੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ—ਜਿਸਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਜਰਨੈਲ ਅਜੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਅਮਰ ਨਾਥ, ਬਖਸ਼ੀ ਕਨੁੱਜਾ ਲਾਲ, ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲਾ, ਸ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਸਨ। ੧੦-੧੨() ਹਜ਼ਾਰ ਛੋਜ਼ (ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਡੋਗਰੇ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ, ਜੋ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਛੋਜ਼ ਸੀ) ਤੇ ੨੨ ਤੋਪਾਂ ਸਣੇ ਤਿਆਰ ਖਲਾ ਸੀ।

[ ](Cunningham) ਕਨਿੰਘਮ (੧੯੪੯), ਪੰਨਾ ੩੦੨।

() (Cunningham) ਕਨਿੰਘਮ (੧੯੪੯), ਪੰਨਾ ੩੦੬, ੨ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ ਤੇ ੮-੧੦ ਹਜ਼ਾਰ ਅਸਵਾਰ।

ਲੜਾਈ ਦੇ ਬਿਗਲ ਵੱਜੇ, ੦ਪੈਸਿਆਂ 'ਤੇ ਚੋਟਾਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਯੂਨੀਅਨ-ਜੈਕ (ਕੌਮੀ ਝੰਡਾ) ਤੇ ਦੁੱਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੇਸਰੀ ਝੰਡਾ ਮੇਦਾਨ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਏ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਛਲਕ ਹੋਈ ਤੇ ਸੂਰਮੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਟੇ ਛਕਣ ਲੱਗੇ।

੦ਜਦ ਧੋਂਸੇ ਚੋਟਾਂ ਲੱਗੀਆਂ,
ਅਤੇ ਕੇਸਰੀ ਝੁੱਲੇ ਨਸ਼ਾਨ।
ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਛਾਡੀਆਂ ਤਾਣ ਕੇ,
ਲੱਥੇ ਰਣ ਵਿਚ ਆਣ ਜੁਆਨ।
ਪਾਏ ਵੱਟ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਸੂਰਿਆਂ,
ਅਤੇ ਨੇਤਰ ਅੱਗ ਬਰਸਾਨ।
ਕਿਤੇ ਤੀਰ ਭੋਖੇ ਵਿਚ ਫਰਕਦੇ,
ਕਿਤੇ ਆਕੜ ਲਵੇ ਕਮਾਨ।
ਸਾਰੇ ਧੜ ਧੜ ਤੋਪਾਂ ਚੱਲੀਆਂ,
ਉਂਡ ਗਰਦ ਚੜ੍ਹੀ ਅਸਮਾਨ।
ਵਾਂਗ ਰਾਜਿਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ,
ਭਾਢਾ ਮੱਚਿਆ ਰਣ ਘਮਸਾਨ।
ਲੌਂਦੀ ਮੌਤ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਫੇਰੀਆਂ,
ਭਾਢੀ ਮਸਤੀ ਹੋਈ ਜਾਨ।
ਕੇਈ ਛੈਲ ਮਾਂਵਾਂ ਦੇ ਲਾਡਲੇ,
ਹੋ ਗਏ ਦੇਸ ਉਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ।
ਕੇਈ ਘਾਇਲ ਜ਼ਿਮ੍ਮੀਂ 'ਤੇ ਤੜਫਦੇ,
ਢੱਠੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਜਹੇ ਬਲਵਾਨ।
ਹੋ ਗਈ ਰੱਤ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਰੰਗਲੀ,
ਅਤੇ ਲੰਬੂ ਲੱਗੇ ਅਸਮਾਨ।
ਖੂਨੀ ਨੈਂ ਨੇ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰੀਆਂ,
ਵਿਚ ਆਸ਼ਕ ਤਰਦੇ ਜਾਨ।
ਰਣ ਜੂਝੇ 'ਸੀਤਲ' ਸੂਰਮੇ,
ਜੱਸ ਖੱਟ ਗਏ ਵਿਚ ਜਹਾਨ।

ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁਦਕੀ ਦੇ ਖੇਤ ਲਹੂ ਨਾਲ ਰੰਗੇ ਗਏ। ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਲੋਬਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਲੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਦੁੱਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਮੁਠਭੇੜ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੇ ਉਸੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕਈ ਰਜਵਾੜੇ ਫੱਤਹਿ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ, ਕਿ ਐਤਕੀਂ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਬਹਾਦਰਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ਹੱਲੇ ਦਾ ਉਤਰ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਲੋਹੇ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਖਾ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟੀ ਹੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਤੋਂ ਸ਼ੇਰਵਾਈ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਏਸ ਭੁੱਖੇ ਸ਼ੀਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰ ਅੱਗੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਅੜ ਨਾ ਸਕੀ। ਉਸਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਨੱਸ ਕੇ^(੧) ਆਪਣੇ ਬੁਰੋਡ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਲੁਕਿਆ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਲਾਲ ਸਿੱਘ ਸਹਾਰ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਕਦੇ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਜਿੱਤ ਜਾਣ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ-ਡੋਗਰਾ ਤੇ ਮਸੁਲਮਾਨ—ਫੌਜ ਸਣੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਨੱਸ ਪਿਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਨੱਸ ਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਆਇਆ। ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਕਨੁੱਯਾ ਲਾਲ, ਅਜੂਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੇ ਅਮਰ ਨਾਥ ਆਦਿ ਅਫਸਰ ਵੀ ਨਸ ਤੁਰੇ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਨੱਸ ਗਏ, ਪਰ ਈ-੨ ਹਜ਼ਾਰ ਖਾਲਸਾ ਸਿਪਾਹੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਸੈਨਾਪਤੀ ਗਢ ਤੇ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ, ਕਿ ਲੜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਫਸਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਿਪਾਹੀ ਕਿਸੇ ਅਬਾਹ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਨਾਂ ਲੜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਛਿਪ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪੈਰੋ ਪੈਰ ਰਾਤ ਦਾ ਹਨੁਰਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਰਨੈਲ ਹੱਲੇ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੁੱਲੇ ਬਲ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ ਹਟਾ ਦੇਂਦੀ। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵੇਖ ਕੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਆਪਣੇ ਹੋਸ਼ ਭੁਲ੍ਹਾ ਬੈਠੀ ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਉਤੇ ਮੌਹੀ ਗਈ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕੁਛ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਘਬਰ੍ਹ ਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀਆਂ।^{੧੦}

(੧)ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਔਰ ਮ: ਦਲੀਪ ਸਿੱਹ, ਪੰਨਾ ੩੨।

੧੦ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਔਰ ਮ: ਦਲੀਪ ਸਿੱਹ, ਪੰਨਾ ੩੨। ਸਿੱਖਾਂ ਕਾ ਉਥਾਨ ਔਰ ਪਤਨ, ਪੰਨਾ ੧੯੧।

ਚਾਰ ਘੜੀ ਰਾਤ ਗਈ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਆਪ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਜੰਗ ਦਾ ਪਾਸਾ ਪਲਟ ਗਿਆ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੇ ਹੋਸਲੇ ਵਧ ਗਏ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਯੁੱਧ ਨੇਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਨੂਰੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਲੁਕੋ ਲਿਆ ਤੇ ਲੜਾਈ ਸਮਾਪਤ ਹੋਈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਭੈ ਰਿਹਾ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਪਰਤ ਕੇ ਫੇਰ ਨਾ ਆ ਪੈਣ। “ਏਸ ਲੜਾਈ ਨੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇ ਸਿਪਾਹੀ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤਕ ਲੜਨਾ ਪਿਆ[ ]।” ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੇ ਮੌਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੱਟੀ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਖਾਲੀ ਮੈਦਾਨ ਵੇਖ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫਤਹਿ ਦੇ ਵਾਜੇ ਵਜਾਏ। ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸੁੰਵੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ੧੭ ਤੋਂਪਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਈਆਂ। ਇਹ ਫਤਹਿ ਬੜੇ ਮਹਿੰਗੇ ਮੁੱਲ ਪਈ। ਸਰ ਰਾਬਰਟ ਸੇਲ (Sir Robert Sale) ਸਰ ਜਾਨ ਮੈਕਾਸਕਿਲ (Sir John Macaskill) ਤੇ ਬ੍ਰਗੋਡੀਅਰ ਬੋਲਟਨ (Br. Bolton) ਮਾਰੇ ਗਏ। ਕੁੱਲ ਨੁਕਸਾਨ ੧੩ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ, ੨ ਦੇਸੀ ਅਫਸਰ ਤੇ ੨੦੦ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ੩੯ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ, ੯ ਦੇਸੀ ਅਫਸਰ ਤੇ ੬੦੦ ਸਿਪਾਹੀ ਜਖਮੀ ਹੋਏਂ। ਏਨਾ-ਕੁ ਹੀ ਨੁਕਸਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਕਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਦੇਸ-ਭਰਾਤ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ? ਕਹੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਪਰਗਟ ਹੈ।

ਕਰਨਲ ਮੈਲੀਸਨ (Mallison) ਤਾਂ ਏਸ ਫਤਹਿ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਹੈ, ਕਿ ਫਤਹਿ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਦਮ ਚੁੰਮੇ ਹੋਣਾ।” ਕਪਤਾਨ ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

[ ] (M. Gregor) ਮੈਕਰੋਗਰ, ਪੰਨਾ ੯੪।

੦(The Sikh Wars) ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨਾ ੨੨, Lord Gough's Despatch of the 19th Dec. 1845, 215 Killed and 657 wounded. ਲਾਰਡ ਰਾਫ ਦੀ ਚਿੱਠੀ, ੨੧੫ ਮਰੇ, ੬੫੭ ਫੱਟੜ ਹੋਏ।

()ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਔਰ ਮ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ੩੮।

“ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਹ ਛਤਹਿ—ਊਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਜਿੱਤਾਂ ਵਾਂਗ—ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀਓ।”

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਦਾ ਪਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰ ਜਾਨ ਲਿਟਲਰ ਦੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ। ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਫਰ ਸੀ, ਕਿ ਨਵੀਂ ਫੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਇਹ ਫੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿੱਥੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਓਥੇ ਮੇਜਰ ਬਰਾਡਫੁਟ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇਕ ਹੋਰ ਸਖਤ ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਏ*।” ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੌਮੀ ਗੱਦਾਗੀ ਉੱਤੇ ਯਕੀਨ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਜੁ ਸੀ।

ਏਸ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਬਿੱਡਲਫ (Biddulph) ਭੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ—ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਪਾਹੀ ਨਾਲ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਪੁਚਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਰਤਵ ਉੱਤੇ ਏਨਾ ਮੋਹਿਆ ਗਿਆ, ਕਿ ਉਹਨੇ ਬਿੱਡਲਫ ਨੂੰ ਫੇਰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਛ ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਹੋਂ ਭੁੱਲ ਕੇ ਸਿੱਖ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹ-ਖਰਚ ਲਈ ਰੁਪੈ ਦੇ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤਾ।⁽¹⁾

ਸਿੱਖ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ	ਮੁਦਕੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਕੁਛ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਦਰਿਆਓਂ ਪਾਰ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਕੁਛ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਆ ਮਿਲੇ। ੨੦ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਂ ਵਾਲਾ ਕੋਲ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਆ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਘੋੜ- ਸੁੰਬਾ ਮੋਰਚਾ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਸਦਾ ਵਿਚਲਾ ਹਿੱਸਾ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਅਗ੍ਰਾਂ ਵਹਿਆ
-------------------------	--

੦(Cunningham) ਕਨਿੰਘਮ (੧੯੪੯), ਪੰਨਾ ੩੦੬।

*(M. Gregor) ਮੈਕਗੋਰ, ਪੰਨਾ ੯੦।

(1)(M. Gregor) ਮੈਕਗੋਰ, ਪੰਨਾ ੯੦।

ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੋਰਚਾ ਅੱਧ ਮੀਲ ਚੋੜਾ ਤੇ ਮੀਲ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲੰਮਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ੧੦੦ ਤੌਪਾਂ, ੮-੧੦ ਹਜ਼ਾਰ ਰਸਾਲਾ ਤੇ ੧੨ ਰਜਸ਼ਮੰਟਾਂ (੮-੯ ਹਜ਼ਾਰ) ਪੈਦਲ ਫੌਜ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੋਠਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

੧੬ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਸਬਾਹੂ ਤੇ ਕਸੋਲੀ ਦੀ ਫੌਜ ਵੀ ਮੁਦਕੀ ਵਿਚ ਸੈਨਾਪਤੀ ਗਢ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲੀ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਸਰ ਲਿਟਲਰ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਮਿਲਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਬਹੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਦਕੀ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸਨੇ ਮਿਸਰੀ ਵਾਲੇ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖਾਸ ਖਿਆਲ ਰਖਿਆ ਗਿਆ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਹੋ ਕੇ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਫੌਜ਼ਪੁਰ, ੨੦ ਦਸੰਬਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲਿਟਰਲ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ੨੧ ਸਵੇਰੇ ੮ ਵਜੇ ਉਹ ਓਥੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਦੁਪਹਿਰ ਤਕ ਦੋਵੇਂ ਦਲ ਮਿਸਰੀ ਵਾਲੇ ਆ ਮਿਲੇ। ਮੁਦਕੀ ਫੌਜ ਦੇ ਅਫਸਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਬਹਾਦਰਾਨਾ ਚਲਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਯਕੀਨ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ੨੧ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਲੜ੍ਹੇਗੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਏਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਆਈਂ। ਨਵੀਂ ਲਿਟਲਰ ਦੀ ਫੌਜ ਮਿਲਨ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਨਵਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਿਲ ਜੁਲ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ੧੮ ਹਜ਼ਾਰ[ ] ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਕੌਲ ਵੱਧ ਤੋਪਾਂ ਸਨ।

ਸੈਨਾਪਤੀ ਗਢ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਲਾ ਕੀਤਾ : ਖੱਬੇ ਹੱਥ (ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ) ਸਰ ਲਿਟਲਰ, ਸੱਜੇ ਹੱਥ (ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ) ਜੈਨਰਲ ਹਰੀ ਸਮਿਖ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜੈਨਰਲ ਗਿਲਬਰਟ। ਵਿਚਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗਢ ਤੇ

੦(M. Gregor) ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਾਰ, ਪੰਨਾ ੮੯।

[ ](The Sikh Wars) ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨਾ ੮੨। ਗਾਰਡਨ (Gordon) ਪੰਨਾ ੧੭੭ ਉੱਤੇ ੨੫ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਤੇ ੯੮ ਤੋਪਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਾਰ (M.Gregor p. 67) ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ, ੩੫ ਸੌ ਰਸਾਲਾ, ੬ ਸੌ ਤੋਪਚੀ, ੪੨ ਤੋਪਾਂ ਛੋਟੀਆਂ (੬ ਪੈਂਡੀਆਂ) ੨੪ ਤੋਪਾਂ ਵੱਡੀਆਂ (੬ ਪੈਂਡ ਦੀਆਂ) ਤੇ ਦੋ ਤੋਪਾਂ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀਆਂ।

ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਸਨ। ਇਹ ਛੋਜ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਦੀ ਬਾਹੀ, ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਮੁੰਹ ਕਰ ਕੇ ਖਲੀ ਸੀ।

ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛੋਜ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਾਉਣ ਬਦਲੇ ਗਵਰਨਰ-ਸੈਨਰਲ ਦੇ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸੈਨਾਪਤੀ ਗਫ ਦੇ ਮਾਤਰਿਤ ਕਪਤਾਨ (ਛੋਟਾ ਸੈਨਾਪਤੀ) ਬਣਨਾ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ।

ਜੰਗ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ

੨੧ ਦਸੰਬਰ

ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਮੌਰਚਾ-ਬੰਦੀ ਠੀਕ ਕਰ ਲਈ :
ਤੋਪਾਂ ਬੜਿਆਂ 'ਤੇ ਬੀੜੀਆਂ ਗਈਆਂ।
ਸਿਪਾਹੀ ਮਰ ਮਿਟਣ ਵਾਸਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ
ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋ ਖਲੇ।

ਇਹ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਇਕ ਘੰਟਾ ਦਿਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ੨੧ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਤੇਜ ਪੈਰੋ ਪੈਰ ਘਟ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਪਲੀਤੇ ਲਾਏ। ਓਧਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਅੱਗ ਉਗਾਲਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਦੇ ਸੌਣ ਲੱਗੇ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧੀ ਤੇ ਵੱਧਦੀ-ਵੱਧਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੌਰਚੇ ਤੋਂ ੩੦੦ ਗਜ਼ ਦੀ ਵਿੱਖ 'ਤੇ ਆ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਕਹਿਰ ਦੀ ਅੱਗ ਵਸਾਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਢੂਣੇ ਬਲ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਸਰ ਲਿਟਲਰ ਦੀ ਛੋਜ ਅੱਗੇ ਵਧੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਵਾਲਸ ਦੀ ਛੋਜ ਨੇ ਆ ਸੰਭਾਲੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਸਤੇ (ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਲਿਟਲਰ ਤੇ ਢੁੱਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਹਰੀ ਸਮਿਥ) ਸਿੱਖਾਂ ਦਿਆਂ ਮੌਰਚਿਆਂ ਤੱਕ ਪੁਜ ਪਏ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਜ਼ਰਾ ਨਾ ਘਬਰਾਏ, ਸਗੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜੋੜ ਨਾਲ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹਰੀ ਸਮਿਥ ਦੀ ਛੋਜ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਗਰਜ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਪਈ ਤੇ ਵੱਡੇ ਤੋਪਾਂ ਬੋਹ ਲਈਆਂ। ਲਾਗੇ ਹੀ ਮਾਨਾਂਵਾਲੀਆਂ ਚਾਰ ਪਲਟਨਾਂ ਖਲੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਦੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗੁੰਜ ਨਾਲ ਉਸ ਤੂਫਾਨ ਵਾਂਗ ਵੱਧਦੀ ਛੋਜ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਛੀਏ ਤੋਪਾਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਈਆਂ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਟਿਕਾਣੇ ਬੀੜ ਕੇ ਅੰਗੀਆਰ ਬਰਸਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੋਜ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਦਿੱਸਿਆ। ਏਹਾਂ ਹਾਲ ਲਿਟਲਰ ਦੀ ਛੋਜ ਦਾ ਹੋਇਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਜੇਹੀ ਬੇਜਿਗਰੀ ਨਾਲ ਗੋਲੇ ਵਸਾਏ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇਪਾਂ ਬੜਿਆਂ ਤੋਂ ਡੇਗ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਭੁਛ ਗੋਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਗੁਦਾਮ ਵਿਚ ਪਏ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਸਦ ਦੀਆਂ ਰੱਡੀਆਂ ਚੁਰ ਚੁਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਬਾਰੂਦ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਬਾਰੂਦ ਦੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ ਅਸਮਾਨ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਸ ਧਮਾਕੇ ਨਾਲ ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਰ ਗਏ। ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਮਚ ਗਈ। ਸਰ ਲਿਟਲਰ ਦੀ ਫੌਜ ਨੱਸ ਪਈ ਤੇ ਮੋਰਚਾ ਛੱਡ ਕੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਰੁਖ ਕੀਤਾ। ਵਾਲਸ ਦੀ ਫੌਜ ਭੱਜ ਕੇ ਗਿਲਬਰਟ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਲੁਕੀ। ਹਰੀ ਸਮਿਥ ਦੀ ਫੌਜ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ। ਕੇਵਲ ਗਿਲਬਰਟ ਦੀ ਫੌਜ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ 'ਤੇ ਡਟੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਏਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ।

ਓਧਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣੋ। ਖਾਲਸਾ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਠਾਣ ਲਈ ਸੀ, ਕਿ 'ਫਤਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂਗੇ, ਜਾਂ ਮਰ ਮਿਟਾਂਗੇ।' ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਹਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਕੰਢੇ ਵਾਂਗ ਰੜਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਤਲੀ 'ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਦੀ ਫੌਜ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਅੱਗ ਵਸਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਦਾ ਰਸਾਲਾ ਖਲਾ ਸੀ। ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਛੋਟੇ ਅਫਸਰ ਜੋਰ ਲਾ ਰਹੇ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਰੋਕ ਛੱਡਿਆ, ਕਿ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਦੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੇਂਦਾ, ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਹਨੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ। ਕਨਿੱਧਮ ਨੇ ਏਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਤੇਪਾਂ ਬੜਿਆਂ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਪਈਆਂ ਤੇ ਬਾਰੂਦ ਸਿੱਕਾ ਹਵੱਡ ਵਿਚ ਉਡਣ ਲੱਗਾ। ਦਸਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕੇ ਗਏ। ਬਟਾਲੀਅਨ ਭੱਜੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਏਧਰ ਓਧਰ ਖਿਲਰ ਗਏ ਸਨ। ਹਨੂਰੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਖਤ ਟਾਕਰੇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰੀਆਂ ਰਜਮੰਟਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਮਿਲਗੋਡਾ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫਤਹਿ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਸੀ। ਕਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ

ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਜਸਟਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋ ਬੀਤੀ ਸੀ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਪਾਲਾਂ ਤੇਜ਼ੀਆਂ ਨਹੀਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤੌਪਾਂ ਦਾ ਮੁੰਹ ਉਹਨਾਂ ਭੁੱਖੇ ਤਿਹਾਏ ਤੇ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਸਿਪਾਹੀਆਂ (ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ) ਵੱਲੋਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਪਾਲੇ ਦੇ ਮਾਰੇ ਅੱਗ ਸੇਕਣ ਵਾਸਤੇ ਘਾਹ ਫੂਸ ਬਾਲੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੜੇ ਡਰ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੌਜ ਉਪਰੋਕਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ—ਜਿਵੇਂ ਹਿਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ—ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਸਾਥਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਡਸਿਪਲਨ—ਫੌਜੀ ਕਾਨੂੰਨ—ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ ਤੇ ਫਤਹਿ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਸੀ (ਭਾਵ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਿੱਤਾਂ ਜਿੱਤਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗਾ ਲੜਾਈ ਦਾ ਢੰਗ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ)। ਪਰ ਕੁਛ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਢੂਰ ਦੇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਬੱਚਿਆਂ (ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ) ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੁਨਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਢੰਗ ਵਰਤਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਸ ਯਾਦਗਿਰੀ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਿਸ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਖਲੇ ਸਨ, ਉਸ ਦੇ ਵੀ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਹੋਰ ਸੱਜਰਸਾਹ (ਰੀਜ਼ਰਵ—Reserve) ਫੌਜ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕੋਲ ਦੁੱਜਾ ਦਲ ਖਲਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ (ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਿੱਖ) ਟਾਕਤ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਫੌਜਪੁਰ ਵੱਲ ਹਟ ਜਾਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।”^o

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲਾਗਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੀ ਇਹ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਸਹਾਰੀ ਨਾ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਘੜੀ ਤੇ ਤਗਭੇ ਲਾਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਇਕ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਜਥਾ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ 'ਤੇ ਜਾ ਪਿਆ। ਇਕ ਤੋਪ, ਜੋ ਮਿੰਟ-ਮਿੰਟ ਪਿਛੋਂ ਅੱਗ ਉਗਾਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਾ ਕਾਬੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿੱਲ ਠੋਕ ਕੇ ਉਹਦਾ ਮੁੰਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਗਾਂ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਬੀਰਤਾ ਵਾਲੀ ਹੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਲਾਚਾਰ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੂੰ ਤੌਪ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਤੋਪ ਫੇਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਰਨੈਲ ਦੋਵੇਂ ਪਿਰਾਂ ਹੀ

^o(Cunningham) ਕਨਿੱਘਮ (੧੮੪੯), ਪੰਨਾ ੩੦੮।

ਸੋਭਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਵੀਰਤਾ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਪਰ ਜੇ ਕਦੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਕੋਲ ਹਗੀ ਸਿੱਖ ਨਲੂਆ ਜਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸੁਆਦ ਆ ਜਾਂਦਾ।

੨੧ ਦੀ ਰਾਤ ਲਾਰਡ
ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਚਿੱਠੀ

ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਬੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਰਾਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਕੱਟੀ ? ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਠੀਕ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਵਲਾਇਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਰ ਰਾਬਰਟ ਪੀਲ

(Sir Robert Peel) ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—“੨੧ ਦੀ ਰਾਤ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਕ ਅਣਹੋਣੀ ਰਾਤ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੜਾਕੇ ਦੀ ਸਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਭੁੱਖੇ ਤੇ ਨੰਗੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਰਾਤ ਜਾਗਦਿਆਂ ਕੱਟੀ। ਸਾਮ੍ਰਾਣੇ ਤੰਬੂ ਬਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਬਹਾਦਰ ਸਿਪਾਹੀ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਬੱਲੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਠਾਹ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ, ਸਾਡੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ‘ਹੁੱਰੈ’ ਦੇ ਨਾਅਰੇ, ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਦੌੜਨ ਦਾ ਖੜਾਕ ਤੇ ਜ਼ਬਹੀਆਂ ਦੀ ਚੀਕ ਪੁਕਾਰ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਡਰਾਉਣਾ ਸਮਾਂ ਬਣ੍ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੁਝ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ, ਜੋ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਤੋਪਾਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲਿਆਏ ਸਨ, ਸਵੇਰੇ ਤੱਕ ਰਿਹਾ। ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਰਜਮੰਟਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੋ ਮੈਨੂੰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ, ਜੋ-ਉਨੱਤੀਵੀਂ, ਇਕਤੀਵੀਂ, ਪੰਜਾਹਵੀਂ ਤੇ ਨੌਵੀਂ ਰਜਮੰਟ ਵਿੱਚ— ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਲੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਭ ਹੌਸਲੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਮੈਂ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਏਹਾ ਆਖਦਾ ਸਾਂ, ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਵੈਗੀ ਤੇ ਦੱਥ ਕੇ ਹੱਲਾ ਕਰੋ। ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰੋ ਜਾਂ ਆਪ ਬਹਾਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਕੱਟ ਮਰੋ। ਪਹੁੰਚਟਿਆਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸੱਚੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਅੱਗੇ ਵਧੋ*।

*Sir Henry Hardinge's Letter to Sir Robert Peel, the Prime Minister of the day.

ਸੈਨਾਪਤੀ ਗਫ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—“੨੧ ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਪੈਂਤੜਿਆਂ ’ਤੇ ਡਟੇ ਰਹੇ ਤੇ ਵਿਚਲੇ ਚੌਕ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੱਸੇ ’ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤੀ ਰਹੇ। ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਬੜੇ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਤੇ ਡੈੜੇ ਪਏ ਹੋਏ ਨੇ ਤੇ ਪਾਣੀ ਖੁਣੋ ਤਿਹਾਏ ਮਰ ਰਹੇ ਨੇਂ।”

ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਗਫ਼ ਤੇ ਆਰਥਰ ਡੀ. ਇੰਨਸ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪੰਨਾ ੯੯ ਉਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—“੨੧-੨੨ ਦੀ ਵਿਚਲੀ ਰਾਤ ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ‘ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਛਾਬਾ (ਪੱਲੜਾ) ਡੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ—ਠੀਕ ਹੀ ਇਕ ਬੁਰੀ ਰਾਤ ਸੀ, ਪਾਸਕਰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਗਫ਼ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਹਾਰਡਿੰਗ ਵਾਸਤੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਦਿਲ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਡਹਿਲ ਰਹੇ ਸਨ।....ਬਕਾਵਟ, ਭੁੱਖ, ਤੇਹੁ, ਕਹਿਰ ਦੀ ਸਰਦੀ, ਜਾਨ ਮਾਲ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ, ਛੱਟੜ ਦੋਸਤਾਂ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਹੀਂ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ, ਲਗਾਤਾਰ ਗੋਲਾਬਾਰੀ, ਇਹ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾ ਢਾਹ ਸਕੀਆਂ, ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਨਵਾਂ ਹਮਲਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਫੌਜ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੇ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ[ ]।”

ਏਸ ਰਾਤ ਠੀਕ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੋਰਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਅੱਜ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਕੌਮ ਲੜਨਾ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅੱਖ ਥੱਲੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ : ਕਹਿੰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। “ਹਮ ਪਿਆਸ ਔਰ ਭੂਕ ਸੇ ਮਰ ਰਹਾ ਹੈ। ਹਮ ਕਿਆ ਕਰ ਸਕਤਾ ਹੈ।”

ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਰਨੈਲਾਂ ਵਿਚ ਏਹਾ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਕਿ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਸੰਮਤੀ ਏਸੇ ਗੱਲ ਉਤੇ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ

○Commander-in-Chief's dispatch, M. Gregor, P. 113 (ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦਾ ਖਤ) ਮੈਕਗ੍ਰਾਰ, ਪੰਨਾ ੧੧੩।

[](The Sikh Wars) ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨਾ ੯੯।

†(M. Gregor) ਮੈਕਗ੍ਰਾਰ, ਪੰਨਾ ੧੦੯।

ਸੱਜਰ-ਸਾਹ (ਗੀਜ਼ਰਵ) ਫੌਜ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਬਾਰੂਦ ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਖਿਆਲ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੱਪੀ ਤੇ ਕਮਦਿਲੇ ਹਨ, ਨਿਕਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਸਿਪਾਹੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲੋਂ ਭੈਂ-ਭੈਂ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਤਕਦੇ ਪਏ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਹਾਦਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਅੱਜ ਹੀ ਵਾਹ ਪਿਆ ਸੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਹਿੰਦ ਦੇ ਰਾਜੇ ਤੇ ਨਵਾਬ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਖਿਆਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸੈਨਾਪਤੀ ਗਫ ਤੇ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਹੈਸਲਾ ਨਾ ਹਾਰਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਆਖਰੀ ਹੱਲਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਅਜਮਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਾਰਨ ਨਾਲੋਂ ਮਰਨਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਸਦਕਾ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਡਟੀ ਰਹੀ।

੨੨ ਦਸੰਬਰ
ਦੀ ਲੜਾਈ

ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਦੇ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ
ਨੇ ਅੱਗ ਬਰਸਾਉਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।
ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਫਸਰ—ਜੋ ‘ਤਖਤ ਜਾਂ ਤਖਤਾ’

ਦੀ ਕਸਮ ਖਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ-ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ‘ਤੇ ਆ ਪਏ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗਫ ਤੇ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਆਪ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਏਸ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ—ਓਹ—ਮੁਦਕੀ ਦੇ ਜੰਗ ਵਾਲਾ-ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ੨੧ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਕੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖ੍ਹ ਦੀ ਹੈਸ਼ਿਅਤ ਵਿਚ ਖਲਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ੨੨ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ (ਡੋਗਰਾ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ) ਫੌਜ ਸਣੇ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਪਿੱਛੇ ਪਰਤਣ ਲੱਗਾ। ਉਪਰੋਂ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਇਕ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ, ਕਿ ਜੇ ਅੱਗੇ ਸਿੱਖ ਨਾ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕਤੀ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕਦੀ।

ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਵਾਲੀ ਫੌਜ ਦਾ ਏਨਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ੧੦ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਛੋਟੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ‘ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਿੱਖ, ਡੋਗਰਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ

ਕੇ, ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਨੱਸ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਤੇਜ ਸਿੱਖ ਵਾਲੀ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਤੋਂ ਨਾ ਰਿਹਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੇ, ਭੁੱਖੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਦੁਸ਼ਮਣ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਈ। ਏਸ ਫੌਜ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁਦਿਆਂ ਹੀ ਜੰਗ ਦਾ ਰੰਗ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਵਾਂਗ ਵਧੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫੌਲਾਦੀ ਚੱਟਾਨ ਨਾਲ ਟਕਰਾਂ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਪੈਰ ਉਖੜੇ ਹੀ ਸਨ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਢੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੇਜ ਸਿੱਖ ਵੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਫੌਜ ਦੀ ਮੂੰਹ-ਰੱਖਣੀ ਲਈ ਹੱਲੇ ਕਰਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਏਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬੁਰੀ ਹੋਈ, ਜਿੰਨੀ—ਬੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ—ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦਾ ਦਾਰੂ ਸਿੱਕਾ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁੱਕ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਫੌਜ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ (ਲਿਟਲਰ ਵਾਲਾ) ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਮੌਰਚੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਹਰ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਪੈਰ ਪਿਛਾਂਹ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਘਬਰਾਂ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ—ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਚੰਗੀ ਬਨਾਉਣ ਬਦਲੇ—ਤੇਜ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਸਣੇ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਨੱਸ ਪਿਆ। ਸਿੱਖ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਲੂਣ-ਹਰਾਮੀ ਤੇਜ ਸਿੱਖ ਨੇ ਇਹ ਕਰਤੂਤ ਕੀਤੀ। ਕਨਿੰਘਮ ਤੇਜ ਸਿੱਖ ਦੇ ਵਿਸਾਹਘਾਤ ਬਾਬਤ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—“ਇਸ ਗੀਜ਼ਰਵ ਫੌਜ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਤੇਜ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਤੇ ਸੱਚੀ ਫੌਜ ਨੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਪਰ ਉਹ (ਤੇਜ ਸਿੱਖ) ਖਤਰਨਾਕ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਖਿਲਾਰਨਾ ਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਦੇਰ ਕੀਤੀ, ਜਦ ਤੱਕ ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਦੀ ਫੌਜ ਹਰ ਥਾਂ ਨੱਸ ਨਾ ਉਠੀ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ ਪੈਂਤੜੇ ਸਿਰ ਨਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਲੜਾਈ ਅੰਤਲੇ ਦਮਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਉਹ ਝੂਠੀ-ਮੂਠੀ ਲੜਨ ਲੱਗਾ। ਸਖਤ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨੇ ਕਈ ਝੂਠੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲੀਆਂ। ਬੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦੇ

ਉਹ ਛੌਜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅੰਧਾ ਧੁੱਧ ਭੌਜ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਪਖਾਨਾ ਨਕਾਰਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੌਜ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੇ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੌਜ ਨੂੰ ਨਾ ਬਚਾ ਸਕਦੀ । ॥

ਜਿੱਤੀ ਹੋਈ ਖਾਲਸਾ ਛੌਜ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਲਾਲ ਸਿੱਘ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਘ ਵਰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਨੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਛੌਜ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ ਤੇ ਭੌਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਖਾਲੀ ਮੇਰਚਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਫਟੜ—ਸਹਿਕਦੇ—ਸਿੱਖ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗੀਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਵੈਰੀ ਤੇ ਰਹਿਮ ਕਰਨਾ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ੧੦ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਪਾਰ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਏ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਛੌਜ ਦਾ ਸੱਤਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਯੁੱਧ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰਕੇ। ਮੇਜਰ ਬਰਾਡੂਟ ਤੇ ਵਾਲਸ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ : ੩੭ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ, ੧੭ ਦੇਸੀ ਅਫਸਰ, ੪੬੨ ਗੋਰੇ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ੧੭੪ ਦੇਸੀ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਤੇ ੭੮ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ, ੧੮ ਦੇਸੀ ਅਫਸਰ, ੧੦੪੪ ਗੋਰਾ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ੫੨੧ ਦੇਸੀ ਸਿਪਾਹੀ ਫਟੜ ਹੋਏ। ਕੁੱਲ ਜੋੜ ੬੬੪ ਮਰੇ, ੧੭੨੧ ਫਟੜ ਹੋਏ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਦਾ ਸਦਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤ ਲਈ। ਏਸ ਯੁੱਧ ਬਾਬਤ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ : ਜੈਨਰਲ ਗਾਰਡਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—
 “ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ

ਲੜੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਸਖਤ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਹਕੂਮਤ ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਹਿਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।”^੦

ਚਾਰਲਸ ਰਾਫ ਤੇ ਆਰਥਰ ਡੀ. ਇਨਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—“ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸੀ ਫੌਜ ਨੇ, ਜਿਸਦੀ ਗਿਣਤੀ ਏਨੀ ਘੱਟ ਹੋਵੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦਾ ਇਸ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜੰਗ ਫੇਰ੍ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਛਤਹਿ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਪਰ ਦਲੀਲ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਐਹੋ ਜੇਹੋ ਸੈਨਾਪਤੀ ਮਿਲਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਪਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਤਾਂ ਜੰਗ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੁਛ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ।... ਦਲੀਲਾਂ ਤੇ ਬਹਾਨੇ ਏਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਿੜ੍ਹ ਭਰੋਸੇ ਤੇ ਫੌਜੀ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸਫਲਤਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਖਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਵੇਂ ਜੰਗੀ ਢੰਗ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ।... ਲੜਾਈ ਦਾ ਜੰਗੀ ਢੰਗ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਦੇਸੀ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇ ਸਿਆਣੇ ਸਨ।”^੧

ਜੇ ਐਮ. ਲੋਡਲੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—“ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ (ਮੁਦਕੀ ਤੇ ਫੇਰ੍ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ) ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਸਾਹਘਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਭਾਵ : ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸਾਹਘਾਤ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ) ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੇ ਸਰਬੰਸ ਨਾਸ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚ ਸਕਦੇ।”^੨

ਪੰਡਤ ਨੰਦਕੁਮਾਰ ਦੇਵ ਸ਼਼ਰਮਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : “ਜੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਮਿਲਕੇ—ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਪੁਆਉਣ ਵਾਸਤੇ—ਵਿਸਾਹਘਾਤ ਨਾ ਕਰਦੇ, ਤਾਂ ਏਸ ਯੁੱਧ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੁਛ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ।”^੩

^੦(J.H. Gordon) ਗਾਰਡਨ, ਪੰਜਾਬ ੧੪੩।

^੧(The Sikh Wars) ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨੇ ੪੨-੪੩।

^੨History of the British India, Vol II. P.142

^੩*ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਅੰਤ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ੩੫।

ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : (੧੯੪੯, ਪੰਨਾ ੩੦੯) “ਜੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਛੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਫੌਜੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਲੀਡਰ ਗੱਦਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਲੜਨਾ ਚੰਗਾ ਸੀ.... (੧੯੪੯, ਪੰਨਾ ੩੧੦) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਪਿਆ”[ ]

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਦਾ ਸੱਦਕਾ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਨੂੰ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਨਿੰਘਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।”*

ਮੈਕਗੋਗਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—“ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।”()

ਕਨਿੰਘਮ ਇਕ ਥਾਂ ਹੋਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਉਹ (ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਆਦਿ) ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜੇਡੂਆਂ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ, ਵਜੀਰ ਬਣ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਛੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ’ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ।”^o

ਹੁਣ ਆਪੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਵੇ, ਕਿ ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕਿਉਂ ਹਾਰੇ ? ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਨੱਸ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਟੱਪ ਗਏ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਓਸੇ ਹਾਲ ਖਿਲਗੀ ਪਈ ਰਹੀ। ਏਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੱਲੋਂ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਮੁਕ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਕੁਛ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਰੱਖੀ। ਸਿੱਖ ਫੇਰ ਦਰਿਆਓ ਪਾਰ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਭਗਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ

[ ] Cunningham, A History of the Sikhs.

*Cunningham, ਕਨਿੰਘਮ (੧੯੪੯) ਪੰਨਾ ੩੦੯।

( )ਮੈਕਗੋਗਰ, ਪੰਨਾ ੩੦੧।

੦(Cunningham) ਕਨਿੰਘਮ (੧੯੪੯) ਪੰਨਾ ੩੦੮।

ਜਾ ਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੜੇ ਘਬਰਾਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ, ਕਿ ਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ। ਸੋ ੧੯ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਹਰੀ ਸਮਿੱਖ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਨੂੰ ਭੁਰ ਪਿਆ। ਉਹਨੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਬਿਨਾਂ ਗੋਲੀ ਦਾਗਣ ਦੇ ਧਰਮਕੋਟ ਤੋਂ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ੨੦ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਜਗਰਾਓਂ ਦਾ ਕਿਲਾ ਵੀ ਜਾ ਮੌਲਿਆ।

ਫੌਜ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਸ. ਰਣਜੋਰ ਸਿੱਖ ਮਜ਼ੀਠਾ ਫਲੋਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਸਣੇ ਫੌਜ (੧੦ ਹਜ਼ਾਰ ?) ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਸ: ਰਣਜੋਰ ਸਿੱਖ ਪਾਸੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਧਮਕਿਆ ਤੇ ਕਈ ਫੌਜੀ ਬਾਰਕਾਂ ਸਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੱਖ ਲਾਡਵਾ ਵੀ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ (ਜੋ ਕੁਛ ਲੁਧਿਆਣੇ ਸਨ) ਅੱਗੋਂ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਾ ਹਿਲਾਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ? ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਰਣਜੋਰ ਸਿੱਖ ਲੁਧਿਆਣਾ ਛੱਡਕੇ ਬੱਦੋਵਾਲ ਆ ਬੈਠਾ।

੨੦ ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹਰੀ ਸਮਿੱਖ ਨੇ ਜਗਰਾਓਂ ਤੋਂ ਕੁਚ ਕੀਤਾ, ੨੧ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਬੱਦੋਵਾਲ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਰਣਜੋਰ ਸਿੱਖ ਰਾਹ ਰੋਕੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਹਰੀ ਸਮਿੱਖ ਲੜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਸੋ ਉਸਨੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਪਾਸੇ ਚੱਕਰ ਕੱਟ ਕੇ ਲੰਘਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਓਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਵੀ ਮਾਰੀਦੇ ਅੱਗੋਂ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਥੱਕੀ ਹੋਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਖਲੋ ਨਾ ਸਕੀ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵੱਲ ਨੱਸ ਪਈ। ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ੬੯ ਆਦਮੀ ਮਰੇ, ੬੪ ਫੱਟੜ ਹੋਏ ਤੇ ੨੨ ਗ੍ਰੰਮ ਹੋਏ। ਕੁਛ ਸਿਪਾਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੈਦੀ ਬਣ੍ਹ ਕੇ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਐਸਿਸਟੈਂਟ ਸਰਜਨ ਬਾਰਨ (Borron) ਤੇ ਕੁਛ ਯੂਰਪੀਨ ਸਿਪਾਹੀ) ਲਾਹੌਰ ਪੁਸ਼ਾ ਦਿੱਤੇ।

ਏਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੜੇ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਅਫਸਰ ਜਿੱਤ ਦੀ ਆਸ ਲਾਹ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਉਸਦੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ

ਨੂੰ ਛੋਜ ਛੱਡਣ ਉਤੇ ਇਨਾਮ ਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ
ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਣ ਦਾ ਬਚਨ ਦਿੱਤਾ।*

ਸਿੱਖ ਛੋਜ ਦੇ
ਜੁਰਪੀਨ ਅਫਸਰ

ਪੋਟਰ Potter ਨਾਮੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ੧੯੨੬-੨੭
ਈ. ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੋਂ ਤੋਪਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ
ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ੀ ਨਾਮ
ਬਰਾਊਨ Brown ਰੱਖ ਕੇ ਸਿੱਖ ਛੋਜ

ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਆ ਹੋਇਆ। ਏਥੇ ਉਹ ਤੋਪਚੀ ਸੀ ਤੇ ਰਣਜੋਰ ਸਿੱਖ ਵਾਲੀ
ਛੋਜ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਲੁਧਿਆਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੋਜ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਕਿ
ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਦੀ ਕੁਛ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ,
ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਛੋਜ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਜਾਏ ਤੇ ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ
ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੋ। ਅਲੀਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀਆਂ
ਚਾਰੇ ਤੋਪਾਂ ਉਪਰ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਬੀਜੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ
ਉਤੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਦੂਰ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਅੰਤ ਉਹ ਚੌਹਾਂ ਤੋਪਾਂ ਸਣੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ
ਗ੍ਰਾਹਤਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਅਕਬਰ ਵਾਲੇ (ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਭਰਾਵਾਂ ਕੋਲ)
ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੈਪ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼() ਸੁਲਤਾਨ
ਮੁਹੰਮਦ ਨਾਮ ਰੱਖ ਕੇ (ਆਸਲੀ ਨਾਮ ਲੇਰਡੀ Lairdie) ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ
ਬਾਇਲ (Boyle) ਸਿੱਖ ਛੋਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ
ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸਾਹਯਾਤ ਕੀਤਾ।

ਜੰਗ ਅਲੀਵਾਲ
੨੮ ਜਨਵਰੀ

ਬੱਦੋਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੁਰੀ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਰੀ ਸਮਿੱਖ ਦੀ
ਬਹੁਤ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਰੀ ਸਮਿੱਖ,
ਹਾਰਡਿੰਗ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ

ਬਹਾਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਧੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਰੀ ਸਮਿੱਖ
੨੮ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਸੱਜਰਸ਼ਾਹ ਛੋਜ ਲੈ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵੱਲੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜ
ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਲੀਵਾਲ ਦੇ ਕੋਲ ਉਹਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦਸਤਾ

*ਕਨਿੰਘਮ (੧੯੪੬), ਪੰਨਾ ੩੧।

੦ਮੈਕਰੋਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੪੦।

()ਮੈਕਰੋਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੪੧।

ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸ਼: ਰਣਜੋਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਛੌਜ ਦਾ ਦਸਤਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਸਭਰਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰੀ ਸਮਿੱਥ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਸਾਰੀ ਛੌਜ ਨਾਲ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬੜੇ ਸਨ। ਸੋ ਮਾਮੂਲੀ ਝੜਪ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਵੱਲ ਹਟ ਗਏ। ਏਨੀ ਕੁ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਰੀਪੋਰਟ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ 'ਅਲੀਵਾਲ ਦੀ ਘਮਸਾਣ ਦੀ ਜੰਗ' ਤੇ 'ਹਰੀ ਸਮਿੱਥ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਛਤਹਿ' ਲਿਖ ਯਾਇਆ। ਡਾਕਟਰ ਐਂਡਰੀਊ ਐਡਮਜ਼, ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ 'ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਦੀ ਲੜਾਈ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ
ਵਜੀਰ ਬਣਿਆ

ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ
ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ। ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ (ਡੋਗਰੇ
ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ) ਨੂੰ ਸੰਮੂਲੂ ਤੋਂ

ਬੁਲ੍ਹੀ ਲਿਆ। ੨੭ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ੩ ਹਜ਼ਾਰ ਡੋਗਰਾ ਛੌਜ ਸਣੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਜੀਰ ਚੁੱਕ ਬਣਾਇਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਵੀ ਚਿਰ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਨੂੰ ਫਲ ਲਗਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਸ. ਜਵਾਹਰ ਸਿੱਖ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ( ) ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮੰਨ ਲੈਣ, ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਲੈਣ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਫੇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਨਵੰਬਰ, ੧੮੪੫ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲ ਆਦਮੀ ਭੇਜਿਆ, ਕਿ "ਸਿੱਖ ਲੜਾਈ ਉੱਤੇ ਤੁੱਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਦਿਲੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਹਾਂ, ਤੇ ਲੋੜ ਪਈ 'ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਾਂਗਾ।[ ]" ਦੱਸੇ, ਏਹੋ ਜਹੋ ਆਦਮੀ ਕੋਲੋਂ ਨੇਕੀ ਦੀ ਕੀ ਆਸ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਚਾਰਲਸ ਗਫ਼ ਨੇ ਇਹਦੀ ਬੜੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—“ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਬੜਾ

੦ “Aliwal was the battle of despatch” Wanderings of a Naturalist in India, P. 60-61.

( )ਵੇਖੋ ਏਸੇ ਈ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਪੰਨਾ ੯੨।

[ ]The Sikh Wars ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨਾ ੯੧।

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ
ਦਾ ਸੁਭੋ

ਲਾਇਕ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਉਸਦਾ
ਭਰੋ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸਿਆਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ
ਬਿਲਕੁਲ ਪਰਗਟ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ

ਪੱਥਰ-ਦਿਲ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਉਹ
ਏਹੋ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦੀ ਆਖਰੀ ਕੌਡੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜੇਬ
ਵਿਚ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚੋਂ ਕੰਢੇ ਵਾਂਗ ਕੱਢ ਦੇਂਦਾ, ਪਰ
ਉਹਨੂੰ ਰਹਿਮ ਨਾ ਆਉਂਦਾ। ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਡਾਦਾਰ ਰਹਿਣ
ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਲਾਭ ਸਮਝਦਾ, ਤਦ ਤਕ ਉਹਦੀ ਵਡਾਦਾਰੀ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ
ਸੀ। ਇਹ ਬੁਰੀਆਂ ਖਸਲਤਾਂ ਕੋਈ ਦੇਸੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਦੀਆਂ
ਇਹ ਆਦਤਾਂ ਅਕਲ ਨੇ ਢੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ
ਰਹਿਮ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ-ਦਿਲੀ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਜੇ ਉਹ ਸੋਚਦਾ, ਕਿ
ਤਰਸਵਾਨ ਤੇ ਉੱਦਾਰ ਹੋਣ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਜ਼ਾਤੀ ਫਾਇਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ
ਨਾਲ ਵਡਾਦਾਰੀ ਉਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ
ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਏਸ ਵਡਾਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਾਭ ਸੀ। ਵਧੇਰੇ ਦਬੱਦੀ ਪਾਉਣ
ਨਾਲ ਉਹ ਬੇਵਡਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਐਹੋ ਜਿਹਾ ਕੋਈ
ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਐਡੀ ਛੇਤੀ ਬੇਵਡਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ, ਕਿਹਾ
ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਦਾਨਾਵਾਂ ਵਰਗਾ ਸੀ,
ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਚਲਾਕੀ ਦਾ ਸੀ।” ਏਸ ਕਰਨੀ ਦੇ
ਮਾਲਕ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸਿੱਖ ਫੇਰ ਦਰਿਆਓ
ਪਾਰ ਟੱਪ ਗਏ

ਅਲੀਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਕੁਛ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ
ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਸਣੇ
ਦਰਿਆਓਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਲੰਘ ਪਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਖਰਾਬ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਕੋਈ
ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫੌਜ ਏਧਰ ਏਧਰ ਖਿੱਲਗੀ ਪਈ ਸੀ। ਜੇ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ
ਆਉਂਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਖਿੱਲਗੀ-ਪੁੱਲਗੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਤੇ
ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹਾਰ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਏਹਾਂ ਗੱਲ
ਸੀ, ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦੇਸ ਧਰੋਹੀ ਜਰਨੈਲ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਦੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ 'ਡੂਬਦੇ ਨੂੰ ਭਿਨਕੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ' ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਏਸ ਲੜਾਈ

ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ
ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ

ਨੂੰ ਲੰਮਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ
ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਤ ਉਹ
ਸਭਭਾਵੀਂ ਪੁੱਜਾ। ਉਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਹਾਰੀ
ਹੋਈ ਫੌਜ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ

ਬਲਵਾਨ ਗਵਾਂਦੀ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਲੜਾਈ ਛੇੜੀ ਹੈ, ਤੇ ਫੇਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੌਦਾ-ਬਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਬੜਾ ਭੁਸ਼ਾ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਅਫਸਰ ਸੁਲਾਵਾਸਤੇ ਰਾਜੀ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ (ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ) ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਛੇੜੀ ਨਾਲ ਫਤਹਿ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਕੋਈ ਲੜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਦਰਿਆਓਂ ਉਤਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ ਆਦਿ ਕਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਥਾਂ ਸਿੱਖ ਜੰਮ ਕੇ ਲੜਦੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਜੰਗ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਤੀਜੇ ਬਾਬਤ ਵੀ ਕੁਛ ਕਹਿਣਾ ਐਖਾ ਹੁੰਦਾ। ਬੱਦੋਵਾਲ ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਜਿਹੀ ਫਤਹਿ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਿਆਂ* ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਦਮਾਗ ਵਿਚ ਹੋਰ ਹੀ ਖਿਆਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਏਸ ਲੰਮੀ ਜੰਗ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰ ਇਸ ਜੰਗ ਨੂੰ ਛੇੜੀ ਖਤਮ

ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ
ਤੇ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦਾ ਗੁਪਤ
ਸਮਝੌਤਾ

ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ
ਤੇ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਪਤ
ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। “ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਗੁਲਾਬ

ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਬੇ-ਹਥਿਆਰ ਕਰ ਦੇਣ। ਮਗਰ ਰਾਜੇ ਨੇ ਫੌਜ ਨਾਲ ਐਸਾ ਵਰਤਾਉ ਕਰਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਸਮਰੱਥ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਉਸ (ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ) ਉੱਤੇ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੱਘ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਰੁਅਬ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਏਸ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨੂੰ

*ਲਾਡਵਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੱਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਾਗੀ ਹੋ ਕੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੱਘ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।

ਉਹਨੇ—ਜਾਤੀ ਗਰਜ ਵਾਸਤੇ—ਬੜਾ ਵਧਾ ਕੇ ਦੱਸਿਆ। ਮਗਰ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨਾਲ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਪਿਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੁਪਤ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਫੌਜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ, ਤੇ ਜਦ ਉਹ ਹਾਰ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਐਲਾਨੀਆਂ ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦੇਵੇ। ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਜੇਤੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋਵੇ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੂਟਨੀਤੀ ਤੇ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਕੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਗਈ।”*

ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਬਦਨੀਤੀ ਕਰਕੇ ਪੇਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਕੁਛ ਕੱਟ ਮਰੀ, ਕੁਛ ਸਿਪਾਹੀ ਫੱਟੜ ਹੋਏ ਤੇ ਕੁਛ ਨੱਸ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਵੜੇ। ਜੋ ਬਾਕੀ ਬਚੇ, ਉਹ ਮਿਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ

ਸਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ
ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੇਰਚਾ

ਲਗਭਗ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ
ਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਏਥੇ ਦਰਿਆਂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ
ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੱਚਾ ਕਿਲਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ

ਮੇਰਚਾ ਅੱਧੀ ਚੰਦ ਵਾਂਗ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲੰਮਾਣ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਵਿਚਲਾ ਹਿੱਸਾ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੱਲੋਂ ਉਭਰਵਾਂ ਸੀ। ਪੇਹਿਲੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਾਂਗ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਸਭ ਕੁਛ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਜਨੈਲਾਂ ਕੁਛ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਕੌਲ 200 ਜ਼ੰਬੂਰਕੇ ਤੇ 69 ਤੌਪਾਂ ਬਾਕੀ ਬਚੀਆਂ ਸਨ। ਜ਼ੰਬੂਰਕੇ ਮੇਰਚੇ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੱਲੋਂ ਬੀੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਦੂਰ ਮਾਰੂ ਤੌਪਾਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਕੰਢੇ ਕੱਚਿਆਂ ਬੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਨ। ਵਿਚਕਾਰ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਬੱਧ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਰਾਖੀ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਘ ਦੀ ਫੌਜ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰਚਾ ਬੰਦੀ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਮਰ ਮਿਟਣ ਦੀ ਠਾਣ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੱਘ
ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ

ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੱਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਜੰਗ ਦੀਆਂ
ਬੱਬਰਾਂ ਰੋਜ਼ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੁਦਕੀ ਤੇ
ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹਾਰ ਉਹਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਕੰਢੇ

ਵਾਂਗ ਰੜਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਓਧਰੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਪਹੁੰਚੀ,

ਜਿਸਨੇ ਬਿਨਾਂ ਅੱਗੋਂ ਭਾਂਬੜ ਮਚਾਂ ਦਿੱਤੇ। ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ
ਵੇਰਵਾ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਛੌਜ ਦੀ ਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ।)

ਹੋਰ ਜਾਰੀਰਦਾਰ ਅਫਸਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੱਖ ਕੌਲ ਵੀ ਆਪਣੀ

(੧) ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੱਖ ਨੂੰ,

“ਬੈਠ ਰਿਹੋਂ ਕੀ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਧਾਰ, ਸਿੱਖਾ !

ਦੋਵੇਂ ਜੱਗ ‘ਮੁਦਕੀ’ ‘ਫੇਰ-ਸ਼ਹਿਰ’ ਵਾਲੇ,

ਸਿੱਖ ਆਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ, ਸਿੱਖਾ !

ਕਾਹਨੂੰ ਹਾਰਦੇ, ਕਿਉਂ ਮਿਹਣੇ ਜੱਗ ਦੇਂਦਾ ?

ਜਿਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਜੇ ਅੱਜ ‘ਸਰਕਾਰ’, ਸਿੱਖਾ !

ਤੇਰਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਬੁੰਢੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਈ,

ਐਪਰ ਆਪਣੇ ਹੋ ਗਏ ਗੁੱਦਾਰ, ਸਿੱਖਾ !

“ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀ ਵਜੀਰ, ਜਰਨੈਲ ਰਲ ਕੇ,

ਵੇਖ, ਕੌਮ ਦਾ ਮੁੱਲ ਕੀ ਪਾ ਰਹੇ ਨੇ !

ਚਾਈਂ ਚਾਈਂ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਪਾ,

ਊਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਣਖ ਮਿਟਾਂ ਰਹੇ ਨੇ ।

“ਹੁਣ ਵੀ ਚਮਕੀ ਨਾ ਜੇ ਸਿੱਖਾ ! ਤੇਗਾ ਤੇਗੀ

ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਟਾਏ ਜਾਸਨਾ ।

ਤੇਰੇ ਲਾਡਲੇ ਕੌਰ ਦੀ ਹਿੱਕ ਉੱਤੇ,

ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਗੈਰੀਂ ਦੇ ਝੱਡੇ ਕੁਲਾਏ ਜਾਸਨਾ ।

ਪੁੱਟ ਸ਼ੋਰੈ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੜ੍ਹੀ ਤਾਈਂ,

ਊਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਰੁਲਾਏ ਜਾਸਨਾ ।

ਬਦਲੀ ਜਿੰਨ੍ਹੇ ਤਕਦੀਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੀ,

ਊਹਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਤੀਰ ਲਾਏ ਜਾਸਨਾ ।

“ਅਜੇ ਸਮਾਂ ਹਈ, ਵਕਤ ਸੰਭਾਲ ਸਿੱਖਾ,

ਭੁੜੀ ਜਾਂਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਰੱਖ ਲੈ ।

ਲਹਿਦੀ ਦਿੱਸੇ ‘ਰਣਜੀਤ’ ਦੀ ਪੱਗ ਮੈਨੂੰ,

ਮੇਏ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਯੋਧਿਆ ! ਆਨ ਰੱਖ ਲੈ ।”

ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਦਿਲ ਚੇ ਭੁਚਾਲ ਆਇਆ,

ਕਿਸੇ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆਣ ਸਰਦਾਰ ਉਠਿਆ ।

ਚੜ੍ਹ੍ਹੀਆ ਬੂਨ ਨੇਤਰ ਲਾਲੇ ਲਾਲ ਹੋਏ

(ਦੇਖੋ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ ੧੪੭ 'ਤੇ)

ਨਿੱਜੀ ਛੋਜ ਸੀ। ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਖਰੀ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਹੋਏ ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੋਸਲੇ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਏ ਸਨ। ੨ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਨਵਾਂ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ, ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਬੀ ਖਿੱਚਦੇ ਸਨ—ਤੇ

(ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ 146 ਦਾ ਬਾਕੀ ਟੁਟਨੋਟ)

ਲੈ ਕੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨੰਗੀ ਤਲਵਾਰ ਉਠਿਆ।

ਸੌਦੇ ਜਾਂਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਾਗ ਤਾਈਂ,
ਟੰਬਣ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੇਰ ਲਲਕਾਰ ਉੱਠਿਆ।
ਕਾਂਟਾ ਬੁਰੀ ਤਕਦੀਰ ਦਾ ਬਦਲਨੇ ਨੂੰ,
ਕੌਮੀ ਅਣਖ ਦੇ ਤਾਈਂ ਵੰਗਾਰ ਉੱਠਿਆ।
ਕੌਲ ਸੱਦ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸਰਦਾਰਨੀ ਨੂੰ,
“ਲੈ ਮਿਆਨ ਆਹ ਉੱਚੀ ਲਟਕ੍ਹਾਂ ਛੱਡੀ।
ਕਿਸੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਰਨੈਲ ਦੀ ਯਾਦ ਹੈ ਇਹ,
ਇਹਨੂੰ ਦਾਗ ਨਾ ਲੱਗੇ, ਸਮਝੋ ਛੱਡੀ।

“ਮਰਦੀ ਕੌਮ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰਨ ਖਾਤਰ,
ਮੈਂ ਹੁਣ ਦੇਸ ਤੋਂ ਹੋਣ ਕੁਰਬਾਨ ਚੱਲਿਆਂ।
ਜਿਹੜੇ ਕੌਮੀ-ਗੱਦਾਰਾਂ ਨੇ ਦਾਗ ਲਾਏ,
ਧੋ ਕੇ ਖੂਨ ਦੇ ਨਾਲ, ਮਿਟਾਣ ਚੱਲਿਆਂ।
ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ-ਪਰੋਹੀਆਂ ਨੇ ਲਾਏ ਲੰਬੂ,
ਛੱਟੇ ਰੱਤ ਦੇ ਮਾਰ ਬੁਝਾਣ ਚੱਲਿਆਂ।
ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਊ, ਸੋ ਵੇਖੇਗਾ ਜੱਗ ਸਾਰਾ,
ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਤੌੜ ਨਿਭਾਣ ਚੱਲਿਆਂ।
“ਨਾ ਮੈਂ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਨਾ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਹੋਸੀ
ਐਪਰ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਰਹਿਸੀ।
‘ਸੀਤਲ’ ਸੂਰਜ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਚਮਕਦਾ ਰਹੂ,
ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਇਹ ਦੇਸ ਆਬਾਦ ਰਹਿਸੀ।”

ਕੁਛ ਸੱਜਰਸਾਹ ਛੋਜ ਆ ਗਈ। ਦੋ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਹਰੀ ਸਮਿੱਖ ਵੀ ਗਡ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨਵੇਂ ਹਮਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਦੋ ਫਰਵਰੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਲੰਘ੍ਯਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰੀ ਛੋਜ ਨੂੰ ਏਸ 'ਭਰਾ' ਤਿੰਨਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ : ਗਿਲਬਰਟ ਦੀ ਛੋਜ ਵਿਚਕਾਰ, ਸ਼ਰਾਬਰਟ ਡਿਕ (Robart Dick) ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਤੇ ਹਰੀ ਸਮਿੱਖ ਸੱਜੇ ਹੱਥ। ਛੋਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਈਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ੧੫ ਹਜ਼ਾਰ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ੧੫ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ, ੧੦ ਹਜ਼ਾਰ ਰਸਾਲਾ ਤੇ ੧੨੦ ਤੋਪਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

੨ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਦਾ—ਨਿਕਲਸਨ ਤਕ ਗੁਪਤ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪੁਚਾਉਣ ਵਾਲਾ—ਨੌਕਰ ਨੂਰਦੀਨ ਪਠਾਣ ਕਸੂਰੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਚਿੱਠੀ

ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਜਾ। ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਿਲੇ (ਮੋਰਚੇ) ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, “ਏਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਰਜ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਚਨ 'ਤੇ ਪੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਰਸਾਲਾ ਹੈ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਓਧਰ ਓਧਰ ਖਿਲਾਰ ਛੱਡਿਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਦੱਖਣ ਦੀ ਬਾਹੀ ਬੜੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਓਧਰ ਦੀ ਕੰਧ ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ*।”

ਹੋਰ ਸੁਣੋ : “ਕਲਕੱਤਾ ਗੀਵੀਊ, (ਜੂਨ, ੧੯੪੯ ਈ., ਪੰਨਾ ੫੪੯) ਭਾਵੇਂ ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਨਾ ਸਿਰਫ ਨਿਕਲਸਨ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ੨ ਫਰਵਰੀ ੧੯੪੯ ਈ. ਨੂੰ—ਖਿਆਲ ਹੈ ਉਹਨੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ੧੯੮ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੪੫ ਨੂੰ ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਦਾ ਏਜੰਟ ਬਰਾਡਫੁਟ ਕੋਲ ਆਇਆ, ਜੋ ਝਾੜ ਪਾ ਕੇ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ

*ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਔਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ੪੯।

ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਬਾਤੁਦ ਛੇਡਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਨਕਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।'*

ਹੁਣ ਵੀ ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਦੇ ਲੂਣ-ਹਰਾਮੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ? ਜਿਥੋਂ ਐਹੋ ਜਿਹੇ ਕੁਲ-ਘਾਤੀ ਲੀਡਰ ਹੋਣ, ਓਥੇ ਹੋਰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ?

ਜੰਗ ਸਭਰੋ ੧੦
ਫਰਵਰੀ, ੧੯੪੬

੧੦ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੪੬ ਈ. ਦਾ ਸੂਰਜ ਅਜੇ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿਖਾਈ। ਅੱਗੋਂ

ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਤੇੜੇ ਦਾਗੇ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਨ ਲੱਗੀ। ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਲਗਾਤਾਰ ਗੋਲੇ ਵਰ੍ਹਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਪਾਸਾ ਵੀ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਹਿੱਲਿਆ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਚਾਰ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ, ਅੰਗਰੇਜ਼, ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰੁਅਬ ਗੋਰਾ ਫੌਜ ਤੇ ਦੇਸੀ ਫੌਜ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੋ ਗਾਫ ਨੇ ਚਾਰ ਪਲਟਨਾਂ (ਦਸਵੀਂ ਪੈਦਲ, ਮਲਕਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਵੰਸੁਵੀਂ ਪੈਦਲ, ਤਿਰਤਾਲਵੀਂ ਦੇਸੀ ਤੇ ਉਣਜਵੀਂ ਦੇਸੀ, ਸਣੇ ਤੋਪਖਾਨਾ)* ਨਵੀਆਂ ਜੋ ਅੱਗੋਂ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੜੀਆਂ ਸਨ—ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਰ ਰਾਬਰਟ ਡਿੱਕ ਨੇ ਇਹ ਚਾਰੇ ਪਲਟਨਾਂ ਲੈਕੇ ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਦੇ ਦੱਸੇ ਮੁਤਾਬਕ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨੇ ਬਾਹੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾੜ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਹ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਈ, ਕਿ ਰਾਬਰਟ ਡਿੱਕ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਹ ਮੌਰਚਾ ਫੇਰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹੱਲਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੀ ਫੌਲਾਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਖਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੇ। ਏਸ ਵੇਲੇ ਲਾਲ ਸਿੱਖ, ਸਣੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੇ, ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਨੌਜ਼ ਪਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਪਿੱਛੋਂ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਵੀ—ਸਣੇ ਆਪਣੀ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ

*(Cunningham) ਕਨਿੱਧਮ (੧੯੧੮) ਪੰਨਾ ੨੯੨ ਦਾ ਛੁਟਨੋਟ।

**(M. Gregor, as in Lord Gough's despatch) ਮੈਕਗ੍ਰੋਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੬੧।

ਲਾਲ ਸਿੱਘ ਤੇ
ਤੇਜ਼ ਸਿੱਘ ਨੱਸ ਪਏ
ਜੀਹਦੀ ਰਾਖੀ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਘ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਦੇ ਬੇੜੀਆਂ ਡੋਬ
ਕੇ ਪੁਲ ਵੀ ਤੋੜ ਗਿਆ।

ਜਰਨੈਲਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਛੋਜ ਘਬਰੋ ਉੱਠੀ। ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਪਰ
ਲੜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੌਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਤੋਪਚੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰੇ ਦੁਹਾਈ
ਫਿਰ ਗਈ, ਕਿ ਨਵੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹਣ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਥਾਂ
ਰੇਤ ਤੇ ਸਰ੍ਹੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ? ਸਾਮੁਣੀ ਥਾਹੀ ਦੇ
ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਬੰਦ,
ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰ੍ਹੋਂ
ਜੰਬੂਰਕੇ ਪ੍ਰਾਲੀ ਪਏ ਸਨ। ਬੰਦੂਕਚੀਆਂ ਨੂੰ
ਬਾਰੂਦ ਮਿਲਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਰਿਆ
ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਬੀੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦੂਰ-
ਮਾਰ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੋਜ ਦੇ ਉੱਪਰ ਦੀ ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਕੇ
ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ
ਜੋ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਮੁੰਹ ਉੱਚੇ ਕਰਕੇ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਕੌਈ
ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅੰਤ ਇਹ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਚਲਣੋਂ ਬੰਦ ਹੋ
ਗਈਆਂ।

ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੱਘ
ਛੋਜ ਵਿਚ

ਏਨੇ ਤਕ ਵਿਰੋਧੀ ਛੋਜਾਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਥਾਂਵਾਂ ਤੋਂ
ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੌਰਚੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਈਆਂ।
ਸਿੱਖ ਵੀ ਲੱਗੇ ਖਿਲਰਨ। ਐਨ ਏਸ ਵੇਲੇ ਸ:
ਸ਼ਾਮ ਸਿੱਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ
ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਚਿੱਟਾ ਨੂੰਗਾਨੀ ਦਾੜਾ, ਚਿੱਟੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਵਿਚ ਸਜਿਆ
ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਫੇਦ ਘੱਡੇ ਉੱਤੇ ਸੋਭ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੌਰਚੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖ
ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਸਭ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ
ਸਨ, ਉਹ ਕੌਮੀ ਪਰਵਾਨਾ; ਅਣਖ ਦਾ ਪੁਤਲਾ, ਖਾਲਸਾ ਛੋਜ ਨੂੰ ਮਰ
ਮਿਟਣ ਵਾਸਤੇ ਇਉਂ ਲਲਕਾਰਨ ਲੱਗਾ :()

(ਸ਼ਾਮ ਸਿੱਘ ਤਲਵਾਰ ਲਿਜ਼ਬਾਵੰਦਾ

ਵਿਚ ਖਲਾ ਏ ਦਲਾਂ ਦੇ ਆ

(ਦੇਖੋ ਬਾਕੀ ਛੁਟਨੋਟ ਪੰਨਾ ੧੫੧ 'ਤੇ)

ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆ ਗਈ। ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਸਿਪਾਹੀ ਫੇਰ ਮਰ ਮਿਟਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਅਫਸੇਸ! ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਉੱਦਮ ਕਿਸੇ ਲੇਖੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਰੂਦ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁੱਕ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਪੇਟੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਬਾਂ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੁੱਦਾਰੀ, ਸਵੇਂ ਤੇ ਰੇਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਛੋਜ ਵਾਸਤੇ ਦੋਵੇਂ ਰਾਹ ਰਹਿ ਗਏ ਸੇਨ, ਜਾਂ ਕਾਇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਾਮ੍ਰਾਣੇ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖ ਦੇਣ ਤੇ ਜਾਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਕੱਟ ਮਰਨ, ਜਿੱਤ ਦੀ ਆਸ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਦੀ ਸਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ, ਚੁਫੇਰਿਓਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਸੰਗੀਨਾਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ ਘਰਿਆ ਹੋਇਆਂ ਵੀ

(ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ ੧੫੦ ਦਾ ਬਾਕੀ ਡੁਟਨੋਟ)

ਕਹਿੰਦਾ, ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲੋ ਖਾਲਸਾ
ਕਿਉਂ ਚੱਲੋ ਜੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਦਾਗਾ ਲਾ
ਕਿਹੜੇ ਸੌਕ ਨੂੰ ਸੀ ਤੇਗਾਂ ਚੁੱਕੀਆਂ
ਅੰਤ ਨੱਸਣਾ ਸੀ ਕੰਡ ਜੇ ਵਿਖੋਂ
ਤਾਹਨੇ ਦੇਵੰਦੀ ਹੈ ਰੂਹ 'ਰਣਜੀਤ' ਦੀ
ਹਾਰ ਆਏ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਖਾ
ਹੱਥੀਂ ਪਾਇਕੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ
ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੋਗੇ ਕੀ ਅਣਖ ਗੁਆ
ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ
ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੋ ਵੀਰ ਭਰੋਂ
ਜਿਨ੍ਹੇ ਕਟਕ ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰ ਕੇ
ਸ਼ਾਨ ਸਿੱਖੀ ਵਾਲੀ ਲਈ ਸੀ ਬਚੋਂ
ਉਠੋਂ ਸੂਤ ਲੋ ਭਗੋਤੀਆਂ ਸੂਰਿਓ
ਦਿਓ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਸੱਥਰ ਵਿਛੋਂ
ਸ਼ਾਨ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ
ਕਿਤੇ ਦੇਵੇਂ ਹੀ ਨਾ ਬਿਹੋ ਜੇ ਲੁਟੋਂ
ਮਰਨਾ ਦੇਸ ਲਈ ਭਲਾ ਹੈ 'ਸੀਤਲਾ'
ਲਵੇ ਮਰਤਬੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ

ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਭਿੱਛਿਆ ਨਹੀਂ ਮੰਗੀ, ਸਗੋਂ
ਹਰ ਥਾਂ ਵੈਰੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।*

ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਲਕਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ : “ਖਾਲਸਾ ਜੀ । ਹੁਣ ਵੇਲਾ ਹੈ
ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਖਾਵੋ । ਮੌਤ ਤੁਹਾਡੇ
ਸਾਮ੍ਰਣੇ ਮੂੰਹ ਅੰਡੀ ਖਲੀ ਹੈ । ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਖੂੰਨੀ ਦਰਿਆ ਤੇ ਅਗਲੇ
ਪਾਸੇ—ਕਾਲ ਦਾ ਰੂਪ—ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਹਨ । ਤੁਹਾਡੇ ਜਰਨੈਲ
ਵਿਸਾਹ—ਘਾਤ ਕਰ ਗਏ ਹਨ । ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਬਾਰੂਦ ਖੁਣੋਂ ਬੇਕਾਰ
ਪਈਆਂ ਹਨ । ਹੁਣ ਤਾਂ ਨਿੱਤ ਦੀ ਸੰਗਣ, ਕਲਰੀਧਰ ਦੀ ਬਖਸ਼ੀ ਹੋਈ
ਤਲਵਾਰ ਹੀ ਬਾਕੀ ਹੈ । ਸ਼ੇਰੋ, ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਵੋ, ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣ
ਕੇ ਜਿਊਣ ਨਾਲੋਂ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਮਰੋ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਕੇ
ਸੱਚਖੰਡ ਜਾਓ ।”

ਅੱਗੋਂ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ‘ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ’ ਦੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ
ਅਸਮਾਨ ਗੁੰਜਾਂ ਦਿੱਤਾ । ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪੂਰੀ ਕੇ ਮਰ ਮਿਟਣ
ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਖਲੇ । ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ 40 ਨੰਬਰ ਪਲਟਣ ਉੱਤੇ
ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ॥)

*(Cunningham) ਕਨਿੰਘਮ (੧੮੪੯) ਪੰਨਾ ੩੨੯।

(੧)ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਆ ਰਣ ਅੰਦਰ ਵਾਡਿਆ

ਚਿਹਰਾ ਸੂਹਾ ਦਮਕਦਾ ਮੂੰਨ ਅੱਖੀਂ ਚੜ੍ਹਿਆ

ਫਰਕਣ ਢੱਲੇ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਹੱਥ ਖੰਡਾ ਫਾਡਿਆ

ਗੱਜਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਫੌਜ ਦੇ ਆ ਸਾਹਵੇਂ ਖੜ੍ਹਿਆ

ਹੋਂਥੇ ਹੱਥੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ

(ਉਸ) ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਤੇਗ ਦੀ ਜੋ ਅੱਗੇ ਅੜਿਆ

ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਹੱਥ ਫੜੀ ਭਵਾਨੀ

ਲਿਸ਼ਕ ਭਰਾਵੇ ਵੈਰੀਆਂ ਬਿਜਲੀ ਅਸਮਾਨੀ

ਫੇਰ ਢੁਕਾਈ ਚਾਹੁੰਦਾ ਜੱਗ ਵਿਚ ਕਹਾਨੀ

ਸੁਣੋ ਸੀ ਜਿਉਂ ‘ਦੀਪ ਸਿੰਘ’ ਕਰ ਘਾਇਲ ਢੁਗਾਨੀ

ਵਧ ਵਧ ਤੇਗਾਂ ਮਾਰਦਾ ‘ਅਰਜਨ’ ਦਾ ਸਾਨੀ

ਭਾਲੇ ਖੰਡੇ ਧਾਰ ਚੋਂ ਨਿਤ ਦੀ ਜਿੰਦਗਾਨੀ

ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਜਰਨੈਲ ਤੇ ਮੁੜ ਚੜ੍ਹੀ ਚੁਆਨੀ

ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਣਗੇ ਜਗ ਰਹੂ ਨਸ਼ਾਨੀ ।

ਸਿੱਖ ਛੌਜ ਦੇ ਏਸ ਹੱਲੇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਲਟਣਾਂ ਦੇ ਪੈਂਤੜੇ ਹਿਲੋ
ਦਿੱਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਲਾਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਸਫ਼ਾਂ ਉਲਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ
ਪੈਰ ਉਖੇੜ ਦਿੱਤੇ। ਪਿਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਪਾਂ ਨੇ

ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਅੱਗ ਵਰਾਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੌਜ
ਨੇ ਸੰਗੀਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ।

ਏਸ ਸਮੇਂ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ੭ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਘੜੇ ਤੋਂ ਬੱਲੇ ਫਿੱਗਾ। ਉਹ
ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਕੇ ਸੱਚਖੰਡ ਜਾ
ਵੱਸਿਆ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ: ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ 'ਨਿਹੰਗ'
ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ।

ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਲਸਾ ਛੌਜ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਟੁੱਟ
ਗਏ। ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਾਮੁਣੇ ਤਲਵਾਰਾਂ
ਸਿੱਖ ਨੱਸ ਗਏ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਟਿਕ ਸਕਦੀਆਂ ? ਸਿੱਖ ਛੌਜ
ਵਿਚ ਭਾਜੜ ਪੇ ਗਈ। ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਕਿਸੇ ਦਾ
ਮੂੰਹ ਹੋਇਆ, ਉੱਠ ਨਹਾ। ਪਰ ਨੱਸਦੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਵੀ ਵੈਰੀ ਦੇ
ਲਹੂ ਵਿਚ ਢੁਥੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਏਸ ਵੇਲੇ ਏਥੋਂ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦਿਲ ਦਹਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ
ਮੀਲ ਲਮਾਣ ਤੇ ਮੀਲ-ਡੇਢ ਮੀਲ ਚੁੜਾਣ ਵਿਚ ਲੋਬ ਤੇ ਲੋਬ ਚੜ੍ਹੀ ਪਈ
ਸੀ। ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਲਹੂ ਨਾਲ ਰੈਣੀ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਕੇਸ
ਖਿੱਲਰੇ ਪਏ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਗੋਰੇ ਦੀ ਝੰਡ ਪਈ ਉਡਦੀ ਸੀ। ਸਤਲੁਜ ਦਾ
ਪਾਣੀ ਲਹੂ ਰੋਗਾ ਹੋ ਕੇ ਵਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਵਿਚ ਮੱਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ
ਲੋਬਾਂ ਤਰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੌਜ ਦੇ ਹੰਕਾਰੀ ਸਿਪਾਹੀ, ਰੁੜ੍ਹੇ
ਜਾਂਦੇ ਜ਼ਖਮੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਛ ਸਿੱਖ
ਮੇਦਾਨ ਵਿਚ ਵੈਰੀ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਗਏ, ਕੁਛ ਦਰਿਆ
ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਏ, ਜਿਹੜੇ ਬਚੇ, ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਅਫਸੋਸ, ਜੇ
ਕਿਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ (ਦੋਵੇਂ ਬਾਹਮਣ) ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ
ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਗੱਦਾਰੀ ਨਾ ਕਰਦੇ, ਤਾਂ.....

੧੦ ਫਰਵਰੀ ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰ
ਲਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ੬੦ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ੨੦੦ ਜੰਬੂਰਕੇ ਜੇਡੂਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਏ।

ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ੧੩ ਮਰੇ ਤੇ ੧੦੧ ਅਫਸਰ ਜਖਮੀ(1) ਹੋਏ। ਕੁੱਲ ਨੁਕਸਾਨ ੩੨੦ ਆਦਮੀ ਮਰੇ ਤੇ ੨੦੬੩ ਜਖਮੀਂ ਹੋਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਠੀਕ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕੌਣ ਲਾਉਂਦਾ ? ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਛੌਜ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਮੁੰਹ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਘਰ ਜਾ ਵੜੇ ਸਨ ? ਸੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਅੱਡੇ ਅੱਡ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ੫ ਤੇ ੮ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਤਲੁਜ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਹਾਰ ਗਏ। ਪਰ ਹਾਰੇ ਕਿਉਂ ?

ਏਸਦਾ ਉੱਤਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਆਪ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ
ਸਿੱਖ ਹਾਰੇ ਕਿਉਂ ਹੋ, ਤੇ ਕੁਛ ਦਲੀਲਾਂ ਮੌਂ ਹੋਠ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ।

ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਚਲਨ ਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਮੈਕਗ੍ਰੋਗਰ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—(ਪੰਨਾ ੫੧) “ਇਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਸਿਪਾਹੀ' ਹੈ। ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਧਾਰਮਕ ਅਸੂਲ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋਵੇ। ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਲੜਨਾ ਹੈ।....(ਪੰਨਾ ੮੮) ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਜੰਗੀ ਫਿਰਕਾ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਅਸੂਲ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਵਾਸਤੇ ਤਲਵਾਰ ਰਖਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਤੇ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਹੈ.....(ਪੰਨਾ ੮੯)। ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਆਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਜਦ ਤਕ ਪਾਣ ਨਾ ਨਿਕਲ ਜਾਣ। ਤਲਵਾਰ ਨੀਂਵੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਨਾਲ। ਸਭਗਾਵਾਂ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਹੋਣ ਤੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਢੁੱਬਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿਹੜੇ ਬਚੇ, ਉਹ ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਦਲੇਗੀ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਜਿੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (ਪੰਨਾ ੩੦੭)। ਸਿੱਖਾਂ

(1)ਮੈਕਗ੍ਰੋਗਰ ਪੰਨਾ ੧੯੩।

੦(The Sikh Wars) ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨਾ ੧੨੯।

ਦੇ ਲੀਡਰ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, (ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ) ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।”⁽¹⁾

ਸਮਿਥ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : “ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੱਪੀ ਤੇ ਕਮਦਿਲੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਤ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਚੰਗੇ ਸਿਧਾਰੀ ਹਨ; ਪਰ ਅਫਸੋਸ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।”^{*}

ਗਢ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : “ਇਹ ਸਾਡੀ ਭੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਹੈ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੇ ਲੀਡਰ ਨਿਕੰਮੇ ਸਨ।”^[ ]

ਕਨਿੰਘਮ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਬਾਬਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : “ਉਹ ਸਾਰੀ ਫੌਜ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ (ਲੀਡਰਾਂ) ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਮਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।”^o

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਬਾਰੇ, ਕਨਿੰਘਮ ਇਉਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਉਹ ਇਸ ਗੱਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰੁਤਬੇ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।”^t

ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਜੇਮਜ਼ ਨੇਪੀਅਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : “ਜੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਧਰੋਹ ਨਾ ਕਰਦਾ, ਏਧਰ ਓਧਰ ਪਈ ਹੋਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਭੇਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।”⁽²⁾

ਵਿਚਾਰ	ਏਸ ਲੜਾਈ ਬਾਬਤ ਕੁਝ ਝੂਠੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਚਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ‘ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਗੱਲ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਦੇਸ਼ ਧਰੋਹੀ ਧੜਾ ਜਿਹੜੀ
-------	---

(1) (M. Gergor) ਮੈਕਗ੍ਰਾਰ।

*(Smyth, Introduction-P-XXIV) ਸਮਿਥ, ਮੁਖਬੰਦ।

[ ](The Sikh Wars) ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨਾ ੧੩੯।

o(Cunningham) ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੩੨੯।

^tਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੩੩੧।

(2)Defects of Civil & Military of the Indian Govt. P. 375.

ਕਾਲੀ ਕਰਤੂਤ ਆਪ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਦੁੱਜਿਆਂ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹ ਛੱਡਦਾ ਸੀ
(ਏਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੱਖ ਤੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਆਦਿ,
ਕੋਈ ਹੋਏ।) ਓਹ ਚਾਲ ਏਤੇ ਚੱਲੀ ਗਈ।
ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਸਿਰ   ਇਹ ਗੱਲ ਉਡਾਂ ਦਿਤੀ (ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ
ਝੂਠੇ ਇਲਜ਼ਾਮ   ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ
ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ), ਕਿ
ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਭੜਕੋਂ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ
ਕਰਾਈ। ਉਹਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਸਭਗਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ
ਵਿੱਚ ਬੁਰਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰ੍ਹੋਂ ਘੱਲ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਹਾਰ ਗਈ।
ਉਹਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਭਰੋਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੱਖ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ
ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ।

ਆਉ ਹੁਣ ਏਸ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ। ਆਪ ਏਸੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਤਿੱਜੇ
ਕਾਂਡ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੇ ਕੁਛ ਪੱਤਰੇ ਫੇਰ ਪੜ੍ਹੋ। ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ, ਕਿ
ਗੁਣਾਹੀਂ ਕੈਣ ?   ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ
    ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਨ, ਤੇ ਓਧਰੋਂ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ
    ਭੜਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲਾਲ ਸਿੱਖ, ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ
ਆਦਿ, ਜੋ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ?

ਮ. ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਇਹ ਲੜਾਈ ਛੇੜਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ।* ਬਾਕੀ ਗੱਲ
ਰਹੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀ। ਗੋਰਮਿੰਟ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ
ਫੌਲ ਵੇਖੋ, ਏਸ ਮਤਲਬ ਦੀ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੱਠੀ ਨਹੀਂ
ਮਿਲੇਗੀ। ਹਾਂ, ਲਾਲ ਸਿੱਖ, ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ
(ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਲਿਖ ਆਇਆ ਹਾਂ) ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਨਗੀਆਂ। ਲਾਲ ਸਿੱਖ
ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਂ ਭੁਹਾਡਾ ਮਿੱਤਰ ਹਾਂ। ਗੁਲਾਬ
ਸਿੱਖ ਵਜੀਰ ਬਣ ਕੇ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨਾਲ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਖਾਲਸਾ
ਫੌਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਦ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਸੁਲੂਹ 'ਤੇ
ਪੱਕਾ ਰਹਿ ਸਕੇਗਾ।

*ਮੈਕਰੋਗਰ ਪੰਨਾ ੩੯।

ਬਾਰੂਦ ਤੇ ਸਰੋਂ ਦੀ ਬਾਬਤ ਵੀ ਆਪ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹੋ, ਕਿ ਇਹ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਸੀ, ਜਿੰਨ੍ਹੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਤੇਜ਼ ਦਿੱਤਾ ; ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਰੂਦ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਡੋਬ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਪੇਟੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰੋਂ ਭਰ ਦਿੱਤੀ।

ਜਿੰਦ ਕੌਰ
ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ

ਪਰ ਇਹ ਦੂਸ਼ਣ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਸਿਰ ਕਿਉਂ
ਮਹਿਆ ਗਿਆ ? ਸਿਰਫ਼ ਏਸ ਵਾਸਤੇ, ਕਿ
ਆਮ ਜਨਤਾ, ਲਾਲ ਸਿੱਖ, ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ,

ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਖੋਟੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਸੱਕੇ। ਸੋ ਯਾਦ ਰਹੇ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਏਸ ਦੂਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬਰੀ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਅੰਤ ਤਕ ਏਸ ਧੋਖੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚੌਲਿਆ। ਲੜਾਈ ਓਸ ਤੋਂ ਬਵਾਹਰੀ ਹੋਈ ਛੋਜ ਨੇ ਛੇੜੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੋਏ ਭਰੋਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਬਦਲੇ ਆਪਣੇ ਮਾਸੂਮ ਬਚੇ—ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ—ਦੀ ਧੋੜ ਉੱਤੇ ਕਦੇ ਛੁਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੇਰ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਛੋਜ ਦੀ ‘ਹਾਰ’ ਦਾ ਅਰਥ ‘ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ’ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਹੁਣ ਆਖਰੀ ਸੁਆਲ ਉਠਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਹਾਰੇ ਕਿਉਂ ? ਕਿਉਂ ਲਾਲ ਸਿੱਖ, ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ, ਆਦਿ ਦੇਸ ਨਾਲ ਵਿਸਾਹਘਾਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ? ਕਿਉਂ ਮਰ ਮਿਟਣ ਵਾਲੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ, ਮਜ਼ਹਬੂਤ ਤੇਪਾਂ ਤੇ ਪੱਕੇ ਨਸ਼ਾਨਾਬਾਜ਼ ਗੋਲੰਦਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਖਾਲਸਾ ਛੋਜ ਹਾਰ ਗਈ ? ਏਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਛੋਜ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜੋੜ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬੜੇ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਾਭ ਸੋਚਦੇ ਸਨ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨੀ ਸੁਭੱਤ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਭੁਦਗਰਜ਼ੀ ਲੇ ਲਿਥੇ। ਛੋਜ ਵੱਡੀਆਂ ਤਨਖਾਹੀਂ ਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਟੱਲ ਹੁਕਮ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਅਫਸਰ ਆਪ ਹੁਦਰੀ ਛੋਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੀ। ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੇ ਇਸ ਵਾਕ ਤੋਂ (ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਸੁਲੂਅ ਕਰ ਲੈਣੀ ਅੰਖੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਖਾਲਸਾ ਛੋਜ ਦਾ ਕੌਣ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣੇ ?) ਸਾਫ਼ ਪਰਗਟ ਹੈ, ਕਿ ‘ਛੋਜ’ ਤੇ ‘ਅਫਸਰ’ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਨ।

ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਛੌਜਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਛੌਜਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਕਈ ਲਾਇਕ ਮਹਾਰਾਜੇ, ਨਾਮਵਰ ਸਰਦਾਰ, ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਅੰਤ, ਜੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਕਰਮਵਾਰ, ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਣੇ ਵੀ, ਤਾਂ ਉਪਰਲੇ ਰੋਗ ਦਾ ਇਲਾਜ ਸੋਚ ਕੇ। ਤੇ ਉਹ ਇਲਾਜ—ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ—ਇੱਕੋ ਹੀ ਸੀ : ਸਿੱਖ ਛੌਜਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਿੜ੍ਹਾਂ ਕੇ ਤਬਾਹ ਕਰਾਉਣਾ। ਉਹ ਏਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਸਫਲ ਹੋਏ, ਆਪ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹੋ।

ਏਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਰਨ ਹਨ : ਜਿਵੇਂ ਯੂਰਪੀਨ ਅਫਸਰ ਨੌਕਰ ਰੱਖਣੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਭੇਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪਾਸ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨਾਂ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਓਹਾ ਕੁਛ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁੱਜੇ।

ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਫਸਰ ਤੇ ਛੌਜਾਂ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ (ਖਾਸ ਕਰ ਸਭਰਾਵੀਂ) ਐਸੇ ਢੰਗ ਵਰਤੇ (ਜਿਵੇਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤਾਂਹ ਕਰਕੇ ਚਲਾਈਆਂ, ਕਿ ਗੱਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੌਜਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘ ਜਾਣ ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਕੋਈ ਨਾ ਕਰਨ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪੁੱਜੇ। ਪਰ ਇਹ ਕੰਮ ਉਹਨਾਂ ਉਦੋਂ ਕੀਤਾ, ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਕਰੋਗਰ ਇਸਦਾ ਹਵਾਲਾ ਇਉਂ ਦੇਂਦਾ ਹੈ “ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਵੇਂਕਲਾ ਰਾਜ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਭੁੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਿ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਨ। ਤੋਪਖਾਨੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਚੰਗੇ ਤੋਪਚੀ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ।... ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗ, ਮੁਲਕ ਬਦਲੇ ਨਹੀਂ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਨੌਕਰ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੱਚੇ ਤੇ ਵਹਾਦਾਰ ਨੌਕਰ ਸਮੇਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਸ ਕੰਮ (ਅੰਗਰੇਜ਼) ਦੀ ਛਤਹਿ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਦੁਆਵਾਂ ਮੰਗਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਬਦਲੇ ਉਹ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਹੱਥ ਢਿੱਲਾ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ

੦ਵੇਖੋ ਏਸੇ ਕਤਾਬ ਦਾ ਪੰਨਾ ੧੨੨, ਗਾਰਡਨਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭੇਜਦਾ ਹੈ।

ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਮਦਦੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਧਾਰਮਕ ਵਜਾਹ ਅਨੁਸਾਰ—ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ—ਗੁਲਾਮ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨਹੋ।” ਹਾਂ, ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੜੇ ਨੇਕ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੇ, ਜੋ ਸਭਗਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਲੜ ਕੇ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਮਰੇ।

ਅੰਗਰੇਜ਼
ਕਸੂਰ ਵਿਚ

ਏਸ ਸਾਰੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ੧੨-੧੫ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਤਬਾਹ ਹੋਈ। ੧੦-੧੧ ਡਰਵਰੀ ਦੀ ਵਿਚਲੀ ਰਾਤ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਕੋਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਹੋਏ ਤੇ ੧੨ ਡਰਵਰੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਕਸੂਰ ਆ ਮੱਲਿਆ। ਏਥੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਬਰ ਮਿਲੀ, ਕਿ ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਓਥੇ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਬਾਰੂਦ ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਫੌਜ ਕੋਲ ਲੀਡਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਹਾਰਡਿੰਗ ਦਾ
ਐਲਾਨ

੧੪ ਡਰਵਰੀ, ੧੯੪੬ ਈ: ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ, ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਐਲਾਨ ਕੱਢਿਆ :—
“ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਭਜਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹਾਰ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ੨੨੦ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜੰਗੀ ਤੋਪਾਂ ਖੋ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

“ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

“ਇਸ ਐਲਾਨ ਰਾਹੀਂ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ੧੩ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਐਲਾਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਉਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

ਵਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ, ਸੁਲ੍ਹਾ ਤੋੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਤੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਅਮਨ ਰਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

“ਅਸੀਂ ਲਗਾਤਾਰ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੇ ਰਹਾਂਗੇ, ਜਦ ਤੱਕ ਸਾਡਾ ਚਿਤਵਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਹੋਂਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਦ ਤੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੱਤਕ ਤੇ ੧੯੦੯ ਈ. ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਤੋੜਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਨਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਛੇੜਬਾਨੀ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਰਚ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਰਹੇ, ਕਿ ਫੇਰ ਕਦੇ ਐਹੋ ਜਿਹੀ ਗੜਬੜ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੁਲਕ ਮੱਲਣ ਵਾਸਤੇ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ੧੩ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਐਲਾਨ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਦੀ ਬੜੀ ਇਛਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਸਿੱਖ-ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਵੇਖੇ, ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖ ਸਕੇ ਤੇ ਰੱਖਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਇਗਾਦੇ ਦਾ ਇਹ ਸਥੂਤ ਹੈ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜੰਗ ਦੀ ਕੋਈ ਤਿਆਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਢੁੱਕਵੇਂ ਬਹਾਨੇ ਦੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲੇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਣ ਉਤੇ ਤੇ ਉਲਟਾ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਉਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਉਤੇ ਜੋ ਵੀ ਮੁਸੀਬਤ ਆਵੇ, ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕੇਵਲ ਉਸਦੀ ਆਪ-ਹੁਦਰੀ ਕਰਨੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ।

“ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਹੋਰ ਮੁਲਕ ਮੱਲਣ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਜੰਗ ਦਾ ਖਰਚ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਅਮਨ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੀ ਜਮਾਨਤ ਵਜੋਂ ਜੋ ਇਲਾਕਾ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ।

“ਸਰਕਾਰ-ਹਿੰਦ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿੱਖ-ਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਤੋਵਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਉਂਵ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਵਰਤਾਉ ਐਹੋ ਜਿਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, (ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਵਾਧੇ ਬਦਲੇ ਖੁੱਲ੍ਹਮ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮਾਫ਼ੀ ਨਾ ਮੰਗ ਲਈ)। ਫਿਰ ਵੀ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੌਕਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਚਾਹੁੰਨ ਹੈ, ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਅਧੀਨਗੀ ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਰਸ ਦੇ ਨਾਮ ਥੱਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਿੱਤਰ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੈ।

“ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਇਸ ਪੂਰੀ ਝਤਹਿ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀ ਸਬੂਤ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਐਲਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਇੰਡਿਆ ਪਰਗਟ ਕਰ ਕੇ ਸੁਲੂਅ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਕਰਨਾ, ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

“ਜੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਉਹਨਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਐਲਾਦ ਦੇ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ ਹਨ, ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਉਹਨਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ, ਬੁਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਮਿਲ ਕੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖ ਸਕੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰੱਯਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਸਕੇ, ਤਾਂਕਿ ਅਗੁੰਾ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਵੇ, ਕਿ ਫੇਰ ਕਦੇ ਹੱਦ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝਗੜਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਕਿ ਪਰਧਾਨ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ (ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਦਾ ਵਰਤਾਉ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਤੇ ਨਿਆਂ ਵਾਲਾ ਹੈ।

“ਜੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੇ ਫੌਜੀ ਰਾੜ-ਬੜ ਜਾਂ ਸੁੱਗਰਾਰਦੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਦਾ ਇਹ ਚੰਗਾ ਸਮਾਂ ਹੱਥੀ ਗੁਆ ਲਿਆ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਮਲੇ ਕਰਨੇ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੇ, ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਬਾਰੇ ਉਹ ਢੰਗ ਵਰਤੇਰੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਸੱਲੀ ਹੋਵੇ।”

ਏਸ ਐਲਾਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੁੱਜੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਹ ਹਨੇਰ ਗਰਦੀ ਮਚਾਈ, ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮ ਤੋਂ ਕੋਈ ਬਚਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਭਾਂਬੜ ਬਲ ਉਠੇ। ਵਿਸਾਹਘਾਤੀ ਜਰਨੈਲ ਵੀ ਹੋਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ, ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਬਣਿਆਂ ? ਤੇ ਐਡੀ ਛੇਤੀ ? ਸਭਗਾਵਾਂ ਦੇ ਜੰਗ ਦਾ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ? ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤੇ, ਸਗੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਹਾਰੇ ਹਨਨੋ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਪਛਤਾਵੇ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ?

੧੫ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ—ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਸਣੇ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ—ਕਸੂਰ ਪੁੱਜਾ। ਓਧਰ, ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਵੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਇਕੱਠ ਵੇਖ ਕੇ ਘਬਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਸਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲੋਂ ਲੈਣ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਉਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਗੇ, ਪਰ ਬਿਆਸ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ (ਦੁਆਬਾ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ) ਤੇ ਡੇਢ ਕਰੋੜ ਰੁਪਇਆ ਜੰਗ ਦੇ ਖਰਚ ਵਜੋਂ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਚੱਲ ਕੇ ਹੀ ਪੱਕੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।” ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਾਹੌਰ ਨਾ ਜਾਣ, ਪਰ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਉਹਦੀ ਇੱਕ ਨਾ ਮੰਨੀ। ਅੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ।

੧੬ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੂੰ ‘ਲਲਿਆਣੀ’ ਆ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਹਾਰਡਿੰਗ ਵੱਲੋਂ ਏਥੇ ਵੀ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜ	੨੦ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦਾ
-----------------------	---

੦(M. Gregor) ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੩੧੬, “ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਲੜਾਈਆਂ ਹਾਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ।”

‘ਮਹਾਰਾਜਾ’ ਰਹੇਗਾ। ਏਸ ਸਾਰੇ ਰੰਗ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀ ਸਮਝ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ੨੬ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਇਕ ਆਮ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ‘ਮਿਸਰ’ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ‘ਵਜ਼ੀਰ’ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ‘ਸੈਨਾਪਤੀ’ ਬਣਾਏ ਗਏ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਮੇਟੀਆਂ ਸ਼ੁਰਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ।

ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਨ ਲਈ ਚਰੋਕਣੀ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰਤ ਸੰਭਾਲ ਬਹੇ। ਉਹਨੇ (ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ) ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਸਭ ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਛੌਜ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਣ ਬਦਲੇ, ਉਸਨੂੰ ਕੁਛ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ, ‘ਜੇ ਮੈਂ ਲੜਾਈ ਲੰਮੀ ਕਰ ਦੇਂਦਾ, ਤਾਂ ਏਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ, ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ, ਜਾਲ ਵਿਛੋਂ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੈਦ ਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਛੌਜ ਨੂੰ ਖਿਲਾਰ ਦੇਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਛੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪਰਲੋ ਲਿਆ ਦੇਂਦੀ[ ]।’ ਉਸਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਵੇਖਕੇ ਹਾਰਡਿੰਗ ਵੀ ਘਬਰਾਂ ਗਿਆ। ਉਹ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਏਹੋ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੀ ਛੌਜ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੇ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੋ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ‘ਮਹਾਰਾਜਾ’ ਬਣੋ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪਹਿਲੀ ਸੁਲ੍ਹਾ

ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੁਲ੍ਹਾ,

ਲਾਹੌਰ,

੯ ਮਾਰਚ, ੧੯੪੬ ਈ.

“ਸੁਲ੍ਹਾ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਏ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ੧੯੦੯ ਈ.ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਛੌਜ ਦੇ ਹਮਲੇ

ਕਾਰਨ, ਜੋ ਉਸਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਜ਼ਾ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ, ਟੁੱਟ ਗਈ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਉਹ ਸਭ ਇਲਾਕੇ, ਜੋ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹਨ, ੧੩ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਐਲਾਨ ਰਾਹੀਂ ਜਥਾਤ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲ੍ਹਾ ਲਏ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਮਲੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਬਦਲੇ ਕੁਛ ਸ਼ਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਸੁਲਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸੁਲਾ ਨਾਮਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਾਰਸਾਂ, ਤੇ ਆਨਰੇਬਲ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੰਪਨੀ ਵੱਲੋਂ ਡਰੈਫਰਿਕ ਕਰੀ, ਹੈਨਰੀ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਲਾਰੰਸ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਪੂਰੇ ਅਖਤਿਆਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਸ: ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ, ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ, ਸ: ਰਣਜੋਰ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ੀਠਾ, ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਤੇ ਫਕੀਰ ਨੂਰ ਦੀਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮਹਾਰਾਜੇ' ਵੱਲੋਂ ਪੂਰੇ ਅਖਤਿਆਰ ਹਨ।

"੧. ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਉਸਦੇ ਵਾਰਸ ਤੇ ਹੱਕਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਦਾ ਅਮਨ ਤੇ ਦੋਸਤੀ ਰਹੇਗੀ।

"੨. ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਉਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ, ਜੋ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਹੈ, ਆਪਣੇ, ਆਪਣੇ ਵਾਰਸਾਂ ਤੇ ਹੱਕਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਤਿਆਗਦਾ ਹੈ।

"੩. ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕਿਲ੍ਹੇ, ਇਲਾਕੇ, ਮੈਦਾਨ ਤੇ ਪਹਾੜ ਜੋ ਦੁਆਬੇ, ਭਾਵ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਵਿਚ ਹਨ, ਦੇ ਸਭ ਰਾਜਸੀ ਹੱਕ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

"੪. ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਡੂੰਢ ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ—ਸ਼ਰਤ ਨੰਬਰ ੩ ਦੇ ਇਲਾਕੇ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ—ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹਰਜਾਨਾ ਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਖਰਚ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਏਨਾ ਰੂਪਇਆ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਰੂਪਦੇ ਬਦਲੇ ਕੋਈ ਜ਼ਾਮਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਇਕ ਕਰੋੜ ਰੂਪਦੇ

ਬਦਲੇ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕ, ਜੋ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਤੇ ਸਿੱਧ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਸੂਬੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

“੫. ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ੫੦ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਇਸ ਸੁਲਾ ਦੇ ਪੱਕੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਵੇਗਾ।

“੬. ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਬਾਗੀ ਛੌਜ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਖੋਲ ਲੱਵੇਗਾ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਉਹਨਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਚਾਲੂ ਸਨ, ਨਵੀਂ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਛੌਜ ਭਰਤੀ ਕਰੇਗਾ। ਜਿਹੜੀ ਛੌਜ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੱਢੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਹਿਸਾਬ ਮੁਕੱਤ ਦੇਵੇਗਾ।

“੭. ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਛੌਜ ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ ਤੇ ੧੨ ਹਜ਼ਾਰ ਅਸਵਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ, ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਆਂਗਿਆ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਵਧੇਗੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਛੌਜ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਦਸਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤੇ ਲੋੜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਜਾਣ 'ਤੇ ਛੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਛੋਰ ਓਹਾ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਜੋ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

“੮. ਮਹਾਰਾਜਾ, ਉਹ ੩੬ ਤੋਪਾਂ, ਜੋ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਬੀੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੌਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਸਭਗਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰੇਗਾ।

“੯. ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸ, ਮਿਠਨ ਕੋਟ ਤਕ ਤੇ ਦਰਿਆ ਸਿੱਧ ਮਿਠਨ ਕੋਟ ਤੋਂ ਬਲੋਚਸਤਾਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣਗੇ। ਜਹਾਜ਼ਹਾਨੀ ਤੇ ਮਸੂਲ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ, ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਜਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਲਾਭ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਏਸ ਸ਼ਰਤ ਤੋਂ ਬਚੀ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਦੋਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ਹਾਨੀ ਤੇ ਲਾਭ ਵਾਸਤੇ ਪੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ,

ਬੇੜੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰਖਣ ਦੇ ਖਰਚ ਕਢ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਬੱਚਤ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਦੇਵੇਰੀ, ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਉਹਨਾਂ ਬੇੜੀਆਂ ਉੱਤੇ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀ ਹੱਦ 'ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

“੧੦. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਦੀ ਫੌਜ ਲੰਘਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਏਗੀ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਫੌਜ ਲੰਘਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਦੇ ਹਾਕਮ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਸਭ ਖਰਚ ਅਦੱਗ ਕਰੇਗੀ। ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ-ਜੋ ਵਿਚੋਂ ਫੌਜ ਲੰਘਣ ਕਰਕੇ ਹੋਵੇਗਾ, ਸਰਕਾਰ ਪੂਰਾ ਕਰੇਗੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪੂਰਾ ਖਿਆਲ ਰਖੇਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦੀ ਫੌਜ ਲੰਘੇਗੀ।

“੧੧. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਰਜਾ ਵਿਚੋਂ ਜਾਂ, ਕਿਸੇ ਯੂਰਪੀਨ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕਨ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੌਕਰ ਨਹੀਂ ਰਖੇਗਾ।

“੧੨. ਜੰਮ੍ਹ ਦੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸੁਲੂਕ ਕਰਾਉਣ ਬਦਲੇ (ਇਹ ਸੇਵਾ ਉਸਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ) ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ‘ਮਹਾਰਾਜਾ’ ਮੰਨ ਲਵੇਗਾ, ਜਿਹੜੇ ਇਲਾਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਰਾਹੀਂ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਮ. ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨੇਕ ਚਲਨੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ‘ਤੇ ਉਹਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

“੧੩. ਇਸ ਹਾਲ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਸਾਲਸ ਬਣ ਕੇ ਉਸਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰੇਗੀ ਤੇ ਉਹ ਫੈਸਲਾ ‘ਮਹਾਰਾਜੇ’ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ।

“੧੪. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾਂ, ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧਾ ਘਟਾਂ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ।”

“੧੫. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ, ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗੀ। ਪਰ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਤੇ ਝਗੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਆਪਣੀ ਚੰਗੀ ਤੇ ਨੇਕ ਸਲਾਹ, ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਸਤੇ ਦੇਵੇਗਾ।”

“੧੬. ਦੋਹਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰਜਾ ਜਦੋਂ ਇਕ ਢੁੱਜੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਸੈਰ ਵਾਸਤੇ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਇਹ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ, ਫਰੈਡਿਕ ਕਰੀ (Frederick Currie) ਤੇ ਹੈਨਰੀ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਲਾਰੰਸ (Henry Montgomery Lawrence) ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ, ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ) ਅਤੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਸ: ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ, ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ, ਸ: ਰਣਜੋਰ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ੀਠਾ, ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਤੇ ਫਕੀਰ ਨੂਰ ਦੀਨ (ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਹਨ) ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਹੋਇਆ। ਤੇ ਇਹ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਤੇ ਮ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਮੁਹਰਾਂ ਲਾ ਕੇ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਹ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਦੋ ਮਾਰਚ, ੧੯੪੬ ਈ: ਮੁਤਾਬਕ ੧੦ ਰਬੀਉਲ ਅੱਵਲ, ੧੨੬੨ ਹਿਜਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਪੱਕਾ ਹੋਇਆ।

ਪਹਿਲੀ ਸੁਲੂਅ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸ਼ਰਤਾਂ

ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਅਹਿਦਨਾਮਾ

੧੧ ਮਾਰਚ, ੧੯੪੬ ਈ.

“ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੇ, ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਕੋਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ‘ਮਹਾਰਾਜੇ’ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਉਦੋਂ ਤਕ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਸੁਲੂਅ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸ਼ਰਤ ਮੁਤਾਬਕ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਸੋ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਚੰਦ ਸ਼ਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਤਿੱਜੀ ਤੇ ਚੌਥੀ ਸ਼ਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਬਦਲੇ

ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ, ਇਕ ਅੱਠ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵਾਲਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

“੧. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ੧੯੪੬ ਈ. ਦੇ ਅਕਾਦਮੀਕ ਤਕ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਛੇਵੀਂ ਸ਼ਰਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਉਨ੍ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਲਾਹੌਰ ਰੱਖੇਗੀ, ਜਿੰਨੀ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਠੀਕ ਸਮਝੇਗਾ। ਇਹ ਫੌਜ ਸਾਲ ਮੁੱਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਚਾਹਵੇ, ਹਟੋਂ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਸਾਲ ਮੁੱਕਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਲਾਹੌਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ।

“੨. ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਏਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ, ਜੋ ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਰਹੇਗੀ, ਉਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਫੌਜ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਮਕਾਨ ਦੇਵੇਗੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਵਾਧੂ ਖਰਚ-ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਊਣੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬਿਗਾਨੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਝੱਲਣੇ ਪੈਣਗੇ-ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੇਗੀ।

“੩. ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਛੇਤੀ ਤੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਫੌਜ ਨੂੰ -ਪੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ-ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਦੇਵੇਗੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਫੌਜ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇਗੀ।

“੪. ਜੇ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ ਸ਼ਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ, ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਹੱਕ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਸਾਲ ਮੁੱਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਾਹੌਰੋਂ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਉ ਲਵੇ।

“੫. ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਦਾ ਸੰਤਿਕਾਰ ਕਰੇਗੀ, ਜੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੁਲੂਦੀ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨੇ: ੩-੪ ਅਨੁਸਾਰ ਇਲਾਗਕਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ ਤੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮ. ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਉਹਨਾਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹਾਲ ਰਖੇਗੀ।

“੬. ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਮੈਨੇਜਰਾਂ ਪਾਸੋਂ—ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨੇ: ੩-੪ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ— ਮਾਮਲਾ ਉਗਰਾਹੁਣ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰੇਗੀ।

“੭. ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵਿਚ ਹੈ— ਖਜ਼ਾਨਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ-ਬਿਨਾਂ ਤੌਪਾਂ ਦੇ-ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੇ, ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਕੀਮਤ ਦੇ ਕੇ ਰੱਖ ਸਕੇਗੀ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਜੇਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲੈ ਜਾਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰੇਗੀ।

“੮. ਦੋਵੇਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਪਣੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਪੱਕੇ ਕਰਨਗੀਆਂ, ਜੋ ਦੋਹਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਚਲੀ ਹੱਦ ਪੱਕੀ ਕਰਨਗੇ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੀ ਮਾਰਚ, ੧੯੪੬ ਈ. ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇਗੀ।”

ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ੧੨ ਕਰੋੜ* ਰੁਪਿਆ ਛੱਡ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਛੂਢ ਕਰੋੜ ਵੀ ਨਾ ਨਿਕਲੇ। ਇਕ ਕਰੋੜ ਬਦਲੇ ਤਾਂ ਜੰਮ੍ਹ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੌਲ ਵੇਚਿਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ੫੦ ਲੱਖ, ਕੁਝ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਕੁਝ ਕਈਆਂ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ (ਖਾਸ ਕਰ ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ) ਕੌਲੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

੧੬ ਮਾਰਚ, ੧੯੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਪੱਕੀ ਕੀਤੀ। ੨੫ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ (ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ੧੮ ਲੱਖ ਕੱਟਕੇ) ਲੈਕੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੰਮ੍ਹ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ (ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਤੇ ਅਟਕ ਵਿਚਲਾ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ) ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ‘ਮਹਾਰਾਜਾ’ ਬਣੋਂ ਦਿੱਤਾ।

ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਲੋੜੀਦੀ ਛੌਜ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੌਜ ੨੩ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰੋਂ ਭੁਗੀ ਤੇ ੨੬ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਗਈ।

ਪੰਜਾਬ ਕਿਉਂ ਨਾ
ਜ਼ਬਤ ਕੀਤਾ

ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਇਆ। ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਨਾ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਕਿਉਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ

ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਇਆ। ਕੇਵਲ ਇਸ ਬਦਲੇ, ਕਿ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਾ ਸਕਦਾ †। ਨਿਰਾ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕਹਿ ਦੇਣ ਨਾਲ, ਜਾਂ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੁੱਕ ਚੌਲਿਆ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ * ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ * ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਦਬ੍ਬਾ ਕੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਅਮਨ ਰਖਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੁਣੋ: “ਪਹਿਲਾ ਸਿੱਧਾ ਰਸਤਾ ਇਹ ਸੀ, ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਕੰਪਨੀ ਤੇ ਰਾਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਆਪ ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਾਂ ਅੰਖਾ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਭਾਵੇਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹਾਰ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਪਰ 25 ਹਜ਼ਾਰ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੀ, ਤੇ ੮ ਹਜ਼ਾਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ। ਸੋ ਇਕ ਲੰਮੀ ਲੜਾਈ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਐਹੋ ਜੇਹੀ ਲੰਮੀ ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਕਮਾਂਡਰ ਇਨਚੀਡ (ਪਰਧਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ) ਕੋਲ ਕਾਢੀ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

† M. Gregor ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ ਪੰਨਾ, ੨੨੧।

* Sir Henry Lawrence writes in 1847 "Lord Hardinge had not the means for annexation had he desired it." Life of Lawrence, P. 385, ਜੇ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਵੀ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਕਾਢੀ ਵਸੀਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।

*Lord Hardinge himself in 1848 gives his reason; "Annexation is occupation and involves the dispersion of the forces in the Punjab" Life of Lawrence P. 421. ੧੮੪੮ ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਆਪ ਦਲੀਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਖਿਲਾਰਨਾ ਹੈ।'

ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਘਮਸਾਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਆਸ ਨੇ ਹੀ, ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕਾਝੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਹੱਦ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕੀ ਰਖਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਰ ਹਯੁਰਾ ਗਡ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਲ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਗੋਰੇ ਸਨ। ਘੇਰਾ ਘੱਤਣ ਵਾਸਤੇ ਉਸਨੂੰ ੧੦-੬੦ ਜੰਗੀ ਤੋਪਾਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਤੋਪ ਪਿਛੇ ਹਜ਼ਾਰ-ਹਜ਼ਾਰ ਗੋਲੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਸਿਰਫ ੩੦ ਤੋਪਾਂ ਸਨ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਤੋਪ ਪਿਛੇ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਸੌ ਗੋਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੀ ਫੌਜ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਆ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਨੇ ਪੀਅਰ ਕੋਲ ੧੬ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਤੇ ੬੦ ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਇਹ ਫੌਜ, ਜੋ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਬੋੜੀ ਸੀ।

“ਢੱਜਾ ਢੰਗ, ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਕਈ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ, ਇਹ ਸੀ, ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ‘ਟਕੇ ਭਰਨ ਵਾਲਾ’ ਰਜਵਾੜਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।

“ਬਾਕੀ ਤਿੱਜਾ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ, ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਸੁਤੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਸਦਾ ਲੋੜਵੰਦ ਰਹੇ ਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹਿਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਡਰ ਫਿਕਰ ਨਾ ਹੋਵੇ।”*

ਸੋ ਇਸ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਜ਼ਬਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਲਵਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਵਸੋਂ ਫੌਜੀ ਸੁਭੱਗ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ। ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਉਦਾਲੇ-ਪੁਦਾਲੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਦੋ-ਬਦੀ ਭੁੱਲ੍ਹਣ ਵਾਸਤੇ ਮੂਨ ਉਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਵਿਚ ਬੋੜਾ ਬਹੁਤ ਸਾਮਾਨ ਵੀ ਸੀ।

*(The Sikh Wars) ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨੇ ੧੪੨-੪੩।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਕਠਨ ਸੀ, ਤੇ ਏਸ ਤੋਂ ਔਖਾ ਸੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਭੜਕੀ ਹੋਈ ਬਲਵੇ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ। ਜੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਮਹਾਰੋਂ ਇਕ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਦਾ ਘਮਸਾਣ ਮਚਾਂ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਭਿਆਨਕ ਹੁੰਦੀ। ਅਤੇ ਲਾਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤੇ, ਸਗੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਝੱਦਾਰੀ ਦਾ ਸਦਕਾ ਜਿੱਤੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸੁਣ ਕੇ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰਾ ਤਾਣ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਏਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਏਸ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਐਹੋ ਜਹੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ, ਤਾਂ ਓਹਾ—ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ—ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ, ਜੋ *ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵੇਲੇ ਹੋਇਆ। ਸੋ ਐਹੋ ਜੇਹੀ ਰਾਜ-ਬੜ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ।

ਨਵਾਂ ਪਰਬੰਧ

੯ ਤੇ ੧੧ ਮਾਰਚ, ੧੯੪੬ ਈ. ਦੀਆਂ ਸੁਲੂਅਂ
ਪੱਕੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ
ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਪਾਹੀ ਲਾਹੌਰ ਬੁਲੋਂ ਕੇ ਤਨਖਾਹ ਦੇ

ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਹਟੋ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸੁਲੂਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

*ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੪੬ ਈ. ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਤੇ ਮੇਜ਼ਰ ਲਾਰੇਸ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਵਿਖਾਇਆ, ਕਿ ਸੁਲੂਾ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਬੜੀ ਘਮਸਾਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਕੀਤਾ। ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਵੇਖ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਤੇ ਦੇਸੀ ਅਫਸਰ ਘਬਰੋ ਉਠੇ ਸਨ।

ਫੌਜ ਸਰ ਜੋਹਨ ਲਿਟਲਰ (Sir John Littler) ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਲਾਹੌਰ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਇਕ ਕੌਸਲ (ਸਭਾ) ਦੇ ਹੱਥ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੌਸਲ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਏਜੰਟ—ਹੈਨਰੀ ਲਾਰਨਸ—ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਣੇ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ, ਜੰਮ੍ਹ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਵੱਖਰਾ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਬਣੋ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ, ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ ਦੀ ਮੁਖਤਿਆਰ ਬਣੀ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਮਾਂ ਪੁੱਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਖਰਚਾਂ ਵਾਸਤੇ ੧ ਲੱਖ ਮਹਾਵਾਰ ਪੱਕਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਕੌਸਲ ਨੂੰ ਇਉਂ ਕਿਹਾ : "ਸਫ਼ਲਤਾ ਤੇ ਅਸਫ਼ਲਤਾ ਤੁਹਾਡੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਦੇ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਮੌਝਾਂਗਾ। ਪਰ ਜੇ ਤੁਸਾਂ ਇਹ ਵੇਲਾ ਹੱਥਾਂ ਗੁਆ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਮਦਦ ਵੀ ਤੁਹਾਡੀ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਬਚਾਂ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗੀ।"

ਹਾਰਡਿੰਗ ਤੇ 'ਗਫ' ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖ ਹਕੂਮਤ ਕਿਸ ਢੰਗ ਦੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ? ਮੈਕਗ੍ਰੋਗਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : "ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸਿੱਖ ਹਕੂਮਤ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਕ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਵਿਖਾਵੇ ਮਾਤਰ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਇਕ ਵਜ਼ੀਰ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ) ਤੇ ਇਕ ਫੌਜ ਹੈ, ਮਗਰ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਆਸਰੇ ਥੱਲੇ ਹਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ ਇਕ ਕਠਪੁਤਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤੇ ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਕਮ ਹਨ।"

ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ	ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਐਨੀ ਗੱਦਾਰੀ ਕਰਕੇ ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਐਹੋ ਜੇਹੀ—ਨਾਮ ਧਰੀਕ—ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆਂ, ਪਰ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਭੋਗਣੀ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਈ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੇਖ ਇਮਾਮੁੱਦੀਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ
----------------------------	---

* (The Sikh Wars) ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨਾ ੧੪੫।

○ (M. Gregor) ਮੈਕਗ੍ਰੋਗਰ, ਪੰਨੇ ੨੫੬-੧।

ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਓਥੋਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ

ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ੧੦ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਛੋਜ਼ (ਜਿਸਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਕੁਛ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੋਜ਼ ਜਲੰਘਰ ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਸੀ) ਲੈ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਗਏ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਓਥੋਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਦੁਆਇਆ। ਸ਼ੇਰ ਇਮਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਰ ਨੇ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਚਿੱਠੀਆਂ* ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਸਹੀ (ਦਸਖਤ) ਸੀ, ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਏਸ ਬਲਵੇ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ। ੩ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੪੬ ਈ. ਨੂੰ ੬੫ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਭਾ ਬੈਠੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ, ਜੋਹਨ ਲਾਰੰਸ, ਜੈਨਰਲ ਲਿਟਲਰ, ਕਰਨਲ ਗਾਲਡੀ ਤੇ ਮਿਸਟਰ ਕਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਤੇ ਕਰੀ ਹੀ ਇਸ ਇਕੱਤਰਤਾ ਦਾ ਸਭਾਪਤੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਰ ਨੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਬਾਨੀ ਵੀ ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਪੜਤਾਲ ਵਿਚ ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਦੋਸ਼ੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਤੋਂ ਹਟੋਂ ਕੇ ੨ ਹਜ਼ਾਰ ਮਾਹਵਾਰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਜਲਾਵਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ੧੩ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਲੈਫਟੀਨੇਂਟ ਰਾਟਨ (Wroughton) ਦੀ ਨਿਗਰੀਨੀ ਹੇਠਾਂ ਡੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਆਂਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਏਥੋਂ ਅੱਗੇ ਬਨਾਰਸ ਪੁਚਾਇਆ ਗਿਆ।

ਏਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੁਲੂਅ ਹੋਈ, ਜੋ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਕਾਰਨ ਬਣੀ।

* (Life of Lawrence) ਲਾਰੰਸ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਪੰਨਾ ੪੦੪।
(The Sikh Wars) ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨਾ ੧੪੮।

ਚੌਥਾ ਕਾਂਡ

ਪਿੱਛੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲੈਣਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਪੈਰ ਧਰਨ ਜੋਗਾ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੁਰਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ। ਮੈਕਗ੍ਰੋਗਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : “ਅੰਤ ਇਕ ਦਿਨ- ਛੇਤੀ ਜਾਂ ਚਿਰ ਪਾ ਕੇ - ਸਾਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਖਰਚ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪਵੇ, ਆਖਰ ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚੰਗੇ ਉਪਜਾਊ ਹੋਣਗੇ।”*

ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ
ਦਿਲੀ ਖਾਸ

ਇੱਛਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਵੇਖੇ, ਪਰ ਰਾਵਰਨਰ

ਜੈਨਰਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹਦੀ ਇਹ ਆਸ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਬਤ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਹਨੇ ੧੯੯ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਫਰੈਡਰਿਕ ਕਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਸਨ, “ਜਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਫਸੋਸ ਹੀ ਰਹੇਗਾ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਝੰਡਾ ਸਿੱਧ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਗੱਡਣਾ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।” ਮਾਰਚ, ੧੯੪੬ ਈ. ਦੀ ਸੁਲਾ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਛ ਉਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕੀਤਾ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪੱਕੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੁਛ ਸਰਦਾਰ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਪਿੱਠੂ ਸਨ। (ਜਿਵੇਂ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਘ) ਤੇ ਕੁਛ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਛੂੰਘੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝਦੇ। ਜਿਹੜੇ ਕੁਛ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਰਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ

*(M. Gregor) ਮੈਕਗ੍ਰੋਗਰ, ਪੰਨਾ ੨੭੩।

ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰਾਂ ਮੁਹਰੀ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਕੇਢੇ ਵਾਂਗ ਰੜਕਦੇ ਸਨ। ੧੯੪੬ ਈ. ਦਾ ਸਾਲ ਮੁਕਣ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਸੁਲੂਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੇ

ਭਰ੍ਵੇਵਾਲ ਦੀ ਸੁਲੂਾ ਕਿੰਨ੍ਹ
ਹਾਲਾਤ ਥੱਲੇ ਹੋਈ

ਚਲੀ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਸੁਲੂਾ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਰੜਾ ਫੌਜੀ ਕਬਜ਼ਾ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨਵੀਂ

ਸੁਲੂਾ ਵਾਸਤੇ ਅਪੀਲ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇ। ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਸਕੱਤਰ ਫੌਰਡਰਿਕ ਕਰੀ ਲਾਹੌਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਗੁਪਤ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਹਾਰਡਿੰਗ ਆਪਣੇ ਦਿਲੀ ਭਾਵ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਏਧਰ 'ਕਰੀ' ਤੇ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ, ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਨਵੇਂ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਵੀ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੱਠਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ* ਤਾਂਕਿ ਨਵੇਂ ਪਰਬੰਧ ਵਿਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਬਿਲਕੁਲ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਏਸ ਧੜੇ ਨੇ ਨਵੀਂ ਸੁਲੂਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 'ਕਰੀ' ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਮਾਚਾਰ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ' ਵਿਚ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ : ਹਾਰਡਿੰਗ ਭਰ੍ਵੇਵਾਲ ਤੋਂ ਕਰੀ ਨੂੰ ੧੦ ਦਸਥਰ, ੧੯੪੬ ਈ. "ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਬਤ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਹੀ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਇਕ ਹੈਂ, ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮੌਜੂਦਾ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ

*Henry Lawrence to the Govt. 17 Dec. 1846.

ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਸਰਕਾਰ ਹਿਦ ਨੂੰ ੧੭ ਦਸਥਰ ੧੯੪੬ ਈ. "ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਰਾਣੀ ਆਪਣਾ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਤਾਣ, ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲੋਂ ਕੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਕੀਮ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪ ਰਾਜ ਦੀ ਮੁਹਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਸਲਾਹਕਾਰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਦਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਾ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਹੈ।"

ਉਥੋਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਰਬੰਧ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬ ਬਣਾ ਸਕੇ। ਤੇ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਲੈਡਟੀਨੈਟ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਬਗ਼ਬਾਰ ਦੇ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ..... ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਨਾਂਹ ਬਿਲਕੁਲ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਝਿਜਕ ਸਾਫ਼ ਦੱਸੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਦੇਰ ਹੋ ਜਾਣੀ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸਰ ਜਾਨ ਹਾਬ ਹਾਊਸ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਪਲ ਪਲ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਕਿ ਕਿਸ ਬਾਕਾਇਦਾ ਰਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਣੀ ਕਾਰ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਬਣੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਮਾਤਾ ਤੇ ਰਖਵਾਲੀ (Gaurdian) ਹੋਣ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਤੇ ਅਣ-ਪੁੱਛੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਕਾਰ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ..... ਜੇ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਹਾਕਮ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਰਖਵਾਲੇ (Gaurdian) ਬਨਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਭਰੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ, ਤਾਂ ਚੁਪੀਤੇ ਹੀ* ਰਾਣੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਕਿ ਨੌਜਵਾਨ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਰਖਲਾਲੇ (Gaurdian) ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਤੇ ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਕਾਰ-ਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਖਤਿਆਰ ਦੇ ਕੰਮ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ।"

ਫਿਰ ੧੨ ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਹਾਰਡਿੰਗ, 'ਕਰੀ' ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਅਰਥਾਤ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਦੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦੇ ਮੁੱਲ ਵਜੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਡੀ ਸ਼ਰਤ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ

*੨ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੪੬ ਈ। ਨੂੰ ਹਾਰਡਿੰਗ 'ਕਰੀ' ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—“ਸਾਡੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਬਜ਼ਾ ਰਾਜੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਹਿਨਾਮੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਹੋਣੀ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਨਾ ਰਹੇ।”

ਪਿੱਛੇ ਲੱਗੇ ਰਹੋ। ਵਾਧੂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਮੁਖਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਐਨ ਸਾਡੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਵੱਲੋਂ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।"

ਹੋਨਗੀ ਲਾਰੰਸ ਤੇ 'ਕਰੀ' ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਹਿਮਤ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੁਲਾ ਵਾਸਤੇ ਰਾਜੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਨਵੇਂ ਪਰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਦਾ ਡਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਧੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਦਾ ਧੜਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਟਿਕਾਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਦੀਨਾਨਾਥ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਧੜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਵਧਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁਛ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਾਇਆ, ਕਿ ਦੋ ਪਲਟਣਾਂ ਤੇ ਏਜੰਟ ਨੂੰ ਕੁਛ ਮਹੀਨੇ ਹੋਰ ਲਾਹੌਰ ਰਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਸੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ ਵੱਲੋਂ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਫਰੈਡਰਿਕ ਕਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ੩੦ ਮਘੰ, ੧੯੦੩ ਬਿ. (੧੪ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੪੬ ਈ.) ਨੂੰ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਗਈ :

“ਕਿਉਂਕਿ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਇਸ
ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ
ਵੱਲੋਂ ਦਰਖਾਸਤ
ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ,
ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਏਥੇ
ਠਹਿਰੀ ਹੋਈ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹੋਰ
ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੇਚਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ, ਪਰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਪਰਬੰਧ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ
ਖਿਆਲ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਇਹ ਵੇਖਕੇ, ਕਿ ਫੌਜ ਹਟੋ ਲੈਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਨੇੜੇ ਆ
ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਏਜੰਟ ਤੇ ਦੋ ਪਲਟਣਾਂ ਇਕ
ਰਸਾਲਾ ਤੇ ਇਕ ਬਾਤਰੀ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਏਥੇ ਠਹਿਰੇ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੇ
ਜਾਣ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਰਹਿਦੇ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹੱਦ ਤਕ
ਮੁਕਿੰਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ, ਕਿ
ਪਹਿਲੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਨਗੀ ਲਾਰੰਸ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ
ਲਈ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ।”

ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ
ਘਬਰਾਹਟ

‘ਕਰੀ’ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਹਾਰਡਿੰਗ ਬੜਾ ਘਬਰਾਇਆ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣੀ ਉਸਦੇ ਇਰਾਦੇ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਕਰੜੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੌਜੂਦਵੀਂ ਡਾਕੇ ‘ਕਰੀ’ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ : “ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਐਸੇ ਦੇਸੀ ਪਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲਈ, ਜਿਸਦੇ ਨਕਾਰਾ, ਬੇ-ਇਨਸਾਫ਼ ਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਭਰਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਸਾਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਤਜਰਬੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੋਜ਼ ਨਾਲ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਐਸੇ ਪਰਬੰਧ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੋਜ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਮੈਂ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗਾ, ਜਿਸ ‘ਤੇ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਦੋ ਪਿਆਦਾ ਪਲਟਨਾਂ, ਇਕ ਰਮਾਲਾ ਤੇ ਇਕ ਤੋਪਖਾਨਾ ਬਾਤਰੀ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਇਤਨੀ ਛਜੂਲ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਤੁੱਲ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਦਖਲ ਦੇ ਬਨੌਰ ਆਪਣਾ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਆਪ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਰਖਦੇ ਹਨ। ..... ਮੈਂ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਛੈਸਲਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਛੋਜ਼ ਰਖਣੀ ਯੋਗ ਹੈ.....।”

ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਦਿਲੀ ਇੱਛਿਆ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ‘ਕਰੀ’ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ੧੪ ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ‘ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਬੇਨਤੀ’ ਦੱਸ ਕੇ ਇਉਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ : “ਤੁਹਾਡੀ ਇਹ ਬੇਨਤੀ, ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੌਜੂਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੋਜ਼ ਦਾ ਕੁਛ ਹਿੱਸਾ ਤੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਦਾ ਏਜੰਟ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਕਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੁਛ ਚਿਰ ਹੋਰ ਠਹਿਰੇ ਤੇ ਜਿਸਦਾ ਠਹਿਰਨਾ ਮੁਲਕ ਦਾ ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ, ਪਿਛਲੇ ੧੧ ਮਾਰਚ ਦੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਾਮਲਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਚਿੱਤਕ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰ ਭਲਕੇ ਮੇਰੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ, ਜਦ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਰੱਖ ਦਿਆਂਗਾ, ਕੇਵਲ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਉਪਰੋਕਤ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ

ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਕਿ ਉਹ ਦਰਬਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ, ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨਣ ਸੰਬੰਧੀ ਆਖਰੀ ਫੈਸਲਾ ਦੇ ਸਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਆਉਣ, ਤਾਂਕਿ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਨਜ਼ਿਠਿਆ ਜਾ ਸੱਕੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਡੈਂਸ ਦੇ ਚਾਲੇ ਪਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸੱਕਣ।”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ‘ਕਰੀ’ ਦੇ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰ ਕੱਠੇ ਹੋਏ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਏਸ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਡਰ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇਗੀ। ‘ਕਰੀ’ ਨੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਧੜੇ ਨੇ ‘ਸਭ ਅੱਛਾ’ ਦਾ ਰੌਲਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਂ, ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਨੇ ਇਹ ਇੱਛਿਆ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂਕਿ ਦਰਬਾਰੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈ ਸਕਣ। ਅੱਗੋਂ ‘ਕਰੀ’ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ, ਰਾਜ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਸਖਤ ਤੇ ਰੁੱਖੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੋਂ ਦਰਬਾਰੀ ਤੇ ਸਰਦਾਰ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਅੰਦਰਲੀ ਨੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਏ। ਵਿਰੋਧੀ ਅਵਾਜ਼ ਜੇ ਕੋਈ ਉਠਣੀ ਵੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਦਬ ਗਈ।*

ਏਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਜ਼ਾਰਤ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਛ ਸਰਦਾਰ ਡਰ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਸੋ, ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਨਾਲ ਹੋਏ ਇਸ ਵਰਤਾਉ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਥੋਲਿਆ। ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਥੱਲੇ ‘ਭਰੂਵਾਲ’ ਦੀ ਸੁਲੂਅ ਪੱਕੀ ਹੋਈ, ਜੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਤੇ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਇੱਛਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਈ। ਏਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਬਥੇੜੇ ਖੜ੍ਹੇ

* Henry Lawrence to Govt. 17 Dec. 1846. ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ, ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨੂੰ।

ਹੋਏ, ਸਭ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਕਾਰਨ ਇਹ 'ਸੁਲ੍ਹਾ' ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਬਦੋਬਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿਰ ਨਾ ਮੜਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੜਬੜ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਹੁੰਦੀ।

ਲਾਹੌਰ ਨਾਲ ਦੁੱਜਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ੧੯ ਦਸੰਬਰ ੧੯੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਭਰੋਵਾਲ ੨੨ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੇ ਤਸਦੀਕ ਕੀਤਾ, ਜੋ 'ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ।

ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ

ਕੈਪ ਭਰੋਵਾਲ ਘਾਟ, ੨੨ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੪੬ ਈ.

"ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਗਵਰਨਰ ਸੋਖ ਇਮਾਮੁੱਦੀਨ-ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸੀ-ਨੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਰੋਕਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰੇ ਤੇ ਈ ਮਾਰਚ, ੧੯੪੬ ਈ. ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਥਾਪੇ ਹੋਏ-ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ-ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ।

"ਉਪਰਲਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਛੋਜਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ, ਲੋੜ ਪਈ 'ਤੇ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੋਜ ਲਾਈ ਗਈ।

"ਸੋਖ ਇਮਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, ਕਿ ਉਹਨੇ ਇਹ ਕੁਝ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਹੁਕਮ ਉਹਨੂੰ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ 'ਵਜ਼ੀਰ' ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਤੀ ਪੁੱਜਾ ਸੀ।

ਸੋਖ ਇਮਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਏਸ ਸ਼ਰਤ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਏਜੰਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖੇ, ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਕਿ ਉਹਨੇ ਇਹ ਟਾਕਰਾ ਲਾਹੌਰ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਏਜੰਟ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਵੇ, ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨੂੰ (ਸੋਖ ਨੂੰ) ਜਾਨੀ ਜਾਂ ਮਾਲੀ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਏਜੰਟ ਨੇ ਸਹੁੰ ਖਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤੇ ਸੱਚੀ ਪੜਤਾਲ ਹੋਵੇਗੀ।

“ਸ਼੍ਰੋਮਿ ਇਮਾਮੁੰਦੀਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਪੜਤਾਲ ਹੋਈ ਤੇ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੇ, ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ‘ਵਜ਼ੀਰ’ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦੇਣ।

“ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੇ, ਇਸ ਕੰਮ (ਸੁਲੂਅ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ) ਬਦਲੇ ਵਜ਼ੀਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦੇਣਾ ਕਾਢੀ ਸਜ਼ਾ ਸਮਝੀ। ਫਿਰ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਕੰਮ ਨੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਦੇਸ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ।

“ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

“ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਪਿਛੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਗੋਰਮਿਟ ਬਣਾਵੇ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

“ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ 'ਤੇ ਉਸ ਸੁਲੂਅ ਵਿਚ ਕੁਛ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ੯ ਮਾਰਚ ੧੮੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ।

“ਏਸ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ੧੬ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੪੬ ਈ. ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਹ ਸੁਲੂਅ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ੧੬ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੪੬ ਈ: ਨੂੰ ਹੋਈ।

“ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਖਾਸ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇੱਛਿਆ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਿ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰੀ

ਮਦਦ ਦੇਵੇ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ ਚੁਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਨੇ ਕੁਛ ਲੋੜੀਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਥੱਲੇ ਸਿਹ ਮਦਦ ਦੇਣੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਸੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ੧੧ ਮਾਰਚ, ੧੯੪੬ ਈ. ਦੀ ਸੁਲਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਇਹ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਫੌਰਡਰਿਕ ਕਰੀ (ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਦਾ ਸਕੱਤਰ) ਤੇ ਲੈਫਟੀਨੈਟ ਕਰਨਲ ਹੈਨਰੀ ਮਿੰਟਗੁਮਗੀ ਲਾਰੰਸ (ਜੋ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਹੱਦ ਉੱਤੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਦਾ ਏਜੰਟ ਸੀ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਹਾਰਡਿੰਗ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰੇ ਅਖਤਿਆਰ ਸਨ, ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ ਵੱਲੋਂ ਸ. ਤੇਜ ਸਿੱਖ, ਰਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ, ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ, ਡਕੀਰ ਨੂਰਦੀਨ, ਰਾਏ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ, ਸ. ਰਣਜੋਰ ਸਿੱਖ ਮਜ਼ੀਠਾ, ਸ. ਅਤਰ ਸਿੱਖ ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲਾ, ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੱਖ, ਸ. ਕਾਹਨ ਸਿੱਖ ਮਜ਼ੀਠਾ, ਸ. ਸ਼ਮਸੇਰ ਸਿੱਖ, ਸ. ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਮੁਰਾਰੀਆ, ਸ. ਕਿਹਰ ਸਿੱਖ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਸ. ਅਰਜਨ ਸਿੱਖ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

੧. ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ੯ ਮਾਰਚ, ੧੯੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਹੋਏ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨੰਬਰ ੧੫ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ।

੨. ਗਵਰਵਰ-ਜੈਨਰਲ ਵੱਲੋਂ ਥਾਪਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਫਸਰ-ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਹਿਤਾਂ ਦੇ-ਲਾਹੌਰ ਰਹੇਗਾ, ਤੇ ਉਸ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਮਹਿਕਮੇ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਤੇ ਜਿੱਧੇ ਅਖਤਿਆਰ ਹੋਣਗੇ।

੩. ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਵੇਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਰਮ, ਕੌਮੀ ਰਸਮੋ-ਰਿਵਾਜ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਕੌਮ ਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਖਿਆਲ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

੪. ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਬਿਨਾਂ ਉਸਦੇ, ਜੋ ਲੋੜ ਪਈ 'ਤੇ ਉੱਪਰ ਲਿਖੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਬਦਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਪਰਬੰਧ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਕੱਠਾ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਓ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਉਹੋ ਦੇਸੀ ਅਫਸਰ ਰਹਿਣਗੇ, ਜੋ

ਹੁਣ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਜਿਹੜੇ ਰਾਜ ਸਭਾ (ਗੀਜੈਂਸੀ ਕੌਂਸਲ) ਥਾਪੇਰਾਂ। ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ ਹੋਣਗੇ, ਜੋ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਹੋਣਗੇ।

੫. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਰਦਾਰ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣਗੇ :—ਸ: ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ, ਰਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ, ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ, ਡਕੀਰ ਨੂਰ ਦੀਨ, ਸ: ਰਣਜੇਰ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ੀਠਾ, ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ, ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸ: ਸ਼ਾਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ। ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਥਾਪੇ ਹੋਏ (ਨਾਮਜ਼ਦ) ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

੬. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕੌਂਸਲ ਮੁਲਕ ਦਾ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਕਰੇਗੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਹਰ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਅਖਤਿਆਰ ਹੋਣਗੇ।

੭. ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ—ਜਿੰਨੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਤੇ ਜਿਸ ਹਾਲ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਠੀਕ ਸਮਝੇ—ਲਾਹੌਰ ਰਹੇਗੀ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇਗੀ।

੮. ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਅਖਤਿਆਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਦੇ ਜਿਸ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਚ ਚਾਹਵੇ, ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਵੇ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਏਸ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਬਦਲੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੇ।

੯. ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ੨੨ ਲੱਖ ਰੁਪੈ—ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ—ਸਾਲਾਨਾ ਦੇਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਆਦਿ ਦਾ ਖਰਚ ਪੂਰਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਰਕਮ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਕਰਕੇ—੧੩ ਲੱਖ ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ ਮਈ ਜਾਂ ਜੂਨ ਵਿਚ ਤੇ ੮ ਲੱਖ ੮੦ ਹਜ਼ਾਰ ਨਵੰਬਰ ਜਾਂ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ—ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ।

੧੦. ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਵਾਸਤੇ ਡੇਢ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆ ਸਾਲਾਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਰੁਪੈ ਨੂੰ ਖਰਚਣ ਦਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਅਖਤਿਆਰ ਹੋਵੇਗਾ।

੧੧. ਇਸ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ (ਨਾਬਾਲੜੀ) ਵਿਚ ਹੀ ਲਾਗੂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ੪ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੫੪ ਈ. ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ੧੬ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਇਹ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਮੁਕ ਜਾਵੇਗਾ। ਮਗਰ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਜੁਆਨ (੧੬ ਸਾਲ ਦਾ) ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਅਜੇਹਾ ਓਦੋਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਕਿ ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਖਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਚਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਅਹਿਦਨਾਮਾ—ਜਿਸ ਵਿਚ ੧੧ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ—੧੬ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ, ਸਰਦਾਰਾਂ, ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਹਨ—ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ।”

ਬੁਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਪਿੱਛੋਂ	ਏਸ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਡੇਢ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਨਵੀਂ ਕੌਸਲ (ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਸੀ) ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ (Resident) ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ (Henry Lawrence) ਬਣਿਆਂ ਤੇ ਕੌਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਰਦਾਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਰਾ : ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ, ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ, ਫਕੀਰ ਨੂਰੁੱਦੀਨ, ਸ. ਰਣਜੋਰ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ੀਠਾ, ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ, ਸ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਬਾਪੇ ਗਏ।
-----------------------------	--

ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ	ਜਿਸ ਆਸੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਇਹ ਸੁਲ੍ਹਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉੱਦਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਹਰ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਉਸਦਾ ਦਿਲੀ ਵਹਿਮ ਸੀ, ਜਾਂ ਗਿਣੀ ਮਿਥੀ ਗੋਂਦ (?) ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ
-------------	---

ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਹਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹਾਕਮਾਨਾ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਿੱਤ ਵਿਹਾਰ 'ਤੇ ਕਰੜੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਦਾ ਉਤਰ* ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬੜੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਦੁਰੇਡੀਆਂ ਮਿਥੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਬਦਲੇ ਸੌਚਣ ਲੱਗੇ।

ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸ ਮਤਲਬ ਵਾਸਤੇ ਹੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਰਾਜ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਮਹਿਕਮਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਓਧਰ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ੩ ਜੁਲਾਈ, ੧੮੪੭ ਈ. ਦੀ ਚਿੱਠੀ

ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਚਿੱਠੀ
੩ ਜੁਲਾਈ

ਨੇ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਾ
ਦਿੱਤਾ। ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, “ਭਰੋਵਾਲ
ਦੀ ਸੁਲਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ
ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਦੇ ਹਰ

ਇਕ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਅਖਤਿਆਰ ਹਨ। ਇਹ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕੌਸਲ ਦੇ ਦੇਸੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਰੱਖੇ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਮੈਂਬਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਦੇ ਅਧੀਨ ਤੇ ਆਸਰੇ ਬੱਲੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਹਟੋਂ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਹੋਰ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਫੌਜੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਪੂਰੇ ਅਖਤਿਆਰ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਹਟੋਂ ਕੇ ਓਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਰਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ()

ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ, ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸੀ ਅਫਸਰਾਂ 'ਤੇ ਪੱਕਾ ਹੱਥ ਰੱਖੇ ਤੇ ਹਰ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਚੰਗਾ ਪਰਭਾਵ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇ।**

*ਲਾਰੰਸ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਉੱਤਰ 'ਦੁੱਖੀਏ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ' ਨਾਮੇ ਪੁਸ਼ਤਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮ. ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੇ - ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਤਕ- ਸਾਰੇ ਹਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ।

( )Punjab Papers, 1849. P. 18.

**(Lady Login) ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ, ਪੰਨਾ ੧੧੨।

ਪਰਮਾ ਇਹਨੀਂ ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਲਖਿੰਡਰ ਰਚਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ
‘ਪਰਮਾ’ ਤੇ ‘ਮਹਾਰਾਣੀ’ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਫੜੇ ਗਏ। ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਗੋਂਦ ਦਾ ਮੌਛੀ ‘ਮਹਾਰਾਣੀ’ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ,
ਪਰ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਮੰਨਿਆਂ ਤੇ ‘ਪਰਮੇ’ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ।

ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ੨ ਅਗਸਤ, ੧੯੪੭ ਈ: ਨੂੰ ਲਾਰੰਸ ਨੇ
ਰਾਜਾ ਬਣਿਆਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜ-
ਸੇਵਾ ਬਦਲੇ ਕੁਛ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤੇ
ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ—ਕੌਮੀ ਗੱਦਾਰ—
ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ‘ਰਾਜੇ’ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਨਾ ਸੀ। ਏਸ ਦਿਨ
ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਸਿੱਖ
ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਮਰਯਾਦਾ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਕਿ ਜਿਸ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ
‘ਰਾਜੇ’ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਸਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥੋਂ ਤਿਲਕ
ਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਹੱਥ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਲਏ
ਤੇ ਤਿਲਕ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਇਕ ਗਰੰਥੀ ਕੋਲੋਂ ਤੇਜ਼
ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਤਿਲਕ ਦੁਆ ਕੇ ਰਸਮ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ—ਏਸ
ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ—ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਚਲਾਈ ਗਈ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵੇਖਣ ਵਾਸਤੇ
ਨਾ ਆਇਆ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਿਖਾਵਟ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਸਮਝੀ ਗਈ।

ਹਾਰਡਿੰਗ ਮਹਾਰਾਣੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਤੇ ਲਾਰੰਸ ਮੁਢ ਤੋਂ ਹੀ
ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਐਸੇ
ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ
ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਸਕਣ। ੧੬ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੪੬
ਈ. ਨੂੰ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ‘ਕਰੀ’ ਵੱਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਗੁਪਤ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ
ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਜੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਹਿਸ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਲੇ
ਲਾਉਣਾ। ਅਸੀਂ ਏਸ ਗੱਲ ’ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ, ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਯੋਗ
ਹੈ, ਕਿ ਰਾਣੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕਾਰ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਦੀ ਹੋਸੀਅਤ ਵਿਚ ਕੋਈ

ਤਾਕਤ ਨਾ ਰਹੇ... ਉਸਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਥਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਰਾਣੀ ਵੱਲੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਾਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਤਿਰਾਜ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਏਗੀ, ਕਿ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਰਾਜਸੀ ਗੁਨਾਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਬਿਆਲ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਘੱਟ ਪ੍ਰਤੀਨਾਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇ ਉਹ ਕੁਝ ਅੰਖਿਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇਣਾ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸਨੂੰ ਸਤਲੁਜ਼ੋਂ ਪਾਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।'*

ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਸਲਾਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ, ਓਥੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਆਸ ਰਖਣਾ ਬੇਸ਼ਮਈ ਹੈ। ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਦੇ ਤਿਲਕ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ 'ਨਾਂਹ', ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰ ਬਣੋਂ ਕੇ ਵਰਤੀ ਗਈ। ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ੪ ਹਜ਼ਾਰ ਮਹਾਵਾਰ (ਛੂਢ ਲੱਖ ਦੀ ਥਾਂ ੪੯ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ) ਦੇ ਕੇ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਦੁਖਦਾਈ ਹੁਕਮ ਸੁਨਾਉਣ ਬਦਲੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਭਰੋਂ ਹੀਰਾ ਸਿੱਖ ਉਸ ਕੋਲ ਰਿਆ। ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਬੜੇ ਧੀਰਜ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਅੱਗੋਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, 'ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਲਿਆਈ ਸੁਝੇ, ਮੈਂ ਓਹੋ ਕੁਛ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ।'

੧੯੦੫ ਅਗਸਤ, ੧੯੪੭ ਈ: ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਸੈਰ ਵਾਸਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੈਰਾਨ ਤਾਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਬਿਨਾਂ ਕੁਛ ਕਹੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ (ਅਟਾਗੀ ਵਾਲਾ) ਤੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਸ਼ਾਲਮਾਰ ਬਾਗ ਕੋਲ ਪੁੱਜੇ, ਤਾਂ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਘੋੜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਮੋੜਿਆ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕੀ ਆਪ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਸਾਡਾ ਨੱਕ ਵੱਛਾਉਗੇ? ਲਾਰੰਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਨਾਲ ਸ਼ਾਲਮਾਰ ਜਾਵਾਂ।" ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬੜਾ ਦੁਖ

*ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ, ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੱਖ, ਪੰਨਾ ੧੪੯।

ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਬਾਗ ਵਿਚ ਪੁੱਜੇ, ਤਾਂ ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਤੇ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਸਚਰਜ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੂੰਹੋਂ ਤਾਂ ਕੁਛ ਨਾ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਕੁਛ ਨਾ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਵਾਪਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮੁੜੇ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਏਸ ਗਾਮ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਪਹਿਲੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ (ਸੰਮਣ ਬੁਰਜ) ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਤਖਤਗਾਹ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਖ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਹਰ ਵੇਲੇ (ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸੌਣ ਵੇਲੇ ਰਾਤ ਨੂੰ) ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਕੌਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ
ਨਜ਼ਰਬੰਦ

੧੯ ਅਗਸਤ, ੧੮੪੭ ਈ: ਨੂੰ
ਮਹਾਰਾਣੀ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੁਚਾਈ ਗਈ। ਲਾਹੌਰੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਉਸਨੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ

ਤੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੇ, ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਗਹਿਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੋ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਗਹਿਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਈ। ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਰਾਖੀ ਦਾ ਭਾਰ ਸ: ਬੂੰਦ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਦਾ ਇਕ ਐਲਾਨ ਨਿਕਲਿਆ, “ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰਤਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ* ਸਿੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਸਦਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੂੰ ਇਹ ਲੋੜ ਭਾਸੀ ਹੈ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਮਾਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਮਹਾਰਾਣੀ ਲਾਹੌਰੋਂ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਭੇਜੀ ਗਈ ਹੈ।”()

*ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੇ—੨੦ ਅਗਸਤ, ੧੮੪੭ ਈ.—ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਕਿ “ਉਹ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਪਾਲਣ ਪੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਵਰਗਾ ਸ਼ੇਕ ਰਖਦਾ ਹੈ।” Punjab Papers. 1849. P. 53.

(੧)ਪੰਜਾਬ ਹਰਨ ਔਰ ਮ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ. ਪੰਨਾ ੨੨।

ਡਾਢਾ ਜੋ ਕਹੇ, ਸੋ ਸੱਤ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਭਲਾ ਕੋਈ ਪੁੱਛੋ, ਪਈ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਸ਼ਬੂਪੁਰੇ ਤਾਂ ਘੱਲੀ ਗਈ, ਕਿ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਰਹਿਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਡੇਂਡ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਥਾਂ, ਘਟਾਕੇ ੪੯ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਕਿਸ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦੇ ਅਸੂਲ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ? ਭਰ੍ਵੇਵਾਲ ਦੀ ਸੁਲਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅਜੇਹੀ ਕੋਈ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਜਾਂ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੱਕ ਸੀ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਘਟਾਂ ਸਕਦੇ।

ਏਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਕੌਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਬ ਗਏ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਕੰਮ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਤੋਂ ਪੁੱਛਕੇ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਆਪ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰਬਾਰ (ਕੌਸਲ ਆਫ ਰੀਜੈਨਸੀ) ਮੇਰੀ ਏਨੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਦੀ ਮੈਂ ਆਸ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਆਪ ਮਾਲਕ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ (ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ) ਹੱਕ ਪੈਰ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣਸਾਰ ਸਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਘਟਨਾ—ਜੋ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਵੇ—ਪੜਤਾਲ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਂਦਾ। ਕੌਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਰੇ ਜਾਣ।”[.]

ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ੨੩ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੪੭ ਈ. ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਹਾਰਡਿੰਗ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਸਾਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਬਾਲਗੀ ਤਕ ੧੮੪੬ ਈ. ਦੀ ਸੁਲਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ—ਜੋ ਮੈਂ ਵਧਾਈ ਸੀ—ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ਼ ਨਾ ਲੜਾਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸੁਲਾ, ਨਾ ਰਾਜ ਦੀ ਚੱਪਾ ਭਰ ਭੋਇ ਵੇਚ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਵਟਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਯੂਰਪੀਨ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਦੀ

ਲੰਘਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ, ਕਿ (ਸਿਵਾਏ ਅੰਦਰਲੇ ਪਰਬੰਧ ਦੇ) ਸਾਡੀ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾਂ ਕੁਛ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਡੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਡਾ ਕਿਹਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਐਡੀ ਛੇਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਤਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਮੇਰਾ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲੇ ਮਤਬੇਦ ਹੈ, ਜੋ ਆਪ ਅਗੇਤਰਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਰਾਂ 'ਤੇ ਖਲੋਣਾ ਸਿਖਾ ਰਹੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਿੱਧੇ ਦੱਖਲ ਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਸਮਝ ਕੇ ਪਸੰਦ ਕਰਨ।”*

ਲਾਰੰਸ ਤੇ ਹਾਰਡਿੰਗ
ਵਾਪਸ

ਇਹਨੀਂ ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦੀ ਅਰੋਗਤਾ ਕੁਛ ਵਿਗੜ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਲਈ। ਨਵਾਂ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਫਰੈਡਰਿਕ ਕਰੀ ਅਜੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਦਾ ਭਰੋਂ ਜੈਨਰਲ ਲਾਰੰਸ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਵੀ ਮਿਆਦ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਥਾਂ ਮਾਰਕੁਈਸ ਆਫ਼ ਡਲਹੌਜੀ (Marquess of Dalhousie) ਗਵਰਨਰ—ਜੈਨਰਲ ਬਣ ਕੇ ਆਇਆ। ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਡਲਹੌਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਆਉਂਦੇ ਸੱਤ ਵਰਿਆਂ ਤੱਕ, ਹਿਦੂਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗੀ।”

੧੯੪੯ ਈ. ਦੇ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਦੋਵੇਂ ਮਿੱਤਰ—ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਤੇ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ—ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਵਲਾਇਤ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ।

ਨਵੇਂ ਅਫਸਰ
ਡਲਹੌਜੀ ਤੇ ਕਰੀ

ਨਵਾਂ ਗਵਰਨਰ—ਜੈਨਰਲ ਮਾਰਕੁਈਸ ਆਫ਼ ਡਲਹੌਜੀ (Marquess of Dalhosie) ੧੨ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੪੯ ਈ. ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਆਇਆ ਤੇ ੨੧ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਫਰੈਡਰਿਕ ਕਰੀ (Fredrick Currie) ਦੇ ਮਾਰਚ, ੧੯੪੯ ਈ. ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਦੇ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਿਆ।

*Lady Login, P. 112-13, as in (Life of Sir Henry Lawrence) Vol. II, P. 100. ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ, ਪੰਨੇ ੧੧੨-੧੩।

ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਮੂਲ ਰਾਜ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ੧੯੧੬ ਈ: ਵਿਚ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰ ਖਾਨ ਪਾਸੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਛਡਹਿ ਕੀਤਾ। ੧੯੨੪ ਈ: ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦਾ ਗਵਰਨਰ (ਸੂਬੇਦਾਰ) ਦੀਵਾਨ ਸਾਵਣ ਮੱਲ ਬਣਿਆ। ੧੯੪੪ ਵਿਚ ਸਾਵਣ ਮੱਲ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੂਲਰਾਜ ਗਵਰਨਰ ਬਣਿਆ। ਮੂਲਰਾਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਉੱਤੇ (ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਸ ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਦਦ ਕਰਨਗੇ) ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਮੁਲ ਰਾਜ

ਰਿਆਸਤ ਦੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਤਖਤ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਘੱਲੀ। ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ੧੯੪੫ ਈ: ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਚੜਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਮੂਲਰਾਜ ਨੇ ੧੯੯ ਲੱਖ ਰੁਪਏਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਦੇ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਸੁਲੂਅ ਕਰ ਲਈ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਸਤਲੁਜ ਯੂਨ੍ਯੋ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੜਾਈ ਪਿਛੋਂ—ਮਾਮਲਾ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਨਾ ਭੇਜਣ ਕਰਕੇ—ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵਜੀਰ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਝੰਗ ਕੋਲ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਪਰ ਵਜੀਰ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਸੁਲੂਅ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਮੂਲਰਾਜ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਤਿੱਜਾ ਹਿੱਸਾ (ਸਫ਼ੇ ਝੰਗ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ) ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ੨੦ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਦੇਵੇ। ਮਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧਾਈ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਅਪੀਲ ਲਾਹੌਰ ਸੁਣੀ ਜਾਵੇ। ਏਸ ਪਰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੂਲਰਾਜ ਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ (੧੫੪੧੯੯੩ ਰੁਪਏ ਦੀ ਥਾਂ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ) ੧੯੯੯੦੦੦ ਰੁਪਇਆ ਦੇਣਾ ਪਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ।* ਪਹਿਲਾਂ

ਮੁਲ ਰਾਜ ਦਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਰੁਪਇਆ ਨਾ ਦੇ ਸਕਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੪੯ ਈ: ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਨਿਰਧਾਰ

*ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਔਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ੨੫।

ਵਾਸਤੇ ਜਾਰੀਰ ਮਿਲਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਨਵੇਂ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ 'ਕਰੀ' ਦੇ ਆਊਣ ਤੱਕ ਜੋਹਨ ਲਾਰੰਸ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ 'ਕੰਮ-ਚਲਾਉ' ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਮੂਲਰਾਜ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਮੂਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੂਲਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦੋਂ 'ਕਰੀ' ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ, ਉਸਨੇ ਮੂਲਰਾਜ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ਕਿ 'ਜੇ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਅਹੁਦਾ ਫੇਰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਚਾਹੋਂ, ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।' ਮੂਲਰਾਜ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਪੱਕਾ ਹਾਂ ਤੇ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਕਰੀ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਲਿਖਿਆ, ਕਿ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਾਰੀਰ ਜਾਂ ਇਨਾਮ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸਿਆਬ ਮੰਗਿਆ। ਮੂਲਰਾਜ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਬੜੀ ਨਮਰਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ, ਕਿ "ਮੈਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰ ਸਭ ਕੀਤੇ ਖਾ ਗਏ ਹਨ, ਸੋ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਠੀਕ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।"

ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਮੂਲਤਾਨ ਦਾ ਨਵਾਂ
ਨਵਾਂ ਦੀਵਾਨ ਕਾਹਨ ਸਿੱਖ,
ਐਗਨੀਊ ਤੇ ਐਂਡਰਸਨ
ਮੂਲਤਾਨ ਨੂੰ
ਗਵਰਨਰ ਸ. ਕਾਹਨ ਸਿੱਖ 'ਮਾਨ' ਨੂੰ ਬਣਾ
ਕੇ ਮੂਲਤਾਨ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨਾਲ
ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ—ਵਾਨਸ ਐਗਨੀਊ
(Vans Agnew) ਤੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਐਂਡਰਸਨ (Anderson)—੧੪੦੦ ਸਿੱਖ
ਛੋਜ, ੨੦੦ ਗੋਰਖਾ ਤੇ ਓਂਤੇਪਾਂ ਸਨ*। ਉਹ ੧੯ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੪੯ ਈ. ਨੂੰ
ਮੂਲਤਾਨ ਪੁੱਜੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੂਲਰਾਜ ਆਪਣੀਆਂ ਛੋਜਾਂ ਨੌਕਰੀਓਂ ਹਟੋਂ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਕੁਛ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਪੰਜ-ਛੇ ਤੋਪਾਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਛੱਡ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਨਵੇਂ ਦੀਵਾਨ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੂਲਰਾਜ ਨੇ ਸਭ ਕੰਮ ਦੀ ਸੌਂਪਣਾ ਨਵੇਂ ਗਵਰਨਰ ਸ. ਕਾਹਨ ਸਿੱਖ

*(The Sikh Wars) ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨਾ ੧੬੦।

ਨੂੰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਆਪ ਨਾਲ ਫਿਰ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਕੁੰਜੀਆਂ ਸ. ਕਾਹਨ ਸਿੱਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਗੋਰਖਾ ਫੌਜਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਨਵੇਂ ਰਾਵਰਨਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਨੌਕਰ ਬੈਠ ਗਏ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਘਨ ਦੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ।

ਸ: ਕਾਹਨ ਸਿੱਘ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਕਿਲ੍ਹਿਓਂ ਬਾਹਰ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, (ਨਾਲ ਮੂਲ ਰਾਜ ਤੇ ਉਹਦਾ ਸਾਲਾ ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਵੀ

ਐਗਨੀਊਂ ਤੇ ਐਂਡਰਸਨ ਜ਼ਬਹੀ ਸੀ) ਤਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬੂਹੇ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਹੀ, ਕੁਝ ਨਾਮਕਟੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਬਰਛੇ ਨਾਲ ਜ਼ਬਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੂਲਰਾਜ ਤਾਂ ਭੱਜ ਗਿਆ*, ਪਰ ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਤੇ ਸ: ਕਾਹਨ ਸਿੱਘ ਨੇ, ਫੱਤੜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਪੁਚਾਇਆ। ਇਹ ਘਟਨਾ ੧੯੮ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਐਗਨੀਊਂ ਨੇ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਬੰਨੂੰ ਵਿਚ ਐਡਵਾਰਡਸ (Edwardes) ਨੂੰ ਤੇ ਇਕ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਲਿਖੀ। ਅਜੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਜਾਂ ਬਲਵਈਆਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼—ਐਗਨੀਊਂ ਤੇ ਐਂਡਰਸਨ—ਸਣੇ ਨਿੱਜੀ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਓਸ ਵੇਲੇ ਮਾਝਾ (ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਦਿ) ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਘ ਮਜ਼ੀਠੀਏ ਦੇ, ਹਜ਼ਾਰਾ ਸ. ਚਤਰ ਸਿੱਘ ਅਟਾਰੀ ਦੇ, ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਮੇਜਰ ਜਾਰਜ ਲਾਰੈਂਸ (George Lawrence) ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ, ਮੇਜਰ ਜੇਮਜ਼ ਐਬਟ (James Abbott) ਹਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਤੇ ਐਡਵਾਰਡਸ ਬੰਨੂੰ ਵਿਚ ਸੀ। ਜੈਨਰਲ ਕੋਰਟ ਲੈਂਡ (Van Cortlandt) ਡਿਹਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਭਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ।

*A Year on the Punjab Frontier, by Edwardes,

ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਨੇ ਮੂਲਰਾਜ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਬ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ।
ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਚਿੜ ਕੇ ਬਲਵਈਆਂ ਨੇ ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਮੂਲਰਾਜ ਕਿਉਂ ਬਾਗੀ ਹੋਇਆ ਏਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਮੂਲਰਾਜ ਬਹੁਤ ਡਰ ਗਿਆ।
ਕੋਲੋਂ ਕਿਸੇ ਰਹਿਮ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ, ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਡਰਦਿਆਂ—ਕਿ ਜੇ
ਬਾਗੀਆਂ ਦਾ ਸਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਹੀ
ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ—ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਬਾਗੀ ਹੋਇਆ।

ਮੁਲਤਾਨ ਬਗਾਵਤ
ਕਿਉਂ ਹੋਈ

ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ
ਸੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ
ਵੀ ਏਹਾ ਰਾਏ ਹੈ, “ਪਹਿਲੀ ਬਗਾਵਤ ਬਿਨਾਂ
ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਤੇ ਇਤਫਾਕੀਆ ਹੋਈ*।”

ਸਤਲੁਜ ਯੁੱਧ ਪਿਛੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਛੋਜ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ
ਗਏ ਸਨ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ
ਵਿਚ, ਪੈਦਲ ੧੫ ਤੋਂ ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ ਤੇ ਅਸਵਾਰ ੧੦ ਤੋਂ ੧੨ ਹਜ਼ਾਰ
ਸਿਪਾਹੀ ਕੱਟੇ ਗਏ ਸਨ () ਇਹ ਨਾਮਕਟੇ ਸਿਪਾਹੀ ਲੜਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ
ਕੁਛ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਨ—ਜਾਣਦੇ। ਨੌਕਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਖਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਤੇ ਵਾਹੀ, ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਿਰਤ ਉਹ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ। ਹੈਨਰੀ
ਲਾਰਿਸ ਅਪੈਲ, ੧੮੪੭ ਈ: ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਮੈਂ ਡਿੱਠਾ, ਕਿ ਮੇਰੇ
ਉਦਾਲੇ ਉਹ ਆਦਮੀ ਫਿਰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਸਿੱਖ ਛੋਜ ਵਿਚ ਜਰਨੈਲ ਤੇ
ਕਰਨੈਲ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਉਪਜੀਵਕਾ ਵਾਸਤੇ ਭਟਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੇ-
ਇਨਸਾਫ਼ੀ ਨਾਲ ਛੋਜ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ ਸਨ**।” ਸੋ ਇਹ ਬਲਵਾ ਏਹੋ ਜੇਹੋ
ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ।

*The First outbreak was unpremeditated, and, in a manner, accidental” Evans Bell, footnote P. 40, as in Punjab Papers 1849 p. 585.

()Punjab Papers, 1849. P. 6.

**(Evans Bell) ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ, ਪੰਨਾ ੪੫।

ਐਗਨੀਊ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਛੋਜ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ 'ਤੇ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੀਆਂ ਰਜ਼ਮੰਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਲਾਹੌਰ ਘੱਲ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਕਈਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਚੁਕਾਕੇ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। [ ] ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਈ ਗਰੁੱਪ ਉਸਨੇ ਕੱਢੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਲੰਮੀ ਨੌਕਰੀ ਵਾਲਾ ਨਾਮਕਟਾ ਸਿਪਾਹੀ* ਸੀ।

ਹੁਣ ਨਾਮਕਟੇ ਸਿਪਾਹੀ ਲੱਗੇ ਮੁਲਤਾਨ ਕੱਠੇ ਹੋਣ। ਉਹ ਲੜਾਈ ਭਾਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਜੋ ਕੁਛ ਸੀ, ਉਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਛ ਸੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸਦੇ ਖੋ ਜਾਣ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰ ਹੋਵੇ। ਸੋ, ਇਹ ਬਲਵੇ ਦੀ ਅੱਗ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਖਿੱਲਰ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਤੇ ਸ. ਕਾਹਨ ਸਿੱਖ ਦੀ ਛੋਜ ਵੀ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੇ ਗੁਨਾਹ ਵਿੱਚ ਸ: ਕਾਹਨ ਸਿੱਖ ਤੇ ਉਸਦਾ

ਪੁੱਤਰ ਬਾਗੀਆਂ ਨੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਲਏ, ਜੋ ਦੇਵੇਂ, ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੂਦ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਰ ਗਏ।

ਐਗਨੀਊ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਪੁੱਜਣ ਉੱਤੇ, ਐਡਵਾਰਡਸ 2 ਤੇਪਾਂ, 20 ਗੋਲੰਦਾਜ਼, 1200 ਪੈਦਲ, 350 ਘੜੜ-ਅਸਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਹਨੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੁਚ ਦੀ ਬਖਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਦਬਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮਦਦ ਮੰਗੀ।

ਐਗਨੀਊ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ 'ਕਰੀ' ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ, ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਛੋਜ ਭੇਜਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਐਗਨੀਊ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਬਖਰ ਪੁੱਜੀ, 'ਕਰੀ' ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਬਲਵੇ ਦਾ

ਹਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਏਸ ਆਸ 'ਤੇ, ਕਿ 'ਕਰੀ' ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੋਜਾਂ ਵੀ ਦਬਾਉਣ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਭੇਜੇਗਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਸਿੱਖ ਛੋਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਪਰ ਉਵੇਂ ਹੀ 'ਕਰੀ' ਨੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਬਗਾਵਤ ਲਾਹੌਰ

ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਸੋ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਤੇ ਗੁਨਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਭੇਜਣੀ ਦਰਬਾਰ ਲਈ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਏਸ ਹਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖ ਹਕੂਮਤ ਬਚ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ, ‘ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਭੇਜਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਦਾ ਮੂਲਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਸੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਭੇਜ ਕੇ ਇਸ ਬਗਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਜਾਵੇ।’ ਪਰ ‘ਕਰੀ’ ਬਿਲੁਕਲ ਨਾ ਮੰਨਿਆ।

ਏਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਫਰੈਡਰਿਕ ਕਰੀ, ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਦੀਵਾਨ ਮੂਲਰਾਜ ਲਾਹੌਰ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਅਫਸਰ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਬਗਾਵਤ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਹੋ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਬਗਾਵਤ ਦਬਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀ ਭੇਜਣਾ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਖਤਰਨਾਕ ਮਾਮਲਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ।”*

“ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਐਹੋ ਜਿਹੇ ਮੌਰਚੇ ਉਤੇ ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਘੱਲਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਇਹਦਾ ਅਸਰ ਸਿੱਖ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਛ ਵੀ ਹੋਵੇ।”†

੨੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਫਿਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਵਿਚਾਰ ਪਿਛੋਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਬਾਉਣਾ ਸਕਦੇ ਤੇ ਬਲਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਨਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਲੜਨਗੀਆਂ।”

“ਬਗਾਵਤ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਉਹ ਦਬਾਏ। ਮੈਂ ਫੌਜ ਭੇਜਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ।” ਦਾ ਅਸਲੀ ਅਰਥ ਅਗਲੇ ਪੱਤਰੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ

*Punjab Papers. 1849, P. 133

†Punjab Papers. 1849, P. 139

‡Punjab Papers. 1849, P. 140

ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ
ਅਖਤਿਆਰ

ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਕਿ
ਬਗਾਵਤ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ,
ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਕੌਣ ਸੀ ?
ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ। ਉਸਦੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਅਖਤਿਆਰ

ਬਾਬਤ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚ
ਪੂਰੇ ਅਖਤਿਆਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਏਨੀ ਹੀ ਪਾਬੰਦੀ ਸੀ, ਕਿ
ਉਹ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ
ਸਭ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਖਤਿਆਰ ਸਨ।”^(੧)

੨੧ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੪੬ ਈ। ਨੂੰ ਹਾਰਡਿੰਗ ਗੁਪਤ ਸਭਾ (Secret Committee) ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : “ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕੌਸਲ ਬਣਾਈ
ਗਈ ਹੈ। ਕੌਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ
ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ। ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਹਰ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੂਰੇ
ਅਖਤਿਆਰ ਹੋਣਗੇ।”

ਡਲਹੌਜੀ ਕੌਸਲ ਬਾਬਤ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਕੌਸਲ—ਬਿਨਾਂ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ—
ਦੇਸ ਦੀ ਹਾਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਅਧੀਨ
ਸਨ।”^(੨)

ਬੀਵਾਨਸ ਬੈਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਹੜੂਮਤ
(ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਸੀ, ਜਦ ਮੁਲਤਾਨ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਖਬਰ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜੀ। ਉਹਨੇ
ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਖਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ, ਸਗੋਂ ਉਹ
ਆਪ ‘ਹੁਕਮ’ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।”^(੩)

ਸਾਰੇ ਅਖਤਿਆਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਇਸ ਬਗਾਵਤ ਨੂੰ
ਦਬਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸ. ਕਾਹਨ
ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ (ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦੇ
ਉਲਟ) ਘਟਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ੩

(੧)(Evans Bell) ਬੀਵਾਨਸ ਬੈਲ, ਪੰਨਾ ੯।

(੨)(Evans Bell) ਬੀਵਾਨਸ ਬੈਲ, ਪੰਨਾ ੧੦।

(੩)(Evans Bell) ਬੀਵਾਨਸ ਬੈਲ, ਪੰਨਾ ੧੧।

ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੪੯ ਈ. ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਖਾਲਸਾ ਛੌਜ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੌਜ* ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੁਲਗਾਜ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਨਹੀਂ ਦਬਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂ? ਇਸਦਾ ਉਤਰ ਸੁਣੋ।

ਲਾਰਡ ਡਲਹੋਜ਼ੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਨੀਤੀ (ਪਾਲਿਸੀ Policy) ਹੀ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ()। ਉਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਲਾਕੇ ਫਤਹਿ ਕਰ

ਡਲਹੋਜ਼ੀ ਦੀ
ਨੀਤੀ

ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ
ਸੀ। ਜਦ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਪੱਧਰ
ਪਹੁੰਚੀ, ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਪਈ।

ਮਗਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਛੌਜ ਨਾ ਭੇਜੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਬਗਾਵਤ ਇਕ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਏ।

ਗਢ ਦਾ ਇਰਾਦਾ

“ਲਾਰਡ ਗਾਫ ਦੀ ਰਾਏ ਸੀ, ਕਿ ਜਦ ਤਕ
ਬਗਾਵਤ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ,
ਉਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਹੀ ਦਬਾਵੇ ਤੇ ਬਿਨਾਂ
ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ। ਤੇ ਜੇ ਜ਼ਰੂਰੀ

ਹੈ, ਕਿ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਰੁਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਧਾਰੀ
ਹੋਈ ਸੀ, ਕਿ ਜਦ ਲੜਾਈ ਲੜਨੀ ਹੀ ਪੈਣੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਤਕਨੀ ਛੌਜ ਲੈ ਕੇ
ਲੜੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖ ਦਬਾਏ ਹੀ ਨਾ ਜਾਣ, ਸਗੋਂ ਪੂਰੀ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਤਹਿ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ॥】

ਇਹ ਕਾਰਨ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੌਜ ਓਸ ਵੇਲੇ ਮੁਲਤਾਨ
ਨਾ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਜੇ ‘ਕਰੀ’ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੌਜ ਐਡਵਾਰਡਸ ਦੀ ਮਦਦ 'ਤੇ
ਝੱਟ ਪੱਟ ਭੇਜ ਦੇਂਦਾ, ਤਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਬਗਾਵਤ ਓਥੇ ਹੀ ਦਬਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ
ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਘਮਸਾਣ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

ਐਗਨੀਊ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹਕੇ ਐਡਵਾਰਡਸ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲੇ ਵਧਿਆ।

*Punjab Papers, 1849, P. 374

(The Sikh Wars) ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨਾ ੨੬੨।

[](The Sikh Wars) ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨਾ ੧੮੯।

ਐਡਵਾਰਡਸ
ਮੁਲਤਾਨ ਉਤੇ

ਉਸਨੇ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਾਹੌਰ ਰੇਜ਼ੀਫੋਟ ਨੂੰ ਤੇ ਇਕ
ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਨੂੰ—ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ—
ਲਿਖੀਆਂ। ਜੈਨਰਲ ਕੋਰਟ ਲੈਂਡ (Van
Cortland) ਛਤਹਿ ਖਾਂ ਤੇ ਸੁਭਹਾਨ ਖਾਂ

ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਐਡਵਾਰਡਸ ਨੇ ੧੧ ਮਈ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਲੜਾਈ ਕੀਤੇ,
ਮੰਗਰੋਟੇ ਦਾ ਕਿਲਾ ਮੱਲ ਲਿਆ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਮੁਲਰਾਜ਼ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਦਮੀ
ਐਡਵਾਰਡਸ ਪਾਸ ਸੁਲਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਘੱਲਿਆ,
ਪਰ ਐਡਵਾਰਡਸ ਨੇ ਸਭ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਢੂਰ
ਢੂਰ ਕੁਛ ਛੋਟੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਲਰਾਜ਼
ਦੀਆਂ ਛੋਜਾਂ ਹਾਰ ਗਈਆਂ।

ਕਨੇਗੀ ਦੀ ਲੜਾਈ

੧੮ ਜੂਨ

੧੮ ਜੂਨ, ੧੮੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਕਨੇਗੀ ਦੀ
ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਐਡਵਾਰਡਸ
ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰੋਂ
ਦੇਸੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕੁਛ ਛੋਜ ਵੀ ਪੁੱਜ ਗਈ

ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਐਡਵਾਰਡਸ ਦੀ ਮਦਦੀ ਛੋਜ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਹੈ :
ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਛੋਜ ੨੫੦੦ ਤੇ ੧੦ ਤੋਪਾਂ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀ ਛੋਜ, ਜੋ
ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਚੁਕੀ ਸੀ, ੩੦੦੦ ਤੇ ੨੦ ਛੋਟੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, ਛਤਹਿ
ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਛੋਜ ੯ ਹਜ਼ਾਰ ਤੇ ੧੧ ਤੋਪਾਂ। ਜਿਸ ਛੋਜ ਉਤੇ ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਨੇ
ਕਨੇਗੀ ਘਾਟ ਉਤੇ ੮-੧੦ ਹਜ਼ਾਰ ਛੋਜ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ
ਬਹਾਵਲਪੁਰੋਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਗਿਣਤੀ ੮੫੦੦ ਸੀ ਅਤੇ ੧੧ ਤੋਪਾਂ
ਤੇ ੩੦ ਜੰਬੂਰਕੇ ਸਨ। ਐਡਵਾਰਡਸ ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਆ ਸ਼ਾਮਲ
ਹੋਇਆ। ੧੫੦੦ ਸਿੱਖ ਛੋਜ, ਸਣੇ ੧੫ ਤੋਪਾਂ ਦੇ, ਛੋਜਦਾਰ ਖਾਂ ੫ ਹਜ਼ਾਰ
ਛੋਜ ਸਣੇ, ਸ਼ੇਖ ਇਮਾਮੁੰਦੀਨ ੪ ਹਜ਼ਾਰ ਛੋਜ ਸਣੇ ਆ ਮਿਲੇ। ਰੰਗੀ ਰਾਮ
ਹਾਰਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਉਠ ਨੱਥਾ।

ਸੂਰਜਕੁੰਡ ਦੀ
ਲੜਾਈ ੧ ਜੁਲਾਈ

ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੂਰਜਕੁੰਡ ਕੋਲ ੧
ਜੁਲਾਈ ੧੮੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਬੜੀ
ਭਾਗੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਧੜੇ
ਮੁਲਰਾਜ਼ ਤੇ ਐਡਵਾਰਡਸ—ਬੜੇ ਢੁੱਲੇ ਖਲੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਇਕ ਗੋਲਾ ਮੁਲਰਾਜ਼
ਦੇ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਆ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਹਾਥੀ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕ ਘੋੜੇ 'ਤੇ

ਅਸਵਾਰ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਰੈਲਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਕਿ ਮੁਲਰਾਜ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਫੌਜਾਂ ਨੱਸ ਉਠੀਆਂ। ਮੁਲਰਾਜ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਐਡਵਾਰਡਸ ਨੇ ਇਹ ਲੜਾਈ ਤਾਂ ਜਿੱਤ ਲਈ, ਪਰ ਉਹਦਾ ਇਹ ਹੋਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ, ਕਿ ਅਗਾਂਹ ਵਧਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਏ। ਉਸਨੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਬਈ ਵਾਰ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਿਆ, ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਜਵਾਬ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਏਨੀ ਢਿੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਕਈ ਸਰਦਾਰ ਹੋਰ ਹੋਰ ਕਿਆਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਮੁਲਰਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਅਨਾਜ ਤੇ ਜੰਗ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਮ-ਕਟੇ ਫੌਜੀ ਸਿੱਖ ਮੁਲਰਾਜ ਦੇ ਈਡੇ ਹੇਠ ਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਮਹਾਰਾਣੀ 'ਤੇ ਬਿਪਤਾ	ਇਸ ਤੋਂ ਛੂਢ-ਕੁ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਬੁਰੀ ਘਟਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲਾ ਛੱਡੀ ਸੀ। ੧੯ ਅਗਸਤ, ੧੯੪੭ ਈ. ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ
----------------------	--

ਸਿੰਦ ਕੌਰ ਸ਼ੇਖਪੁਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। 'ਕਰੀ' ਦੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਬਣਨ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਕੇਦ ਬੜੀ ਸਥਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। 'ਕਰੀ' ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਪਿਆ, ਕਿ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਕੀਲ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਕਿ ਉਹ ਫੇਰ ਸ਼ੇਖਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਾ ਛੁੱਕੇ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਠ-ਸੱਠ ਰੁਪੈ ਦੀਆਂ ਬੁਤਕੀਆਂ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਸਾਰੇ ਨੌਕਰ ਹਟਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਹ ਬੁਤਕੀਆਂ ਵੀ ਵਾਪਸ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਨਵੇਂ ਨੌਕਰ ਉਹ ਰੱਖੇ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦਿਲੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਜਾਂ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਨਾਮ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਛ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਸੁਣੀ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਇਕ ਫ਼ਕੀਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਤੇ ਇਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ 'ਤੇ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਅਣਕੀਤੇ ਗੁਨਾਹ ਦਾ

ਫਲ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਕੈਦ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕੱਖ ਨਾ ਸੁਣੀ'।*

ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼
ਨਿਕਾਲਾ

ਸ਼੍ਰੀ ਮਈ, ੧੯੪੯ ਈ. ਨੂੰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਵਿਚ ਚਾਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਵਕੀਲ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਵੀ ਸੀ। ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਤੇ ਇਕ ਨਾਮ ਕੱਟੇ ਕਾਹਨ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਛਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬਾਬੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ। ਏਸੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਮਹਾਰਾਣੀ 'ਤੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪੱਕਾ ਸਬੂਤ ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਤਿੰਨਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਢੀ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ—ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਜਾਤੀ ਵੇਗੀ—ਸੀ) ਤੋਂ ਦਸਖਤ ਕਰ੍ਹਾਂ ਕੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਇਹ ਹੁਕਮ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਸੁਣੋ ਦਿੱਤਾ। ੧੫ ਮਈ, ੧੯੪੯ ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ 'ਮਹਿਬੂਬਾ' ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਸ਼ੇਮਪੂਰ ਤੋਂ ਕੱਢਕੇ ਬਨਾਰਸ ਪੁੱਚੋ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਏਸ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲੇ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਂਬੜ ਮਚਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ : “ਜਦ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਮਾਤਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਲੜੀਏ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ? ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੂਲਗਾਜ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਾਂਗੇ।”

ਸ: ਚਤੁਰ ਸਿੱਖ

ਸਰਦਾਰ ਚਤੁਰ ਸਿੱਖ ‘ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ’ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਾਮਵਰ

*ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੇਖੋ, ‘ਦੁਖੀਏ ਮਾਂ ਪੁੱਤਰ’।

†ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨਾਲ ਕੀ ਬੀਤੀ? ਕਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰ ਤਲਾਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ? ਫਿਰ ਚੁਨਾਰ ਦੀ ਕੈਦ, ਤੇ ਓਥੋਂ ਸੰਤਣੀ ਬਣਕੇ ਨੱਸਣਾ ਤੇ ਨੇਪਾਲ ਪੁੱਜਣਾ, ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਮੇਲ, ਅੰਤ ਵਿਲਾਇਤ ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਜਾਣਾ। ਇਹ ਪੂਰੇ ਹਾਲ ਪੜ੍ਹਨੇ ਚਾਹੋਂ, ਤਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ‘ਦੁਖੀਏ ਮਾਂ-ਪੁੱਤਰ’।

ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਘੇਰੇ ਸਮੇਂ ਐਡਵਾਰਡਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ—ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ—ਲਾਹੌਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਸੂਬੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ ਤੇ 'ਹਰੀ ਪੁਰ' ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਲੜਕੀ ਮ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀ ਵਸੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਓਦੋਂ ਸਾਰੀ ਵਸੋਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਤੇ ਮਾਰਬੋਲੇ ਸੁਭਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਖੁਦ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਰਹੇ। ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮਾਮਲਾ ਫੌਜੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹੀ ਉਘਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਦਿਲੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਤੇ ਸਮਾਂ ਮਿਲਨ 'ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਬਦਲੇ ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਸਣੇ ਓਥੇ ਗਵਰਨਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲੇ ਦਾ ਅਸਰ ਹਰ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਰਾੜਬੜ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ, ਪਰ ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੇ ਧਮੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰਖਿਆ। 'ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਨੂੰ ਨਾ ਦਬਾਉਣਾ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ' ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਅਤ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਪੇਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੱਕ ਨੂੰ ਢੂਰ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਬਤ ਪੁੱਛੋ। ਸੋ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਡਵਾਰਡਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਵਾਈ।

ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ
ਬਰੇ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ
ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ

੨੯ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੮੪ ਈ. ਨੂੰ ਐਡਵਾਰਡਸ
ਨੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ
ਸੀ : "ਕੱਲ੍ਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਤੰਡੂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ

ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ—ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ—ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਇਉਂ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ :

"ਜੇ ਆਪ ਦੀ ਸਲਾਹ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ
ਕਰਨ ਦੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਉਹਨੂੰ

ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਨਜ਼ਾਮਤ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦੋ ਵਰਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਤੀਰਬ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਜੇ ਵਿਆਹ ਏਸੇ ਸਾਲ ਹੋਣਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਧਿਰ ਦੇ ਜੋਤਸ਼ੀ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਜੋ ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਧਿਰ ਦੇ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ, ਵਿਆਹ ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਦਿਨ ਪੱਕਾ ਕਰਨ।

“ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਭਾਵ ਮੈਂ ਉਪਰ ਲਿੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਪਾਸੋਂ ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਮੰਗਵੁੱਂ ਦਿਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਜੇਹੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਨੋਖੀ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਗੁਪਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬੜਾ ਅੰਖਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਖੋਟੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਡੋ ਛੱਡੀ ਹੈ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਅਤ ਫੌਜ ਦੇ ਬਲਵੇ ਦੇ ਬਦਲੇ ਪੰਜਾਬ ’ਤੇ ਕਥਜਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਇਹ ਉਪਾਅ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਅਤ ਸਾਫ਼ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਸੁਲੂਅ ਤੋੜਨ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਰਤ ਜਾਇਗੀ।”

ਇਸ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧੀ ਬੇਨਤੀ ਦਾ ਉੱਤਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਇਉਂ ਦਿੱਤਾ : “ਮੰਗਣੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਰਵਾਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ ਦਾ ਦਿਨ ਪੱਕਾ ਕਰਨਾ

ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦਾ

ਜਵਾਬ

ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ’ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੀ ਇੰਡਿਆ ਤੇ

ਆਗਿਆ ਬਿਨਾਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਵਿਆਹ ਦਾ ਦਿਨ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਬਦਲੇ, ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ—ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਹਨ—ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਲਾਹ ਕਰੇਗਾ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ ਜਾਵੇ, ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਸਿਰਫ਼ ਓਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦੱਖਲ ਦੇਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਲੜਕੀ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਇੱਜਤ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਧੋ ਸਕੇ। (ਫਿਰ ਇਹ ਕੋਝੇ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ) ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਆਰੰਭ ਦੇਣ ਤੋਂ, ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗ

ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਰਬੰਧ ਬਾਬਤ ਹੁਣ ਜਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕੀ ਹੋਵੇਗੀ ? ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਤੇ ਦਰਬਾਰ, ਰਾਜੀ ਹੋਣ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ।”¹

ਇਹ ਵਿੰਗਾ ਟੇਢਾ ਉੱਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਢਹਿ ਗਏ। ਐਡਵਾਰਡਸ ਆਪ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ‘ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਬੇਨਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮਤਲਬ ਪਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ’। (ਭਾਵ: ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਉੱਤਰ ਨਾਲ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।)

ਏਨੇ ‘ਤੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬੁੱਢੇ ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਾਰੀ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਿਵੇਂ ? ਸੁਣੋ :

ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ‘ਕਰੀ’ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਮਾਤਰਿਤ
ਐਬਟ   ਅਫਸਰ ਕਪਤਾਨ ਐਬਟ (James Abbott)
   ਨੂੰ ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ

ਹਜ਼ਾਰੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਐਬਟ ਬੜਾ ਸ਼ੱਕੀ ਤੇ ਜਿੱਦੀ ਸੁਭੌ ਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਲਟੀ ਗੋਂਦ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ‘ਚਰਨਜੀਤ’

ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਕੁਛ ਸਿਪਾਹੀ ਬਾਗਰੀ ਹੋ ਗਏ।
ਸ. ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ   ਐਬਟ ਨੇ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਸ. ਝੰਡਾ
   ਸਿੰਘ ‘ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਵਿਚੋਂ
ਬਾਗਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਸ. ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਦੱਸਿਆ, ਤੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ, ਐਬਟ ਦੇ ਸੁਭੌ ਬਾਰੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,
“ਸ਼੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿ ਕਪਤਾਨ ਐਬਟ ਦਾ ਸੁਭੌ ਅਜੇਹਾ

* A Year on the Punjab Frontier, Vol. II. p. 448

(1) Punjab Papers, 1849. p.p. 272-273

ਹੈ, ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ੜਯੰਤਰ, ਮਨਸੂਬੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਝੱਟ ਸੱਚੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ—ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਨੇੜੇ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਦੂਰ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਦਾ ਨੌਕਰ ਹੀ ਹੋਵੇ—ਉਹਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਪਹੁੰਚੇ, ਉਸ 'ਤੇ ਨਿਸਚਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਵੀ, ਕਿ ਉਸਦਾ ਕੀਤਾ ਛੇਸਲਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੱਦ 'ਤੇ ਪੱਕਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”*

ਏਸ ਸੁਭੱਗ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਜੇ ਉਸਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ, ਆਪ ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹ ਲਵੋਗੇ। ‘ਪੁਕਲੀ’ ਵਿਚ ਕੁਝ ਫੌਜ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕੁਛ ਸਿਆਹੀਆਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਫੌਜ ਦੇ ਅਫਸਰ ਉਸ ਬਗਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਐਬਟ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਜ਼਼ਸ਼ ਸੁਝੀ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਕਿ ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਐਬਟ ਹਰੀਪੁਰ (ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ) ਤੋਂ ੩੬ ਮੀਲ ਦੂਰ ‘ਸੇਰਵਾਂ’ ਵਿਚ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਪਾਸ ਆਪਣਾ ਵਕੀਲ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਅੱਗੋਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਇਤਥਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।’ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਜੇ ਕਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪ, ਜਾਂ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਆ ਰਹੀਏ।

ਪਰ ਐਬਟ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਇਕ ਨਾ ਮੰਨੀ, ਸਗੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹਰੀਪੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕੁੱਕੇ ਹਰੀਪੁਰ ਵਿਚ ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰੋ ਦਿੱਤਾ। ੬ ਅਗਸਤ, ੧੯੪੯ ਈ.

ਨੂੰ ਐਬਟ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਉੱਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦਲਾਂ ਦੇ ਦਲ ਹਰੀਪੁਰ ਆ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ‘ਪੁਕਲੀ’ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਓਥੋਂ ਹਰੀਪੁਰ ਪੁੱਜਣ ਵਿਚ ਭਾਗੀ ਐਕੜ ਇਹ ਸੀ, ਕਿ ਐਬਟ—ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ—ਰਾਹ ਰੋਕੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸੋ, ਜਿਹੜੀ ਥੋੜੀ

ਕਨੋਰਾ ਕਤਲ

ਜੇਹੀ ਫੌਜ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਾਸਤੇ
ਹਰੀਪੁਰ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ
ਨੂੰ ਚੜ੍ਹੇ ਆ ਰਹੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ
ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ

ਕਨੋਰਾ (Canora) ਤੋਪਖਾਨੇ ਦਾ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਸ. ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਫੌਜ ਦਾ ਸਾਬ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਕਪਤਾਨ ਐਬਟ ਦੇ ਹੁਕਮ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਤੋਪਖਾਨਾ ਲੈ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਬਬੇਰਾ ਸਮਝਾਇਆ, ਕਿ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਸਰਬੰਸ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਕਨੋਰਾ ਨੇ ਇਕ ਨਾ ਮੰਨੀ, ਸਰੋਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਖਲੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਅੱਗੇ ਵਧੇਗਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਉਡੋਂ ਦਿਆਂਗਾ। ਸ. ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਲਿਆਉਣ ਬਦਲੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਕਨੋਰਾ ਗੁਸੀਨ ਨਾਲ ਭੜਕ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਹੌਲਦਾਰ ਨੂੰ ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਉੱਤੇ ਤੋਪਾਂ ਚਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਹੌਲਦਾਰ ਨਾ ਮੰਨਿਆ, ਤਾਂ ਕਨੋਰਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਤੋਪਾਂ ਚਲਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਖਾਲੀ ਗਿਆ ਤੇ ਏਨੇ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਵੀ ਕੋਲ ਅਪੜ ਪਏ। ਕਨੋਰਾ ਨੇ ਪਸਤੌਲ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੋ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਕਨੋਰਾ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕੀਤਾ। ਸ. ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ।

ਕਨੋਰਾ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਐਬਟ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਉਠੀ। ਉਸ ਨੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, “ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਪਸੌਰਾ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਕਨੋਰਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇ-ਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਨੋਰਾ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੱਕਾ ਇਗਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।”*

ਸ. ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਲਿੱਖ ਘਲੀ। ਦੋਹਾਂ—ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਐਬਟ—ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ

*ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ, ਪੰਨਾ ੨੧।

ਐਬਟ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ : 'ਕਨੋਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਬਤ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਤੇ ਚਤੁਰ ਸਿੱਘ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਕਨੋਰਾ ਹੁਕਮ ਨਾ ਮੰਨਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਤੇਰੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਸ. ਚਤੁਰ ਸਿੱਘ ਸੂਬੇ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਹੁਕਮ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਕਿ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਹਨੋਰਾ ਪਾਸਾ ਸਾਮ੍ਰਾਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ—ਪਸ਼ੋਰਾ ਸਿੱਘ ਵਾਂਗ—ਬੇ—ਤਰਸੀ ਦਾ ਕਮੀਨਾ ਤੇ ਕਾਇਰਤਾ ਭਰਿਆ ਕਤਲ, ਕਿਵੇਂ ਆਖਦਾ ਏਂ ?'”^o

ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਨੋਰਾ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਦੀ ਠੀਕ ਸਜ਼ੀ ਮਿਲੀ ਸੀ ਤੇ ਸ. ਚਤੁਰ ਸਿੱਘ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਨੋਰਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੂੰ ਤੇ ਦੋ ਦੋ ਹੋਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਗੁਨਾਹ ਵਿਚ ਉਹ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਐਬਟ ਨੂੰ ਇਹ ਕੌਣ ਸਮਝਾਏ। ਉਹ ਕਨੋਰਾ ਦੇ ਕਤਲ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਦਲਾ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਤਿੰਨ ਕਨੋਰਾ ਨੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਲੇਖੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ।

ਐਬਟ ਦੀਆਂ
ਚਿੱਠੀਆਂ

ਇਨਸਾਫ਼ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਸ
ਸਾਰੇ ਪੁਆਕੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਐਬਟ ਆਪ ਸੀ।
ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ਹਰੀਪੁਰ 'ਤੇ
ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰਾਉਂਦਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਾ। ਉਸਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ? ਇਹ ਉਸਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : "ਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਨਵਾਬਾਂ ਨੂੰ ਕੌਠਿਆਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, ਕਿ ਕੀ ਕੁਛ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ—ਵੱਡੇਰਿਆਂ, ਪਿਉ—ਦਾਦਿਆਂ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੜਕਾਂ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਤੇ ਤਕੜੀਆਂ ਬਾਬਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੂਚ ਕੀਤਾ।"

^oPunjab Papers, (1849) p.313.

(^oPunjab Papers, (1849) p.311.

“ਮੈਂ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਵਾਂਗਾ।”

“ਜੇ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਦੁਹਰਾਏ ਹੋਏ ਹੁਕਮ ‘ਤੇ ਵੀ ਵਾਪਸ ਨਾ ਮੁਝਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਫੌਜ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਰਗੂਲਾ ਦੱਰਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਬਿਠਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।”*

“ਮੈਂ ਏਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੋਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਉਸ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਵਡਾਦਾਰ ਅਫਸਰ (ਕਨੋਰ) ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਝੱਟ ਪੱਟ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਲਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੀ ਗੜਬੜ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।”

“ਜੇ ਕਨੋਰ ਦੇ ਕਾਤਲ, ਫੈਸਲੇ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਝੱਟ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ।”

“ਜੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਉਜਾੜਨ ਤੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਏਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।”**

ਹੁਣ ਕੋਈ ਸੱਕ ਹੈ ? ਕਿ ਹਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਰੈਲਾ ਕਿਸ ਨੇ ਪੁਆਇਆ ? ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਵੀ ਏਸ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੀ ਪੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਐਬਟ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਭੜਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਦਨੀਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤੇ ਉਸਦਾ ਉਜ਼ਰ ਹੈ, ਕਿ ਉਸਨੇ ਜੋ ਕੁਛ ਕੀਤਾ, ਆਪਣੇ ਬਚਾਉ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।”○

[ ]Punjab Papers, (1849) p.301.

*Punjab Papers, (1849) p.306.

()Punjab Papers, (1849) p.302.

†Punjab Papers, (1849) p.304.

**Punjab Papers, (1849) p.303.

○Punjab Papers, (1849) p.313.

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਐਬਟ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿਦ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਾ ਆਇਆ, ਤੇ ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਉਤੇ ਏਹਾ ਜ਼ੋਰ ਪਾਈ ਗਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਕਨੌਰਾ ਦੇ ਕਾਤਲ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਭਲਾ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ? ਕਨੌਰਾ ਗੁਨਾਹੀਂ ਸੀ, ਸੋ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਉਸਦੇ ਕਾਤਲ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣ ਵਾਸਤੇ ਫੜ੍ਹਾਂ ਦੇਂਦਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਬੜੀ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਸੀ, ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਏਨੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਖਾਲਸਾ ਛੋਜਾਂ ਉਹਦੇ ਉਲਟ ਹੀ ਭੜਕ ਉਠਦੀਆਂ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਣ 'ਤੇ ਏਨੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਝੱਲ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਬੁੱਢਾ ਸਰਦਾਰ ਐਬਟ ਕੌਲ ਆਪ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਖਿਮਾਂ ਮੰਗਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਐਬਟ ਨੇ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ।

ਹਰੀਪੁਰ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਵਿਗਾੜ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕੇ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਡਰ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ। ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਛੋਜਾਂ ਪੁਕਲੀ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਹਰੀਪੁਰ ਵਾਲੀ ਛੋਜ ਸਾਰੀ ਗੜਬੜ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਚਾਰ ਰਜਮੰਟਾਂ ਮੰਗੀਆਂ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਐਬਟ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਨੇ ੧੩ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, “ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਛੋਜ ਨੂੰ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੜਕਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬੁਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਰਾਤ ਕੁਛ ਚਿੱਠੀਆਂ—ਜੋ ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ—ਮੈਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਫੜ ਲਈਆਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਰਜਮੰਟਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।”*

ਇਹਨਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਪਤਾਨ ਨਿਕਲਸਨ (John Nicholson) ਨੂੰ ਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੂਰੀ ਪੜਤਾਲ ਪਿਛੋਂ

*Punjab Papers, (1849) p.304.

ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਮੰਨਿਆਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ, “ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ, ਜੋ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾੜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁽¹⁾

ਹੁਣ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਾ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਕਲਸਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ, ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ‘ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਜਾਗੀਰ ਜ਼ਬਰ ਤੇ ਨਜ਼ਾਮਤ ਤੋਂ ਬੇਦਬਲੀ ਗੁਨਾਹ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਬਚਾਉ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਐਬਟ ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਠੀਕ ਨਹੀਂ।’

ਪਰ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਭਾਵ, ਉਸ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਨਜ਼ਾਮਤ ਤੋਂ ਹਟਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੈ ਕਿਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ’ਤੇ ਐਹੋ ਜਿਹਾ ਇਨਸਾਫ਼ ?

ਨਿਕਲਸਨ ਨੇ ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, “ਆਪ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਾਡੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਓ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਨ ’ਤੇ ਇੱਜਤ ਬਖਸ਼ੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਪਰ ਜਾਗੀਰ ਤੇ ਨਜ਼ਾਮਤ ਨਹੀਂ ਬਚੇਗੀ।”

ਜਿਹੜਾ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਹੁਣ ਤਕ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਸਜ਼ਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਬਾਕੀ ਕਸਰ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਅਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀ ?

ਮੇਜਰ ਜਾਰਜ ਲਾਰੰਸ (George Lawrence) ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸੁਲੂਕ ਕਰਨ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਡਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਰਾਜੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।”*

ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਕਿਉਂ ਬਾਅਦੀ ਹੋਇਆ? ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ ਦੀ ਰਾਏ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਸਾਮ੍ਰਾਣੇ ਕੋਈ ਮਿਤਰਾਚਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਕੋਈ ਐਹੋ ਜਿਹੀ ਸੁਲੂਕ ਦੀ

(1) Punjab Papers, (1849) p.308—309.

*Punjab Papers, (1849) p.291.

ਤਜਵੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਹੀ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਿੱਖ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਤਾਇਆ, ਕਿ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ—ਐਬਟ ਵਾਂਗ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ—ਊਸ ਨੂੰ ਕਨੋਰਾ ਦਾ ਕਾਤਲ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਕਿਸੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਕਪਤਾਨ ਐਬਟ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਚਤੁਰ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕੋਈ ਇਕਰਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਰਾਂਣੇ ਸੁਲਾ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਪਤਾਨ ਐਬਟ—ਜੀਹਦੇ ਵਿਚੁੱਧ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦਾ ਸੀ—ਦੇ ਸਾਮ੍ਰਾਂਣੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੁਕਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਰੀਰ ਵੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਹੈ।*

ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਫੇਰ ਏਹਾ ਸੱਜਣ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਜਦ ਚਤੁਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ, ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕੌਲ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ, ਕਪਤਾਨ ਐਬਟ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਉਸਦੀ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਤਬਾਹੀ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਕਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲੇ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਬੁਰੇ ਵਰਤਾਉ ਤੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੜਾ ਨਿਰਾਸ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਗੋਲ ਮੌਲ ਜਵਾਬ ਨੇ ਉਹਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਂਦਾਂ ਤੇ ਮਨਸੂਬੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਤਾੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਪਤਾਨ ਐਬਟ ਦੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਛੂੰਘੇ ਸ਼ੱਕ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਚਤੁਰ ਸਿੱਖ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਸ ਅਫਸਰ (ਐਬਟ) ਨੂੰ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਦ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚੁੱਧ ਭੜਕਾਉਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡ-ਵੱਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀ

ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਲ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਅਖਤਿਆਰ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਬੁੱਢੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕ ਉਠੀ। ਉਹਨੂੰ ਨਿਰਾਸਤਾ ਦੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਧੱਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਸਿੱਖਾਂ, ਫੌਜ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਗਰ ਲੱਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਗਾਵਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਉਹਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਾਸਤੇ ਆਖਰੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਚਤਰ ਸਿੱਖ ਦੀ
ਬਗਾਵਤ

ਅੰਤ ਸ. ਚਤਰ ਸਿੱਘ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਚੱਚ ਨਾਲ ਬਾਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ,

ਸਰਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਬਦੇਬਦੀ ਬਾਗੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਚੁਫੇਰੇ ਅੱਗ ਮੱਚ ਉਠੀ। ਚਤਰ ਸਿੱਘ ਦੇ ਬਾਗੀ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸੁਣ ਕੇ ਦਲਾਂ ਦੇ ਦਲ ਉਸਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ, ਤੇ ਕੋਈ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਪਾਹੀ ਬਾਗੀ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਹੜਾ ਬੁੱਢਾ ਸ. ਚਤਰ ਸਿੱਘ, ਕੁਛ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੀਰਬ-ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਰਣ-ਤੀਰਬ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਬਾਗੀ ਹੋਣ ਦੀ ਖਬਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਵੀ ਘੱਲ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਨੇ ਵੀ ਬਾਗੀ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਦੀ ਚਿੱਠੀ
ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਨੂੰ

੧੩ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਨੇ ਇਕ ਗੁਪਤ ਚਿੱਠੀ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰੋਂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਲਿਖੀ, ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਸੀ, “ਸਿੱਘ ਸਾਹਿਬ (ਪਿਤਾ) ਮੈਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਉਹ ਕਪਤਾਨ ਐਬਟ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਮਗਰ ਉਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ—ਐਬਟ—ਨੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਬੜਾ

ਅਨਰਥ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਕੀ ਆਖਾਂ। ਉਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਪਤਾਨ ਐਡਵਾਰਡਸ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਸਤਵਾਰੇ ਤੋਂ ਉਹਦੇ ਦਿਲੀ ਭਾਵ ਕੁਛ ਬਦਲ ਗਏ ਨੇ। ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਜੀ (ਸ. ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਉੱਤੇ ਤੈਨੂੰ ਕੁਛ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਚਲੇ ਜਾਣਾ। ਤੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜੰਮੂੰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਨਾ ਕਰਨੀ। ਤੇ ਜੇ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇ, ਕਰਨਾ। ਪਰ ਨਾਲ ਇਕ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣੀ, ਕਿ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਨਣੀ, ਐਲਾਦ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਚਾਰ ਦਿਹਾੜੇ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਾ ਰੱਖਣੀ। ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਮਿਲਾਂਗੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਭਾਵੇ।”^o

੧੪ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਗੀ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ:

ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ
ਐਲਾਨ

“ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਸਚਖੰਡ

ਵਾਸੀ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ (ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ) ਉੱਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜੋ ਬੇ-ਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਜਾ ਉੱਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਸਖਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਗੁੱਝੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੇਹੀ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਤੋੜੀ ਹੈ, ਤੇ ਦੁੱਜੀ ਗੱਲ ਸਾਡੇ—ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਰਗੇ ਸਿੱਖਾਂ—ਉੱਤੇ ਅਜਿਹਾ ਅਨਿਆਂ ਤੇ ਜੁਲਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਧਰਮੋ ਵੀ ਹੀਣ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ। ਤਿੱਜੀ ਗੱਲ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਡਿਆਈ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਸੋ, ਹੁਣ

ਕੀ ਵੇਖਦੇ ਹੋ ? ਆਓ, ਆਪਣੇ ਸਰਬੰਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਹੋ ਜਾਓ ।”()

ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਕਿਉਂ
ਬਾਬੀ ਹੋਇਆ

ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੱਢ ਕੇ, ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ
ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਬ ਛੱਡ ਕੇ, ਮੂਲ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ
ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜਨਾ
ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਉਹਦੇ ਪਹਿਲੇ

ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡ ਸਿੱਧ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ
ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦਾ
ਰਿਹਾ। ਕਈ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਸਿਪਾਹੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ
ਤੇ ਉਹਦਾ ਨਾਮ ‘ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਸ਼ੇਖ ਸਿੱਖ’ ਸੱਦਦੇ ਸਨ। ਇਕ
ਸਿਪਾਹੀ—ਸੁਜਾਨ ਸਿੱਖ—ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਵੀ ਕੀਤਾ,
ਪਰ ਇਹ ਗੌਂਦ ਪਰਗਟ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ੨੬ ਅਗਸਤ, ੧੯੪੮ ਨੂੰ ਸੁਜਾਨ
ਸਿੱਖ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ। ਐਨੀ ਅੰਖਿਆਈ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼-
ਭਗਤੀ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਅੰਤ ਬਾਬੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ
ਬਾਬੀ ਹੋਣ ਦੇ ਇਹ ਕਾਰਨ ਸਨ : ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਨਾਂਹ
ਕਰਨੀ, ਸ. ਚਤੁਰ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ, ਮ. ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਦੇਸ-
ਨਿਕਾਲੇ ਤੋਂ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਬਗਾਵਤ ਵਾਸਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨਾ।

ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਗਾਵਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ
ਸਿੱਖ ਤੇ ਸ. ਚਤੁਰ ਸਿੱਖ ਦੇ ਬਾਬੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦਾ ਰੰਗ ਬਦਲ
ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ
ਬਾਬੀ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਬੀ
ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਬਗਾਵਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਮਨ
ਦੀ ਮੁਰਾਦ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਇਹ ਖਾਸ ਕਾਰਨ ਸਨ :

ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਕਾਰਨ

੧. ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ
ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਕਰਨੀ, ੨. ਮ. ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ ਦੇ
ਵਿਆਹ ਦਾ ਦਿਨ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ, ੩. ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦਾ

ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ, ੪. ਕਪਤਾਨ ਐਬਟ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਉਣਾ, ੫. ਸ. ਚਤੁਰ ਸਿੱਧ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਡੀ, ੬. ਨਾਮਕਟੇ ਬੇਕਾਰ ਸਿਪਾਹੀ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਿਖਾਰੀਆਂ
ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ

ਹੁਣ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕੁਛ ਸਮਕਾਲੀ
ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਹੀਆਂ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।

੨੫ ਮਈ ੧੮੪੯ ਈ: ਨੂੰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ
ਗਵਰਨਰ-ਜੋਨਰਲ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : “ਰਾਜਾ

ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਧ ਦੇ ਕੈਪ (ਡੇਰੇ) ਤੋਂ ਖਬਰਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਨੇ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲੇ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਛੌਜ ਬੜੀ ਬੇਚੇਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀ ਆਖਦੇ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਖਾਲਸਾ ਕੌਮ ਦੀ ਮਾਤਾ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਤੇ ਬਾਲਕ ਦਲੀਪ ਸਿੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨੇ, ਤਾਂ ਹੁਣ ਉਹ ਕੀਹਦੇ ਬਦਲੇ ਲੜਨ ? ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਜੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਹ (ਸਿਪਾਹੀ) ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲੈਣਗੇ ਤੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ।”*

ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ “ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਧ ਦੇ ਕੈਪ ਵਿਚ ਜੋ ਘਿਰਣਾ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਖਾਸ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ, ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਫੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲੂਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਕਿੰਨੀਆਂ ਨਾ-ਵਾਜ਼ਬ ਸਖਤੀਆਂ, ਧੱਕੇ, ਜੁਲਮ ਨਾਲ ਫੁਰੰਗੀਆਂ ਨੇ ਵੱਡੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੱਧ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਨਾਲ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ ਹੈ।”

“ਮਹਾਰਾਣੀ—ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਮਾਤਾ—ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸੁਲੂਾ ਤੇਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।”()

ਕਾਬਲ ਦਾ ਹਾਕਮ ਦੌਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਆਪਣੇ ਖਤ ਵਿਚ-ਜੋ ਉਸਨੇ ਕਪਤਾਨ ਐਬਟ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ—ਇਸ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ

*Punjab Papers, (1849), p. 179.

੦ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ, ਪੰਨਾ ੧੮।

()Punjab Papers, (1849) : p. 362.

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਇਹ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਏਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਬੜੇ ਬੇਚੇਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿਚ ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਐਹੋ ਜੇਹੇ ਵਰਤਾਉਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਬੂਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬੁਰਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰੇ ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।”*

ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ ਇਕ ਥਾਂ ਹੋਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨ ਤੇ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਲਾਰਡ ਡਲਹੋਜ਼ੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਰੱਖਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਇਹ ਐਲਾਨ ਨਾਵਾਜ਼ਬ, ਨਾਮੁਨਾਸ਼ਬ ਤੇ ਬੇ-ਇਨਸਾਫ਼ੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਦਾ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ—ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸੀ—ਇਕ ਕੌਮੀ ਹੱਤਕ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਰਾਣੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਸੀ।”⁰

ਕਪਤਾਲ ਨਿਕਲਸਨ, ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਜੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਸਿੱਖ ਛੌਜ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੋਈ ਅੰਖਿਆਈ ਨਹੀਂ, ਮਗਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਛੌਜਾਂ ਵਿਚ ਅਫਸਰ ਆਪਣਾ ਰਸੂਖ ਗੁਆ ਬੈਠੇ ਹਨ।”[ ]

ਮੇਜਰ ਜਾਰਜ ਲਾਰੰਸ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਆਪਣੀ ਛੌਜ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹਨ।”()

*Punjab Papers, (1849) : p. 512.

⁰ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ, ਪੰਨਾ ੧੯-੨੦।

[]Punjab Papers, (1849) : p. 307.

(Punjab Papers, (1849) : p. 340.

ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਆਪ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਹਨ, ਪਰ ਛੌਜ ਸਾਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ।*

੧੩ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਮੇਜਰ ਐਡਵਾਰਡਸ, ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਦਿਲੋਂ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਖਿਤਾਬ, ਜਾਗੀਰਾਂ ਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਛੌਜਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ।”^੦

ਉਪਰਲੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਫ ਸਿੱਧ ਹੈ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲੇ ਤੋਂ ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਅੱਗ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਛ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦੇ-ਬਦੀ ਧੱਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਧੇਰੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੁਣੋ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਖਾਸ ਕਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲੇ ਤੇ ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਪਿੱਛੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਏ, ਪਰ ਉਹ ਐਸਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦਿਲੋਂ ਰਾਜੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ, ਪਰਗਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਛੌਜ ਵੱਲੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੁਛ ਵਿਗੜਨਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਲਗ-ਭਗ ਸਭ ਕੁਛ ਗੁਆ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦਾ ਨਵਾਂ ਢੰਗ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ-ਪੁਣਾ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਗੇਰਜ਼ੀ ਢੰਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਲੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਟੁੱਟਦੀ, ਖਾਸ ਕਰ ਅਧਿਕਾਰ ਖੁੱਸਦੇ, ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਘਟਦੀ ਵੇਖੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ।”()

ਕੀ ਨਿਰੀ ਖਾਲਸਾ ਛੌਜ ਹੀ ਇਸ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ‘ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ’ ਦੇ ਕਰਤਾ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਆਖਰ ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਛੌਜ ਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਗੜਬੜ ਬਣੀ।”**

*Punjab Papers, (1849) : p. 340.

^੦Punjab Papers, (1849) : p. 254.

()ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ, ਪੰਨੇ ੪੩-੪੪।

**ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪੰਨਾ ੧੫੮।

ਮੇਜਰ ਐਡਵਾਰਡਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਇਹ ਯਕੀਨ ਸੀ, ਕਿ ਜੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਛੇਤੀ ਦਬੱਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਬਗਾਵਤ ਕਦੇ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਹਰ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਅਫਸਰ ਦੀ ਏਹਾ ਰਾਏ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਜਾਤੀ ਰਾਏ ਅਜੇ ਵੀ ਓਹਾ ਹੈ।”*

ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ—ਮੁਲਰਾਜ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਬਦਲੇ ਛੋਜ ਨਾ ਭੇਜਣ ਦਾ—ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਲਾਇਆ ਸੀ, ਕਿ ਏਸ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਛੋਜ ਭੇਜਣ ਨਾਲ ਛੋਜ ਦੀ ਅਰੋਗਤਾ ਵਿਗੜਦੀ ਹੈ।

ਵੇਖੋ, ਏਸ ਬਹਾਨੇ ਉੱਤੇ ਦੁੱਜੇ ਲਿਖਾਰੀ ਕੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਤੇ ਪਰਧਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਗਰਮੀ ਤੇ ਬਰਸਾਤ ਵਿਚ ਇਕ ਬਿਗੋਡ ਛੋਜ ਭੇਜਣ ਨਾਲ ਜੋ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨੁਕਸਾਨ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਗਾਵਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅੰਗਰੋਜ਼ੀ ਤੇ ਦੇਸੀ ਛੋਜ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਜਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੀ।”**

ਮਾਰਸ਼ਮੈਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿ ਜੈਨਰਲ ਵਿਸ਼ (Whish) ਦੀ ਛੋਜ ਮੁਲਤਾਨ ’ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵਧੇਰੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਸੀ, ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲੋਂ। ਏਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਹੈ, ਕਿ ਛੇਤੀ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਰੁੱਤ ਦੀ ਖਰਾਬੀ ਬਾਬਤ ਕਹਿਣਾ ਨਿਰਾਬਹਾਨਾ ਸੀ।”[]

ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ, “ਜੇ ਅਸੀਂ ਹਿਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹਰ ਮੌਸਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦੇ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਹਰ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲੜ ਸਕਦੇ, ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਏਥੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ।”()

*A Year on the Punjab Frontier Vol. II. P. 145.

**Retrospects & prospects of India policy, PP. 146-47.

[]History of India, by Marshman. Vol. III.P. 319

()Lives of Indian Officers, Vol. II, PP. 397-398.

ਟਰਾਟਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਜੇ ਬਗਾਵਤ ਨੂੰ ਦੇਰ ਨਾਲ ਦਬਾਉਣ ਦਾ ਏਹਾ ਸਬੱਬ ਸੀ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਫਸਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਬਗਾਵਤ ਖਿੱਲਰ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰਾਜ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਨੀਤੀ ਬੜੀ ਕੋਝੀ ਤੇ ਮਾੜੀ ਸੀ।”*

ਇਹ ਸਬੱਬ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਇਕ ਵੱਡੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਬਗਾਵਤ ਭੜਕੀ, ਜਾਂ ਭੜਕਾਈ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਮੂਲ ਰਾਜ ਬਾਗੀ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਸ. ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਈ ਸਰਦਾਰ ਬਾਗੀ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ‘ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ’ ਦਾ ਘਮਸਾਣ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਦਾ ਹਾਲ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ।

ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ

ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ
ਲੜਾਈ

੧ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਸੂਰਜਕੁੰਡ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਮੁਲ ਰਾਜ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਤੇ ਸੋਖ ਇਮਾਮੁੰਦੀਨ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਅਪੜੇ। ਮੁਲ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਛੌਜ ਵਿਚ ਏਨੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਕਿਲੇ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਮੁਲ ਰਾਜ ਨੇ ਕਿਲਾ ਪੱਕਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਮਕਟੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਓਸ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ। ਓਪਰ ਐਡਵਾਰਡਸ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੋਲਾ ਪਾਉਣ 'ਤੇ ਮਸਾਂ ਕਿਤੇ ਅਖੀਰ ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕੁਛ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੌਜ ਭੇਜਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੋ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਛੌਜ ਰਾਵੀ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੀ ਸਤਲੁਜ ਰਾਹੀਂ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਤੁਰੀਆਂ। ਦੋਵੇਂ ਦਸਤੇ ੨੪ ਤੇ ੨੬ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਚੱਲੇ ਤੇ ੧੭ ਤੇ ੧੮ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਜੈਨਰਲ ਵਿਸ਼ (Whish) ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਮੁਲਤਾਨ ਪੁੱਜੇ। ੪ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤੋਂਪਾਂ ਵੀ ਮੁਲਤਾਨ ਪੁੱਜ ਗਈਆਂ। ਏਸ ਵੇਲੇ ਜੈਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਛੌਜ

*Trottar's History of India, 1844 to 1862, Vol I, P. 134

੯੦੪੧ ਪੈਦਲ, ੧੫੧੬ ਅਸਵਾਰ ਤੇ ੪੪ ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਉਹਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਐਡਵਾਰਡਸ ਕੋਲ ੯੭੧੮ ਪੈਦਲ, ੩੧੩੩ ਅਸਵਾਰ, ੨੩ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ੨੫ ਛੋਟੀਆਂ ਤੋਪਾਂ। ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ ਫੌਜ ੫੧੦੦ ਪੈਦਲ, ੧੬੦੦ ਅਸਵਾਰ ਤੇ ੧੪ ਤੋਪਾਂ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ੯੦੬ ਪੈਦਲ, ੩੩੮੨ ਅਸਵਾਰ ਤੇ ੧੨ ਤੋਪਾਂ। ਕੁੱਲ ੩੦੧੫੩ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ[ ] ਤੇ ਬਾਕੀ ਅਫਸਰ।

੬ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਕੁਛ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਹੋਈ। ੧੨ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਖੂਨੀ ਬੁਰਜ ਵੱਲੋਂ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ, ਬੜੀ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਤੇ ਭਾਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਂ ਕੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਪਿੱਛੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵਚਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਘੇਰਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ।

੧੨-੧੩ ਸਤੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਐਡਵਾਰਡਸ ਨੂੰ ਮਿਲਨ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਕੋਰਟਲੈਂਡ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਕੇ ਉਹਦਾ ਤੰਬੂ ਪਠਾਣੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਘੇਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਹੱਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਏਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਬੜਾ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਤਕ ਉਹ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਵਡਾਦਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੜੀਆਂ ਕਾਹਲੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਅੰਤ ਉਹਨੇ ਵੀ ੧੪ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਿਲਨ ਵਾਸਤੇ ਵਧਿਆ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਇਤਥਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਲੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਨਾ ਖੋਲਿਆ, ਸਗੋਂ ਕਿਲੁਉਂ ਬਹਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਸਮੁਣੇ ਡੇਰਾ ਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ੬ ਅਕਤੂਬਰ ਤੱਕ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ੬ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਮੂਲਤਾਨੋਂ ਭੁਰ ਪਿਆ।

ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਗੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਜੈਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਨੇ ਮੂਲਤਾਨ ਦਾ ਘੇਰਾ ਉਠਾਂ ਲਿਆ ਤੇ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਮੇਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਬਿਠਾਇਆ। ਏਸ ਸਮੇਂ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਹੋਰ ਵਧਾ ਲਈ। ੮ ਤੇ ੬ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸੂਰਜਕੁੰਡ ਕੋਲ ਫੇਰ ਮਾਮੂਲੀ ਝੜਪਾਂ ਹੋਈਆਂ।

੧੨ ਤੋਂ ੨੧ ਦਸੰਬਰ ਤਕ ਫ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਆ ਗਈ। ਹੁਣ ਉਸ ਕੋਲ ੧੫੬੯੮ ਸਿਪਾਹੀ, ੬੭ ਘੇਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ੩੦ ਜੰਗੀ ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਕੋਲ ਵੀ ੧੪-੧੫ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ੨੧ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਫ਼ਿਸ਼ ਨੇ ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ੨੯, ੨੯, ੩੦, ੩੧ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਕਹਿਰ ਦੀ ਅੱਗ ਵਸਾਈ। ੩੦ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਇਕ ਗੋਲਾ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਗੁਦਾਮ ਵਿਚ ਪਿਆ, ਤੇ ਬਾਰੂਦ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੈਂਕੜੇ ਮਣ ਬਾਰੂਦ ਤੇ ੫੦੦ ਸਿਪਾਹੀ ਉੱਡ ਗਏ। ਸ. ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ—ਜੋ ਨਵਾਂ ਦੀਵਾਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਏਥੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਸੀ—ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਏਸੇ ਧਮਾਕੇ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ੨ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੋਟ ਵਿਚ ਕਈ ਪਾੜੇ ਪੈ ਗਏ। ਖਾਸ ਕਰ ਖੂਨੀ ਬੁਰਜ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਢਹਿ ਗਏ। ਖੂਨੀ ਬੁਰਜ ਰਾਹੀਂ ਬੰਬਈ ਵਾਲੀ ਫੌਜ ਮਹਾਰੇਂ ਬੰਗਾਲ ਵਾਲੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੜ ਗਈਆਂ। ਮੁਲਰਾਜ ੪ ਹਜ਼ਾਰ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿਪਾਹੀ ਲੈ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬੰਦ ਹੋ ਬੈਠਾ। ਹੁਣ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੂਲ ਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਫੌਜਾਂ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਪੈ ਗਈਆਂ।

ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਪੱਕਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਜੈਨਰਲ ਫ਼ਿਸ਼ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ੧੨ ਜਨਵਰੀ ਤੋਂ ਸਖਤ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਦੋ ਵਾਰ ਸੁਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾ

ਹੋਈ। ੧੮, ੧੯, ੨੦ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੀਆਂ

ਮੁਲਤਾਨ ਫ਼ਤਹਿ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੰਪਾਂ

ਵਿਚ ਪਾੜ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ੨੧ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਮੂਲ ਰਾਜ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ਉਸ ਨੇ ੨੨ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੪੯ ਈ: ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ੯ ਵਜੇ ਜੈਨਰਲ ਫ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਸਾਮੁਲੇ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖ ਦਿਤੇ। ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਤਹਿ ਹੋ ਗਿਆ। ਏਥੋਂ ਵਿਹਲੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਸੈਨਾਪਤੀ ਰਾਫ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਤੁਰ ਪਈਆਂ।

ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਗਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਏਥੇ ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਸਾਮੁਲੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਾ

ਮੁਲਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ

ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸਜ਼ਾਂ
ਹਟਾ ਕੇ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ।
ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ,
ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਲਰਾਜ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ।

ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ

ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ੧੪ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੪੯ ਈ. ਨੂੰ ਬਾਗੀ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਿਛਿਆ ਤੇ ਏ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ (ਸ. ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ) ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਖਿੱਲਰ ਜਾਣ ਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਫੌਜ ਭੜਕ ਉੱਠੀ, ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਅਫਸਰ ਸ: ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਪਉਂਵਿੰਡੀਏ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਬਾਗੀ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਬਨ੍ਹ ਵਿਚ ਵੀ ਫੌਜਾਂ ਬਾਗੀ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਓਥੋਂ ਦੇ ਅਫਸਰ ਫਤਹਿ ਖਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਨ ਵਾਸਤੇ ਭੁਰ ਪਈਆਂ। ਬਾਗੀ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਦੋ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਇਕੱਠ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਕੁਛ ਸ: ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ। ਨਾਮਕਟੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੋਠ ਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਰਾਮ ਨਗਰ ਢੇਰਾ ਲਾ ਕੇ 'ਰਾਜਾ' ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਗਫ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾਪਤੀ ਲਾਰਡ ਗਫ, ਜੋ ਕੁਛ
ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ
ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਬਗਾਵਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ
ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ
ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਧਿਆ। ਉਹ ਏ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ਼ੋਂ ਟਪਿਆ ਤੇ
੧੩ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪੁਜਿਆ। ਏਥੇ ਉਹ ੩ ਦਿਨ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ
ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੱਕ ਨਹੀਂ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਆਪ
ਗਫ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ੧੬ ਨਵੰਬਰ
ਨੂੰ ਉਹ, ਸਾਂਝੇ ਫੌਜ ਰਾਵੀ ਟੱਪਿਆ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਵਧਿਆ।

੧੯ ਨੰਵਥਰ ਦਾ
ਐਲਾਨ

੧੯ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੪੯ ਈ. ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ
ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਐਲਾਨ
ਕਢਿਆ—

“ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁਲਕ—ਬਿਆਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਤੱਕ—ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ, ਨੌਕਰਾਂ, ਰਿਆਸਤ ਅਧੀਨ ਬੰਦਿਆਂ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਕੌਮ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ—ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੋਣ—ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਕੁਝ ਬਦਕਾਰਾਂ ਤੇ ਬਲਵਈਆਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰਕੇ ਗੜਬੜ ਮਚਾਂ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਕੁਛ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਖਲੇ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਉਭਾਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਜ਼ਬ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਆਨਨਦਲ ਪਰਧਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਫੌਜ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਜਾਇਗੀ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਗਾਵਤ ਦਬਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਅਮਨ ਚੈਨ ਬਹਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

“ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਇਹ ਇੱਛਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ, ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਉਪਰ ਦੱਸੇ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਚੀ ਹਨ, ਜਾਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਪਤ ਜਾਂ ਪਰਗਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਬਗਾਵਤ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ, ਜਾਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਫੇਰਿਆ—ਉਹ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਦੇ—ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ, ਭਰੋਸਾ ਦੂਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਐਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਗਿਆਕਾਰ ਪਰਜਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬੇਖਟਕੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ—ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ

ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਵੜੀ ਹੈ—ਦੀ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ, ਭਾਵ ਰੱਡੀਆਂ ਤੇ ਝੁਗਾਕ ਆਦਿ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਭ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ—ਭਾਵੋਂ ਉਹ ਸਿੱਖ ਹੋਣ, ਭਾਵੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਾਂ ਫਿਰਕੇ ਦੇ—ਜੋ ਆਪਣੀ ਬੇਸਮਈ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਬਦਕਾਰ ਤੇ ਬਾਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਝੂਠੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੋਠਾਂ ਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਤਾਜ਼ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਝੱਟ ਪੱਟ ਬਾਗੀਆਂ ਦਾ ਸਾਬ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਜੇ ਹੁਣ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਇਜ਼ਕ ਤੇ ਦੇਰ ਦੇ ਐਸਾ ਕਰਨਗੇ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜੇਗਾ। ਜੇ ਉਹਨਾਂ, ਇਹ ਤਾਜ਼ਨਾ ਤੇ ਨੇਕ ਸਲਾਹ ਮੰਨਣ ਵੱਲੋਂ ਛਿੱਲ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਕੀ ਦੌਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ, ਸਜ਼ਾ ਝੁਗਤਣੀ ਪਵੇਗੀ।”*

ਏਸੇ ਐਲਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਤੀਤਾ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ—ਜੈਨਰਲ ਦਾ ਸਕੱਤਰ, ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ੧੪ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੪੯ ਈ: ਨੂੰ ਫਿਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਗਵਰਨਰ—ਜੈਨਰਲ ਤੇਰੇ ਇਸ ਐਲਾਨ ਦੇ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।”^੦

੫ ਫਰਵਰੀ, ੧੮੪੯ ਈ: ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ—ਜੈਨਰਲ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਏਸੇ ਐਲਾਨ ਨੂੰ ਫਿਰ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ।

“ਲਾਹੌਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸੀ, ੫ ਫਰਵਰੀ, ੧੮੪੯ ਈ:

ਪ੍ਰੇਤੀਤ ਕਰੀ ਨੇ ਇਕ ਐਲਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਹੁਣ ਫੇਰ, ਗਵਰਨਰ—ਜੈਨਰਲ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਾ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਸਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਫ਼ੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।”()

*Punjab Papers, (1849), p. 448-449.

^੦Punjab Papers, (1849), p. 448-449.

()Punjab Papers, (1849), p. 591.

੧੯ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਇਸ ਐਲਾਨ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਲ-ਹਿਲੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਛੋਜਾਂ ਨੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਗਫ਼ ਦੀ ਵਿਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਜੰਗ ਰਾਮ ਨਗਰ

੨੨ ਨਵੰਬਰ

ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਰਾਮ ਨਗਰ ਮੇਰਚੇ ਮੱਲੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸੈਨਾਪਤੀ ਗਫ਼—੨੫ ਹਜ਼ਾਰ ਛੋਜ਼ ਤੇ ੧੦੧ ਤੋਪਾਂ ਸਣੇ*—ਰਾਮ ਨਗਰ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਦੱਸੇ ਟਿਕਾਣੇ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਛੋਜ਼ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਈ, ਤਾਂ ਗਫ਼ ਝੱਲ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਬੋੜੀ ਦੂਰ ਅੱਗੇ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਛੋਜ਼ ਮੇਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਦਿੱਸੀ। ਗਫ਼ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਬੁਢਾੜ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਵਾਰ ਖਾਲੀ ਗਏ। ਅੱਗੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਗੋਲੇ ਮਾਰੇ, ਕਿ ਉਸ ਮਾਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੋਜ਼ ਸਹਾਰ ਨਾ ਸੱਕੀ, ਤੇ ਮਾਰੀਦੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟੀ। ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਝੜਪ ਵਿਚ ਹੀ 'ਗਫ਼' ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਛੋਜ਼ ਕੇਹੀ-ਕੁ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਦੋ ਹੱਥ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਵਾਟਰਲੂ ਦੇ ਮੇਦਾਨ ਵਿਚ ਛੱਡਿ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਕਰਨਲ ਹੈਵਲਾਕ (Havelock) ਆਪਣੇ ਰਸਾਲੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਪਿਆ। ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਕਿਊਰਟਨ (Cureton) ਵੀ ਵਧਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਸਾਮ੍ਰਾਣੇ ਭਟਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਖ ਰਸਾਲਾ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟਿਆ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੋਜ਼ ਸਗੋਂ ਜੋਰ ਦੀ ਅੱਗੇ ਵਧੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੈਵਲਾਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ 'ਤੇ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਛੋਜ਼ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਸਾਮ੍ਰਾਣੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘੋੜ ਅਸਵਾਰ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਪੈਦਲਾਂ ਨੇ ਇਸ ਜੋੜ ਨਾਲ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ—ਹੈਵਲਾਕ ਤੇ ਕਿਊਰਟਨ—ਕਈ ਸਾਥੀਆਂ ਸਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਭੇਟਾ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਰਣਚਾਤਮੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ 'ਗਫ਼' ਘਬਰੋਂ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੇਰਚੇ ਤੋਂ ਚੌਥੀ ਦੂਰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਕੇ

*ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਅੰਤ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ੧੨੯।

ਛਾਉਣੀ ਪਾਈ। ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ੨੩੦ ਆਦਮੀ ਮਰੇ ਤੇ ਦੋ ਤੌਪਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਗੱਡੇ ਮੁਹਾਕ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਏ। ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਿਉਂਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫੜ ਲਏ, ਜੋ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਗਢ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਪੁਚ੍ਚਾ ਦਿੱਤੇ।

ਲਾਰਡ ਗਢ ਨੇ ੩ ਮੀਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਕੇ ਛਾਉਣੀ ਪਾਈ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੌਪਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ੨੪ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗਢ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਉਤ ਸੋਚੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲੋਂ ਲਏ ਤੇ ਦੁੱਜੇ ਕੁਛ ਛੌਜ* ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ, ਜੋ ਦੂਰ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰੇ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਸਰ ਜੋਸਫ ਬਾਕਵੈਲ (Sir Joseph Thackwell) ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ੨ ਹਜ਼ਾਰ ਛੌਜ, ੩੦ ਜੰਗੀ ਤੌਪਾਂ ਤੇ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੌਪਾਂ ਸਣੇ, ੨ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਕੋਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਏਸ ਚਾਲਾਕੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਹ ਕੁਝ ਛੌਜ ਗਢ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਆਪ ਲੈ ਕੇ ਬਾਕਵੈਲ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ ਤੁਰਿਆ। ਸਿੱਖ ਛੌਜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਸਵਾਰ ਨੇ ਵਿਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਖਬਰ ਗਢ ਤੇ ਬਾਕਵੈਲ ਨੂੰ ਜਾ ਦਿੱਤੀ।

ਗਢ ਨੇ ਹੋਰ ਛੌਜ ਦੇ ਕੇ ਗੌਡਬੀ (Godby) ਨੂੰ ਬਾਕਵੈਲ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਓਧਰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ

ਸੈਦਲਾਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ

੪ ਦਸੰਬਰ

ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਕਵੈਲ ਡਰ

ਗਿਆ ਤੇ ਛੌਜ ਲੈ ਕੇ ਓਧਰ ਨੂੰ ਮੁਕਿਆ

ਜਿਧੋਂ ਗੌਡਬੀ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੈਦਲਾਪੁਰ

ਕੋਲ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਕਵੈਲ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਬਾਕਵੈਲ ਲੜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਸੋ ਛੌਜ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਪਾਸੇ ਲੈ ਤੁਰਿਆ, ਪਰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਏਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਕਦੋਂ ਹੱਥਾਂ ਜਾਣ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਝੱਟ ਹੱਲਾ ਬੋਲ

*ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਔਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ੧੩੧।

ਦਿੱਤਾ। ਬਾਕਵੈਲ ਨੇ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਅੱਗੋਂ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਾਮੁਣੇ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ। ਬਾਕਵੈਲ ਦੀ ਛੌਜ ਇਕ ਕਮਾਦ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਲੁਕ ਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲੱਗੀ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਹੱਲੇ ਨੇ ਏਥੇ ਵੀ ਨਾ ਟਿਕਣ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਸੂਰਜ ਛਿਪ ਗਿਆ ਤੇ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਹੋਈ। ਬਾਕਵੈਲ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਂਦੇ ਕੇ ਰਾਤੋਂ-ਰਾਤ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਵੈਰੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੀ ਛੌਜ ਲੈ ਕੇ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਵੱਲੋਂ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਹੁਕਮ ਪਾ ਕੇ ਰਾਮ ਨਗਰ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖ ਛੌਜ ਰਾਤੋਂ ਰਾਤ ਰਸੂਲ ਨੂੰ ਚਲੀ ਗਈ।

ਰਾਮ ਨਗਰ ਤੇ ਸੈਦਲਾਪੁਰ ਦੀਆਂ

ਡਲਹੋਜੀ ਦਾ ਐਲਾਨ

੧੪ ਦਸੰਬਰ

ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵੇਖ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼

ਕਰਮਚਾਰੀ ਘਬਰੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ੧੯ ਨਵੰਬਰ ਵਾਲੇ ਐਲਾਨ ਦੀ

ਪ੍ਰੇੜਤਾ ਲਾਰਡ ਡਲਹੋਜੀ ਵੱਲੋਂ ਫੇਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ੧੪ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੪੮ ਈ: ਨੂੰ ਕੈਪ ਸਰਹਿੰਦ ਤੋਂ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ : “ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਤੇਰੇ ਇਸ ਐਲਾਨ ਦੇ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਇਹ ਇੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਬੇਗੁਨਾਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਜਾਂ ਪਰਗਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਬਗਾਵਤ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ, ਜੋ ਮ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਗਿਆਕਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਫਿਰਕੇ ਦੇ, ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ।”*

ਇਹਨਾਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੇ ਐਲਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਕਿੰਨੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਸੈਦਲਾਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਫ਼ ‘ਲਸੂਰੀ’ ਪਿੰਡ ਕੋਲ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ‘ਰਸੂਲ’ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਏਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੌਰਚਾ ਬੜਾ ਟਿਕਾਣੇ

ਸਿੱਖ ਡਾਉਣੀ

ਰਸੂਲ ਵਿਚ

‘ਤੇ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਾਤਰੀ ਦਾ

ਸਬੂਤ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ

ਵਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਮੁਣੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਜੰਗਲ

ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪੱਕੀ ਛਾਊਣੀ 'ਰਸੂਲ' ਸੀ। ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਵਧੂ ਜੱਬੇ, ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ (ਕੋਟ ਬਲੋਚ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਿੰਡ ਖ਼ਰੂ ਤੱਕ) ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ੨ ਮੀਲ ਲੰਮਾਣ ਤੇ (ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਤਕ) ੩ ਮੀਲ ਚੁੜਾਣ ਵਿਚ ਖ਼ਿਲਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ੧੨ ਜਨਵਰੀ ਤਕ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਕੋਲ ੨੩ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰਸਾਲਾ ਤਕਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਪੈਦਲ ਦਲ ਬੜਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ।

ਉਧਰ ਲਸੂਰੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਲਾਰਡ ਗਫ ਵੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ—ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਫੌਜ ਗਫ ਦੀ ਫੌਜ ਸਣੇ—੨੫ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਫੌਜ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ੧੨ ਜਨਵਰੀ ੧੯੪੯ ਈ: ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ 'ਡਿੰਗੇ' ਪੁੱਜ ਗਈ। ਏਥੋਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ੨

ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ। ਗਫ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਵੰਡਿਆ : ੧. ਰਸਾਲਾ, ਜੌਸਫ ਥਾਕਵੈਲ (Sir Joseph Thackwell) ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਰਗੋਡੀਅਰ ਵ੍ਹਾਈਟ (Br. White) ਤੇ ਬਰਗੋਡੀਅਰ ਪੋਪ (Br. Pope) ਸਨ। ੨. ਪੈਦਲ, ਮੇਜ਼ਰ ਜੈਨਰਲ ਸਰ ਵਾਲਟਰ ਗਿਲਬਰਟ (Walter Gilbert) ਜਿਸਦੇ ਅਧੀਨ ਬ੍ਰਾਂਸਟੋਨ (Br. Mountain) ਤੇ ਬ੍ਰਾਂਗੋਡਬੀ (Br. Godby) ਸਨ। ੩. ਬ੍ਰਾਂਕੋਲਨ ਕੈਂਬਲ (Br. Colin Campbell) ਜਿਸਦੇ ਅਧੀਨ ਬ੍ਰਾਂਪੈਨੀਕੁਇਕ (Br. Pennycuick) ਬ੍ਰਾਂਹੈਗਨ (Br. Hoggan) ਤੇ ਬ੍ਰਾਂਪੈਨੀ (Br. Penny) ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਤੋਪਖਾਨਾ ਬ੍ਰਾਂਟੈਨੇਟ (Br. Tennant) ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਤੇ ਕੁਝ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਫੌਜ ਸੀ।

ਡਿੰਗੇ ਤੋਂ ੧੩ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੪੯ ਈ: ਨੂੰ ਤੱਤਕੇ ੨ ਵਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਦਾ ਫੌਜ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਚੱਲੀ ਤੇ ੧੨ ਵਜੇ ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ੧੩ ਜਨਵਰੀ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੰਜ਼ੀਆਂ ਵਾਲੀ ਵੱਲੋਂ

ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਪੁੱਜੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਖ਼ਿਲਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਵਿਚਕਾਰ ਤੋਪਖਾਨਾ ਸੀ। ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨੰਬਰਵਾਰ ਮੈਟੋਨ, ਗਿਲਬਰਟ, ਗੋਡਬੀ, ਪੋਪ, ਲੇਨ (Lane) ਆਦਿ ਸਨ। ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਨੀਕੁਇਕ, ਕੈਂਬਲ, ਹੈਗਨ, ਵ੍ਹਾਈਟ ਆਦਿ ਸਨ। ਗਫ ਅਜੇ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ

ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਤੋਪਾਂ ਦਰਾਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਦੋ ਘੰਟੇ ਬਰਾਬਰ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਕੋਈ ਪਾਸਾ ਵੀ ਨਿਉਂਦਾ ਨਾ ਦਿੱਸੇ। ਅੰਤ ਰਾਫ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛੌਜ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਵਧਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੈਬਲ ਦੀ ਛੌਜ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੇਪਖਾਨੇ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈਗਨ, ਪੈਨੀਕੁਇਕ, ਮੋਵਾਤ (Mowatt) ਤੇ ਰਾਬਰਟਸਨ (Robertson) ਸਨ। ਇਸ ਛੌਜ ਵਿਚੋਂ ਕੈਬਲ ਨੂੰ ਕੁਛ ਸਫਲਤਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੇਪਖਾਨੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਤੋਪਾਂ ਖੋ ਲਈਆਂ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀ, ਬੜੀ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਕੈਬਲ ਸਥਤ ਜਖਮੀ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਬੀ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋਇਆ। ਪੈਨੀਕੁਇਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਸਣੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਝੰਡੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਖੋ ਲਏ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਏਸ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੌਜ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ।

ਕਪਤਾਨ ਟਰੈਵਰਸ (Travers) ਤੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਲੁਟਮਾਨ (Lutman) ਨੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕੀਤਾ। ਟਰੈਵਰਸ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਾਰੀ ਛੌਜ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠੋਂ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜੀ। ਏਸ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ੧੩ ਅਫਸਰ ਮਰੇ। ੨੪ ਤੇ ੨੫ ਨੰਬਰ ਰਜ਼ਮੈਂਟਾਂ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਏਹੋ ਹਾਲ ਹੋਇਆ। ੨੫ਵੀਂ ਰਜ਼ਮੈਂਟ ਦੇ ਹੀ ੨ ਅਫਸਰ ਤੇ ੧੦੫ ਸਿਪਾਹੀ ਮਰੇ, ਤੇ ੫ ਅਫਸਰ ਤੇ ੬੯ ਸਿਪਾਹੀ ਜਖਮੀ ਹੋਏ।

ਕਰਨਲ ਬ੍ਰੂਕ (Brook) ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਕਪਤਾਨ ਯੂਨਿਟ (Unelt) ਦੇ ਕਪਤਾਲ ਵੀਟਲੇ (Wheatley) ਨੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਂਜ ਖਾਧੀ। ਯੂਨਿਟ ਮਰ ਗਿਆ।

ਅੱਗੇ ਗਿਲਬਰਟ ਦੀ ਛੌਜ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣੋ। ਉਹਦੀ ਛੌਜ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਹਿੱਸਾ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਆ ਪਏ। ਮੇਜ਼ਰ ਕ੍ਰਿਸਟੀ (Christie) ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਤੋਪਾਂ, ਦੋ ਛਕੜੇ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਤੇ ਪੜ ਘੱਡੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੌਜ ਬੁਰੀ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ। ਏਸ ਗਿਲਬਰਟ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ੧੧ ਅਫਸਰ, ੧੫੭ ਸਿਪਾਹੀ ਮਰੇ ਤੇ ੫੭ ਅਫਸਰ, ੮੬੭ ਸਿਪਾਹੀ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ।

ਆਖਰੀ ਹੱਲਾ ਪੋਪ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਰਸਾਲੇ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਰਜਮੰਟਾਂ ਸਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਫੌਜ ਬਰਛੇ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਰਛੇ ਢਾਲਾਂ ਉੱਤੇ ਰੋਕੇ ਤੇ ਆਪ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਵਾਢ ਧਰ ਲਈ। ਪੋਪ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸੁੰਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਭੱਜ ਉੱਠੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦਾ ਜੋ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਮਿਲਿਆ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਘਰ ਪੁਚਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੇ ਫੱਟੜ ਕਹਾਰ, ਡਾਕਟਰ ਆਦਿ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਦਲੇ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਐਸੀ ਘਬਰਾਹਟ ਫੇਲੀ, ਕਿ ਰਸਦ ਏਧਰ ਓਧਰ ਖਿਲਰ ਗਈ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਸੁੱਧ ਬੁੱਧ ਨਾ ਰਹੀ। ਘੱੜ ਸਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਾਰਡ ਗਹ ਕੋਲ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਘੱੜੇ ਤੋਂ ਉਤਰਨਾ ਤੇ ਖਲੋਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਮੇਜਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਪਾਂ ਲੈ ਕੇ ਭੌਜਿਆ, ਪਰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਤੋਂ ਲੰਘ੍ਹਾਂ ਕੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੁਆ ਦਿੱਤਾ। ਤੋਪਾਂ ਬੋਹ ਕੇ ਸਿੱਖ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਕਿਨੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਲੁਕ ਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾਈ। ਗੋਲੰਦਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੰਗੀਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਆਏ। ਪਰ ਹੱਥ ਦੀ ਸੰਗੀਨ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੀ ਲਈ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਰਣਸੇਜਾ 'ਤੇ ਸੌਂ ਗਏ। ਪਰਧਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ ਗਹ ਦਾ ਡੇਰਾ ਵੀ ਹੁਣ ਭਰ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ। ਸਿੱਖ ਜਿਸ ਤੇਜ਼ ਚਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਭਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕਈ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਲਾਰਡ ਗਹ ਨੂੰ ਵੀ ਭੱਜ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।**

ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਏਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਰ ਪਾਸਿਓ 'ਗਹ' ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਪਾਸੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰੇ। ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ ਤੇ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਹੈ—੨੨ ਗੱਰੇ ਅਫਸਰ, ੧੬ ਦੇਸੀ ਅਫਸਰ, ੫੬੧ ਸਿਪਾਹੀ

*ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਅੰਦਰ ਦਲੀਪ ਸਿੱਹ, ਪੰਜਾ ੧੩੯।

ਮਰੇ, ੬੭ ਗੋਰੇ ਅਫਸਰ, ੨੭ ਦੇਸੀ ਅਫਸਰ ਤੇ ੧੫੪੭ ਸਿਪਾਹੀ ਜ਼ਬਹੀ ਹੋਏ, ੯੮ ਆਦਮੀ ਗੁੰਮ ਹੋਏ। ਕੁਲ ਜੱਤੇ ੨੩੩੮ ਆਦਮੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਤੋਪਾਂ, ਰਸਦ, ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਝੱਡੇ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥ ਆਏ। ਕੁਲ ਤੋਪਾਂ ਛੇ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ੧੨ ਛੋਟੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥ ਆਈਆਂ।

ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਹੋਣ 'ਤੇ ਰਾਜਾ ਜ਼ੋਰ ਸਿੱਘ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ 'ਫਤਹਿ' ਦੀ ਤੋਪ ਚਲਾਈ। ਇਹ ਗੱਲ 'ਗਾਫ' ਤੋਂ ਸਹਾਰੀ ਨਾ ਗਈ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਉਹਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ 'ਫਤਹਿ' ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਤੋਪ ਚਲਾਈ। ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਾਰਡ ਡਾਲਹੋਜੀ ਨੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ 'ਫਤਹਿ' ਦੱਸਣ ਬਦਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕਈ ਤੋਪਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਦਾਗਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਗਤਾ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿੱਤਿਆ ਕੌਣ ? ਜੋ ਕੁਛ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਆਪ ਉਪਰ

ਇਸ ਯੁੱਧ ਬਾਰੇ
ਕੁਛ ਗਵਾਂ

ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹੋ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਨ ਬਦਲੇ
ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ
ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ। ਥਾਕਰੇਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਮੈਨੂੰ ਐਸਾ

ਪਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਫੌਜ

ਦਾ ਇਕ ਆਦਮੀ ਵੀ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। (ਅੱਗੇ ਫਿਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ) ਇਕ ਪੇਦਲ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਘੋੜਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡਦਾ ਸੀ।”^o

ਸਰ ਐਡਵਿਨ ਆਰਨੋਲਡ (Adwin Arnold) ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਜੇ ਸਿੱਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਿੱਤ ਹੋਰ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪੈਂਦੇ। ਅਨੇਕ ਫੌਜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨੀ ਹੈ, ਕਿ ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਦਾ ਯੁੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।”()

^oNarrative of the Second Sikh War ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਔਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਪੰਨੇ ੧੩੮-੩੯।

(The Marquis of Dalhosie's Administration of British India.

੧੯੪੯ ਈ: ਦੇ ਕਲਕਤਾ ਗੀਵੀਓਂਡੀ ਦੇ ਪੰਨਾ ੨੬੬ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਯੁੱਧ ਹੋਏ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਦਾ ਯੁੱਧ ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਅੱਤ ਭਿਆਨਕ ਹੈ।”

ਸਰ ਲੇਪਲ ਗਿੰਫਣ (L. Griffin) ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਦਾ ਯੁੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮਹਾ-ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ।”^o

ਮਿਸਟਰ ‘ਕੇ’ (Kaye) ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇਪਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਈਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਝੰਡੇ (ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਖੋਏ) ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਧ੍ਹੋਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਭੇਡਾਂ ਵਾਂਗ ਨੱਸੀ ਸੀ।”[]

‘ਸ਼ਰਮਾ’ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਮਹਾਰਾਜਾ ਪੁਰ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਝੰਡੇ ਮਰਹੌਟਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਖੋਏ ਸਨ, ਏਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਹ ਝੰਡੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਏ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬੜੇ ਗੌਰਵ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਪੈਨਿਨਸ਼ੂਲਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿਸ ਰਸਾਲੇ ਨੇ ਮਹਾਬੀਰ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਰਸਾਲਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਰਾਣੇ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰ ਸਕਿਆ। ਪੈਨਿਨਸ਼ੂਲਾ ਯੁੱਧ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਾਨੀਆਂ ਝੰਡੇ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਸਨ, ਉਹ ਅੱਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਏ।”*

ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਵੋ, ਕਿ ਏਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੌਣ ਜਿੱਤਿਆ? ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਾਂ ਸਿੱਖ?

ਏਸ ਰਾਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੜੀ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ	ਸਾਮਾਨ-ਰਸਦ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ
ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ	ਭੌਲ੍ਹਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਪਾਣੀ ਖੁਣੋਂ
	ਤਿਹਾਏ ਤੜਪ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਜਰਨੈਲ ਤੇ
ਰਾਫ ਆਪ ਵੀ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਅੰਤ ਉਹ ਮੋਰਚਾ	

^oThe Rajas of the Punjab.

[]History of the Sepoy War, Vol. II, P. 419

*ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਐਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ੧੩੧ ਤੇ ੧੪੦।

ਛੱਡ ਕੇ ਦੋ ਮੀਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਆਇਆ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਏਹਾ ਡਰ ਰਿਹਾ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਹੁਣ ਵੀ ਨਾ ਆ ਪੈਣ। ਏਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਵਲਾਇਤ ਵਿਚ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮੱਚ ਗਿਆ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਘਬਰਾਏ, ਕਿ 'ਗਫ਼' ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਂ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਨੇਪੀਅਰ ਨੂੰ ਪਰਧਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ (ਜੰਗੀ ਲਾਟ) (Commander-in-Chief) ਬਣਾਂ (ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਨਵੇਂ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਹਾਰ ਗਏ, ਸੋ 'ਗਫ਼' ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਬਣੀ ਰਹਿ ਰਾਈ।

ਹੁਣ ਸਿੱਖ 'ਰਸੂਲ' ਵਿਚ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਵਿਚ ਕੇਈ ਦਿਨ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਕਈ ਲਿਖਾਰੀ ਸੁਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਨੇ ਸਿੱਖ ਐਨੇ ਦਿਨ ਕਿਉਂ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਬੈਠਾ ਕਿਉਂ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਰਿਹਾ ? ਜਦਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬੜੀ ਤਰਸ ਯੋਗ ਸੀ। ਜੇ ਸਿੱਖ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰਦੇ। ਸੋ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਉਂ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ? ਇਸ ਦਾ ਠੀਕ ਉੱਤਰ ਭਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਮੁਲਕ ਜਾਂ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਹੁਕਮਰਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਕ 'ਬਾਗੀ' ਸੀ। ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ—ਜੋ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹੁਕਮਰਾਨ ਸੀ—ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸਰਕਾਰ—ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ—ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਲੜਨਾ ਪਿਆ, ਉਹ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਸੋਂ ਤੋਂ ਉਹਨੂੰ ਮਦਦ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਏਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਸੋਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕਈ ਸਰਦਾਰ ਉਹ ਸਨ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਬਾਗੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਤੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਮਚਾਈ ਹੋਈ।

ਸੀ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਦਿਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲੂਾ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੀ ਇਹ ਇੰਡਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਐਸੇ ਢੰਗ ਦੀ ਸੁਲੂਾ ਹੋ ਜਾਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਬਣਿਆ ਰਹੇ। ਤੇ ਦੂਜੀ ਖਾਸ ਵਜਾ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਏਨੀ ਫੌਜ ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ 'ਗਫ' ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਘੋਰਾ ਪਾ ਸਕੇ ਤੇ ਵਧ ਕੇ ਆਪ ਉਸ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਨਾ ਉਸ ਕੋਲ ਏਨੇ ਪੈਸੇ ਹੀ ਸਨ, ਕਿ ਉਹ ਸਾਮਾਨ ਖਰੀਦ ਸਕੇ ਤੇ ਨਵੀਂ ਫੌਜ ਭਰਤੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਰਾਮ ਨਗਰ ਵਿਚ ਉਸ ਕੋਲ ਫੌਜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਇਹ ਉਸਦੀ ਰਣ-ਚਾਤਰੀ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਓਥੇ 'ਗਫ' ਤੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਸੈਦਲਾਪੁਰ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿਛਲੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਦਾ ਬੜਾ ਫਿਕਰ ਸੀ। ਅੰਤ ਰਾਮ ਨਗਰ ਤੋਂ ਮਾਝੇ ਵੱਲੋਂ ਵੱਧਣ ਦੀ ਇੰਡਿਆ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਏਸ ਪਾਸੇ ਵੱਧਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਹ ਲਹਿਰੇ ਪਾਸੇ 'ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ' ਵੱਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮਰਾਰ ਮਰਾਰ ਪਿੱਛਾ ਦਬਾਈ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਟਾਕਰਾ ਹੋ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੰਢੇ ਹੋਏ ਭੁੱਖੇ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ, ਸਿੱਖ ਛਿੱਥੇ ਪੈ ਕੇ ਵੈਰੀ ਦੇ ਗਲ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। 'ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ' ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਸਿਪਾਹੀ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਸਨ, ਪਰ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਐਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਸਕਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਾਨ ਬੜਾ ਸੰਭਲ ਸੰਭਲ ਕੇ ਵਰਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਦਿਨ ਲੰਘ ਸਕੇ। ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਤੋਂ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖਾਸ ਕਰ ਖੁਰਾਕ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਬੜਾ ਥੋੜਾ ਸੀ*। ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਾਜਰਾਂ, ਗੋਂਗਲੂ ਤੇ ਸਰੋਂ ਦਾ ਸਾਗ ਖੋਹ ਤੋੜ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੱਸੋ, ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉੱਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੱਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ?

*ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਫਿਰ ਕੇ ਮੈਂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੜਾਅ ਵੇਖੇ। ਬੁੱਢੇ ਬਾਬੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਖਾਣ ਨੂੰ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਾਜਰਾਂ, ਸਰੋਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਤੇ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀ ਪੱਲੀ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦੋਂ ਲੋਕ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇਂਦੇ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੋਂਦਾਂ ਸਮੇਂ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ (ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਬਾਗੀ ਫੌਜ ਖਿਲਾਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਸੀ ਤੇ ਏਥੇ ਉਹਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਆਸ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਏਸ ਚਾਲ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਤੇ ਰਾਮ ਨਗਰ ਤੇ ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਲੜਾਈਆਂ ਅਟਾਗੀ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ ਵਾਲਾ ਦਿਨ ਨਾ ਵੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਉਸਦੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਬਗਾਵਤ ਹੋ ਜਾਣੀ ਅੱਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਵੀ ਭੜਕ ਪੈਂਦੀ, ਤਾਂ ਬੁਝਾਉਣੀ ਅੱਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਇੰਡਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਲੜਾਈ ਲੰਮੀ ਹੋ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਜੋ ਵੇਖੋ ਵੇਖੀ ਹੋਰ ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਬਗਾਵਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਦਿਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਛਾਦਾਰ ਰਹੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਗਾਵਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ।

ਹੁਣ ਦੋਵੇਂ ਪਿਰਾਂ, ਗਢ ਮੁਲਤਾਨ ਵਾਲੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਉਡੀਕਣ ਲੱਗੇ। ੧੫ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਬਾਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰਹੀ।

ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਰੀਪੁਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਅਟਕ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੁਛ ਫੌਜ ਏਥੇ ਛੱਡ ਕੇ ੧੯ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ਰਸੂਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਿਆ।

ਕੁਛ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੈਦੀ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਦੀ ਉਪਮਾ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੈਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ (ਲੈਫਟੀਨੈਟ ਬੋਵੀ (Bowie ਤੇ ਕੁਛ ਹੋਰ) ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਉਣ ਦੇ ਇਕਰਾਰ ਉਤੇ ਗਢ ਦੇ ਡੇਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਾਰਜ ਲਾਰੰਸ (ਜੋ ਉਸਦਾ ਕੈਦੀ ਸੀ) ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ। ਇਹ ਕੰਮ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਕੈਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਾਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਸੁਲ੍ਹਾ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਾਉਣੀ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਆਪਣੇ ਅਡਸਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸੀਆਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ, ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਲਾਗਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਲਾਰਡ 'ਗਫ' ਦੀ ਇਹ ਭਾਰੀ ਇੰਡਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਲੜਾਈ ਓਨਾ ਚਿਰ ਬੰਦ ਰਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਾਲੀ ਫੌਜ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਪਿਛੋਂ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੈਦੀਆਂ ਨੇ ਰਾਫ ਨੂੰ ਸਮਝੋਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਫਤਹਿ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਲੋੜ ਹੈ।

'ਗਫ' ਨੂੰ 24 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਖਬਰ ਮਿਲੀ, ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਫਤਹਿ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਓਥੋਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫੌਜ 12 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ 'ਗਫ' ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੀ। ਜੋ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਪਿਛੇ ਰਹੀ, 20 ਫਰਵਰੀ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਗਈ।

18 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਰਾਤੇ ਰਾਤ ਸਿੱਖ ਰਸੂਲ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਜਰਾਤ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਦਿਨੇ ਗਫ ਨੂੰ ਖਬਰ ਮਿਲ ਗਈ, ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਗਫ ਬੜਾ ਘਬਰਾਇਆ। ਜੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੋਂਦਾ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ, ਉਸਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਗਫ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਾਂਢੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਉਠ ਨਹੱਥਾ। ਅੰਤ 20 ਫਰਵਰੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਦਲ ਗੁਜਰਾਤ ਕੋਲ ਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ।

ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਕੋਲ ਇਸ ਵੇਲੇ 30-32

ਜੰਗ ਗੁਜਰਾਤ

ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦੱਸਤ ਮੁਹੰਮਦ

29 ਫਰਵਰੀ

ਮਾਨ ਕਾਬਲੀਏ ਦੇ ਘੱਲੇ ਹੋਏ 9500 ਪਠਾਣ

ਵੀ ਸਨ) ਤੇ 60 ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਏਨਾ ਕੁਛ

ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ 'ਗਫ' ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਕੋਲ ਸਾਮਾਨ ਖੁਰਾਕ ਤੇ ਦਾਰੂ ਸਿੱਕਾ ਅਸਲੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਦੁੱਜੇ ਪਾਸੇ ਗਫ ਕੋਲ ਭਿਉਛੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਫੌਜ ਤੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਵਰਤੀਆਂ, ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀਆਂ। ਵੱਡੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਏਥੇ ਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। 29 ਫਰਵਰੀ 1848 ਈ. ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਜ ਅਜੇ ਚੜ੍ਹਨ

ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਦੇਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਅੱਗ ਵਰਾਉਣੀ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ। ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਲਗਾਤਾਰ ਗੇਲੇ ਪੈਂਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਪਾਸਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੈਂਤਵਿਆਂ ਤੋਂ ਹਿੱਲਿਆ ਨਾ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਬਾਰੂਦ ਸਿੱਕਾ ਮੁਕਦਾ ਜਾਂਦਾ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਦਾ ਦਿਲ ਘਬਰਾਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਉਸਨੇ ਇਕ ਆਖਰੀ ਹੱਲਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਅਜ਼ਮਾਉਣੀ ਚਾਹੀ। ਸਿੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਉਧਰ ਲਾਰਡ 'ਗਫ' ਆਪ ਤੋਪਖਾਨੇ ਵਿਚ ਬਲਾ ਤੋਪਾਂ ਚਲਵੱਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਏਸੇ ਮੌਰਚੇ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਮਰਦੇ ਮਾਰਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ 'ਗਫ' ਦੇ ਬਾਡੀਗਾਰਡ (ਜਾਨ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਫੌਜ) ਵੀ ਘਬਰਾਂ ਉਠੇ। ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਕਹਿਰ ਦੀ ਅੱਗ ਵਰਾਈ। ਐਨ ਏਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬਾਰੂਦ ਮੁੱਕ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖਾਲੀ ਤੋਪਾਂ ਚਲਣੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਬੰਦੂਕਾਂ ਬੇਕਾਰ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਅਜੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਹਾਰਿਆ, ਤਲਵਾਰਾਂ ਪੂਰੀ ਲਈਆਂ ਤੇ ਵੈਗੀ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੌਲ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਏਸ ਵਧੀ ਹੋਈ ਫੌਜ ਉਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਐਨੇ ਕਹਿਰ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਚਲਾਈਆਂ, ਕਿ ਸਭ ਨੂੰ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਦ ਸੁਆ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਿਰੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਬਾਕਵੈਲ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ ਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਏਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਦੋਸਤ ਮੁਹੱਮਦ ਦੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ੧੫੦੦ ਕਾਬਲੀਏ ਪਠਾਣ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਕਵੈਲ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਸਹਾਰ ਨਾ ਸਕੇ ਤੇ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡਕੇ ਭੱਜ ਉਠੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੌਰਚੇ ਦਾ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਕਵੈਲ ਏਸ ਮੌਰਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆ ਵੜਿਆ। ਉਹਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਸਾਲੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਅੰਤ ਤੋਪ ਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਚੱਲਦੀ। ਸਿੱਖ ਨੱਸਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਅੱਗੇ ਵਧਾਈਆਂ ਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੌਰਚੇ ਟੁੱਟ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਪਏ। ਨੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਏਸ ਸਮੇਂ ਮਰਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਅਨੋਖੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾਈ। ਉਹ ਖੋਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਸੰਗੀਨ ਫੜ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਾਲੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਧੜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦੇਂਦੇ। ਜਿਨੇ ਵੀ ਉਹ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਅੱਗੇ

ਹਥਿਆਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਗੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ, ਆਪ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਂਦੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ। ਨੰਦ ਕੁਮਾਰ ਦੇਵ ਸ਼ਿਰਮਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਹਾਰ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਾਣਾਂ ਦੀ ਭਿੱਛਿਆ ਨਹੀਂ ਮੰਗੀ। ਉਹ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ ਪਿਆਰੀ ਸਮਝ ਕੇ ਗਲ ਲਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ੀ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਿਹੱਥੇ ਵੈਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਦਯਾ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਨਿਹੱਥੇ ਸਿੱਘ ਦਰਖਤਾਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਥੱਲੇ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ।”* ਏਸੇ ਘਟਨਾ ਥਾਰੇ ਥਾਕਵੈਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਸਾਲੇ ਨੇ ਜੋ ਖੂਨ ਖਗਾਬਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਵੈਰੀ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਯਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਨਿਹੱਥਾ, ਤਲਵਾਰ ਜਾਂ ਪਸਤੌਲ ਨਾਲ ਮੁਕਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਦਰਖਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਭੋਇ 'ਤੇ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਛਿਗਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਦਾ ਸਿਰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਵੱਡ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ।”**

ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ੫੯ ਤੋਂਪਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਹੱਥ ਆਈਆਂ। ਏਥੋਂ ਉਹ ਜਿਹਲਮ ਵੱਲ ਵਧੇ। ਮਗਰੇ ਜੈਨਰਲ ਗਿਲਬਰਟ—੧੫ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਤੇ ੩੦ ਤੋਂਪਾਂ ਸਣੇ—ਪਿੱਛਾ ਦਬਾਈ ਗਿਆ। ੬ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੈਦੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ।

੧੮ ਮਾਰਚ, ੧੮੪੯ ਈ। ਨੂੰ ਜੈਨਰਲ ‘ਗਿਲਬਰਟ’, ਸ਼ੇਖ ਦਿਮਾਭੁੱਦੀਨ ਤੇ ‘ਐਬਟ’ ਨੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਜਾ ਘੋਰਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਕੌਲ ਨਾ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਸਾਮਾਨ ਸੀ, ਨਾ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਕੇਵਲ ਤਨ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਗਾਤਰੇ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਸੀ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਡੇਰਿਓਂ ਘਰ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ‘ਗਿਲਬਰਟ’ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਜੈਨਰਲ ‘ਗਿਲਬਰਟ’ ਦੇ

*ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਔਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ੧੫੦।

**Narrative of the Second Sikh War, P. 219.

ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਖਲੋ ਕੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਤਲਵਾਰ ਰੱਖੀ, “ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜੁਲਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਅਸਾਂ ਇਹ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਅਸੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤਾਣ ਲੜੇ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਮੰਦਹਾਲੀ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ ਹਾਂ, ਕਿ ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੂਰਮੇ ਮੇਦਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਸੇਜ ਉੱਤੇ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਸੌਂ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਹਥਿਆਰ ਸਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਜੀਵਨ ਅਰਪਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਾਂ ਜੋ ਕੁਛ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਦਲੇ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਪਛਤਾਵਾ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਕੁਛ ਅਸਾਂ ਹੁਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਬਲ ਹੋਣ ਤੇ ਭਲਕੇ ਵੀ ਓਹ ਕਰਾਂਗੇ।”⁽¹⁾

ਇਕ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ‘ਗਿਲਬਰਟ’ ਦੇ ਸਾਮ੍ਝੁਣੇ ਤਲਵਾਰ ਰੱਖ ਦੇਂਦਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਰਮਾਨ ਵਹਿੰਦੇ ਦਿਸਦੇ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਪਿਆਰੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਖੋਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਸਿਪਾਹੀ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਧਾਹੀ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਆਖਦੇ, “ਅੱਜ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੋਇਆ।” ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖ ਕੇ ਦਿਲ ਪਾਟਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ, ਕੇਵਲ ਦੋ ਸਿੱਖਾਂ—ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਰਨਲ ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ—ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਰੁਪੈ ਦੇਣੇ ਚਾਹੇ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਅਣਖੀ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ ਵੀ ਰੁਪੈ ਲੈਣੇ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੇ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਹਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰੋ-ਘਰੀ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ—ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ—ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰਕੇ ਕਲਕੱਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਰ ਥਾਂ ਬੁਗਾਵਤ ਦਬੱਦ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਹੁਣ ਲਾਰਡ ‘ਡਲਹੌਜੀ’ ਦੀ ਚਿਰ ਦੀ ਆਸ ਨੂੰ ਫਲ ਲੱਗਣ

(1)ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਐਂਡ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਪੰਨੇ ੧੫੨-੫੩।

ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਸਰ 'ਹੈਨਰੀ ਇਲੀਅਟ' (Sir Henry Elliot) ਜੋ

ਇਲੀਅਟ
ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ

ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੀ—ਨੂੰ ਗੀਜੈਸੀ
ਕੌਸਲ ਨਾਲ ਫੇਸਲਾ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਲਾਹੌਰ
ਭੇਜਿਆ। 'ਇਲੀਅਟ' 2੯ ਮਾਰਚ, ੧੯੪੯
ਈ: ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ। ਜਦ ਉਹਨੇ ਆਉਣ

ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਿਆ, ਤਾਂ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ। ਕਿਉਂਕਿ
ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਰ, ਇਸ ਗੱਲ
ਨਾਲ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈ ਚੱਲਿਆ ਸੀ? 'ਡਲਹੌਜੀ' ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਨੂੰ ਕੌਣ ਟਾਲ
ਸਕਦਾ ਸੀ?

ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਵਲਾਇਤ
ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ ਤੇ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਮੁਲਤਾਨ

ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ
ਫੇਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ

ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਫੇਜ ਦੀ ਮਦਦ
ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ੯ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੪੯ ਈ. ਨੂੰ
ਉਹ ਮੁਲਤਾਨੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ 'ਗਫ' ਦੇ ਡੇਰੇ
ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਤੇ 'ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ' ਦੀ
ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਿਹਾ। ੧੯ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ
ਉਹਨੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ।

੨੯ ਮਾਰਚ ਨੂੰ 'ਹੈਨਰੀ ਇਲੀਅਟ' ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ
ਇਲੀਅਟ
ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ

ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ
ਕੁਛ ਨਾ ਲਿਖ ਕੇ 'ਇਲੀਅਟ' ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਦਾ
ਹਵਾਲਾ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : *

"ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਂ ਸਰ 'ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ' ਤੇ 'ਜਾਨ ਲਾਰੰਸ' ਨਾਲ ਉਸ
ਕੰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਪਰ

*Report by Mr. Elliot, ਮਿਸਟਰ ਇਲੀਅਟ ਹੀ ਰੀਪੋਰਟ, ੨੯ ਮਾਰਚ,
੧੯੪੯ ਈ.।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਫਸਰ ਏਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਭੁਲੋ ਹੋਏ ਸਨ, ਕਿ ਕੌਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁਲਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਾ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਸੁਲਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰ ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਕੌਸਲ ਦੇ ਦੋ ਪਰਤਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਸਭਾ (ਪਾਈਵੇਟ ਕਾਨਫਰੰਸ) ਵਿਚ ਸੌਦਿਆ ਜਾਵੇ। ਸੋ, ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਘ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਬੁਲਾਏ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਘ ਨੇ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਕੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਆਪ ਉਹਦੇ ਘਰ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਖਟਕਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਕਿ ਉਹਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਵਧੇਰੇ ਇੱਛਿਆ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਸਿੱਟਾ ਨਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਫੇਰ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਅਖਵੋਂ ਡੇਜ਼ਿਆ, ਕਿ ਕੰਮ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਆਏ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤੇ ਬੀਮਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਰੀਜੈਨਸੀ ਆਫਿਸ ਵਿਚ ਆ ਜਾਓ। ਇਸ ਬੁਲਾਵੇ 'ਤੇ ਉਹ—ਸਣੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਦੇ—ਆ ਪਹੁੰਚਾ। ਉਸ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਜ਼ਾਨ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।

“ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮਤਲਬ—ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਆਇਆ ਸਾਂ—ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲੋ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਉਤੇ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ।

“ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਜਾ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਘ ਬੜਾ ਡਰਿਆ ਤੇ ਘਰਗਇਆ। ਉਹਨੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਘ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਬਾਗਰੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਿਹਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੌਸਲ ਨੂੰ ਏਸ ਹਾਲ ਤੱਕ ਪੁਚਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆਂ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਅਖਤਿਆਰ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਠੀਕ ਸਮਝੇ, ਕਰੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਉਤੇ ਕੌਸਲ ਦੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਮੈਂ

(ਇਲੀਅਟ) ਅੱਗੋਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਜੇ ਉਹ (ਮੈਂਬਰ) ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਦੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਗੇ, ਤਾਂ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਤੇ ਕੌਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਦੇ ਰਹਿਮ 'ਤੇ ਛੱਡੇ ਜਾਣਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਆਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੁਛ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

"ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ—ਜੋ ਆਪਣੇ ਹਮਰਾਹੀ ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਫਿਕਰਮਦ ਤੇ ਘੱਟ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਸੀ—ਨੇ ਸੁਲਾ ਦੀਆਂ ਕਰੜੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਖਾਸ ਕਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲੇ ਬਾਰੇ। ਤੇ ਜਦ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਮਹਿਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਤਾਂ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬੜੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਕਿਹਾ, ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੱਖ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਬੜੀ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋਵੇਗੀ।

"ਏਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਏਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਬੜੀ ਬਹਿਸ ਹੋਈ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ ਨੂੰ—ਲਾਹੌਰੋਂ ਕੱਢ ਕੇ—ਕਿਹੜੀ ਥਾਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ? ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਇੰਛਿਆ ਹਰਦੁਆਰ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੀ।

"ਉਹ ਏਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਬੁਸ਼ ਹੋ ਗਏ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ੧੦ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਮਹਾਵਾਰ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

"ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਬਾਬਤ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਾਂ ਤੇ ਤਨਖਾਹਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸ ਬਦਲੇ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾਂਹ ਨੁੱਕਰ ਦੇ, ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸੁਲਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨੋਗੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਚਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ, ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਿਆਇਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਕਿ ਜਾਗੀਰ ਉੱਤੇ ਸਾਡੀ ਸੰਤਾਨ ਦਾ ਵੀ ਹੱਕ ਰਹੇਗਾ, ਜਾਂ ਨਹੀਂ ? ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ "ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਜਦੋਂ ਜਾਗੀਰ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਹੈ,

ਤਾਂ ਰਹੇਗਾ ਹੀ। ਇਸ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਵਾਸਤੇ ਅਫਸਰ ਲਾਏ ਜਾਣਗੇ ਤੇ
ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਛੈਸਲੇ 'ਤੇ ਡੌਡਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।"

"ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ
ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ—ਜੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖੀਆਂ
ਹਨ—ਮੰਨੋ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨੋ। ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਕੇ ਇਰਾਦੇ
ਬਾਬਤ ਯਕੀਨ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਹੇ ਤੋਂ ਝੁਕਾਂਗਾ ਨਹੀਂ।
ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁਲਾ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨੇ ਮੰਨ ਲਏ ਤੇ ਅੰਤ ਕਰ
ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਅਫਸੋਸ ਤੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ।

"ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਬਾਕੀ ਦੇ ਦੋ ਮੈਂਬਰਾਂ—ਫ਼ਕੀਰ
ਨੂਰੁੱਦੀਨ ਤੇ ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ—ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ
ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ
ਪੂਰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਛੇਕੜ ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਦਸਤਖਤ ਕਰ
ਦਿੱਤੇ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰ
ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਵੀ ਛੈਸਲਾ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ੨ ਵਜੇ ਇਕ
ਦਰਬਾਰ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਾਏ ਜਾਣ।"*

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ੨੯ ਮਾਰਚ, ੧੯੪੯ ਈ: ਸਵੇਰੇ ੨ ਵਜੇ ਦਰਬਾਰ ਲੱਗਾ

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ
ਅੰਤਮ ਦਰਬਾਰ

ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਅੰਤ ਦੀ ਵਾਰ
ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਿੱਧਾਸਣ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ।
ਏਸ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ

ਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਉਦਾਸੀ ਛਾਈ ਹੋਈ
ਸੀ। ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਮਾਤਮੀ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ
ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭੂਰੇ 'ਤੇ ਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਣ। ਨੀਯਤ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ
'ਇਲੀਅਟ', ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ 'ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ' ਤੇ ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀ—ਸਣੇ
ਬਾਡੀਗਾਰਡ ਫੌਜ ਦੇ—ਆਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਰਦਾਰਾਂ
ਨੇ ਮਹਿਲ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਫਾਟਕ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ।
ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤਖਤ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਸੱਜੇ ਹੱਥ

*ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ, ਪਨੇ ੧੨੯ ਤੋਂ ੧੩੨।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਤੇ ਛੌਜ਼, ਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੇਸੀ ਸਰਦਾਰ ਬੈਠ ਗਏ। ਕੋਈ ਸਰਦਾਰ ਹਥਿਆਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਜਾਂ ਕੀਮਤੀ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਜੜਾਉ ਗਿਣੇ ਪਾਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਹੋਇਆ। ਸਭ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ, ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਬੈਠ ਗਏ। ਇਲੀਅਟ ਨੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਦਾ ਐਲਾਨ ਪੜਿਆ।

ਐਲਾਨ

“ਕਈ ਸਾਲ, ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੱਘ ਦੀ ਚਤੁਰਾਈ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਸੀ, ਮਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਅਮਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ।

“ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੱਘ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਵਰਗੀ ਹੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਛੌਜ਼ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੱਘ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਉਹਦੀ ਪੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਅਚਨਚੇਤ ਹੱਦ ਟੱਪ ਕੇ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਬੰਧ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਛੋੜ ਦਿੱਤੀ।

“ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੌਜ਼ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਚਾਰ ਵਾਰ ਹਾਰੇ, ਬੜੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸਤਲੁਜ਼ੇ ਦੁੱਜੇ ਪਾਸੇ ਪੱਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

“ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੱਘ—ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ— ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਝੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਅਧੀਨਗਰੀ ਮੰਨੀ, ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਾਸ ਰਹਿਮ ਦੀ ਦਰਖਾਸਤ ਕੀਤੀ।

“ਏਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਲਟ ਦੇਵੇ, ਜਿਸ ਕੋਲੋਂ ਉਹਨੂੰ ਐਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁੱਜਾ। ਪਰ ਇਸ ਜਿੱਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਐਲਾਨਾਂ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਖਿਮਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਗੁਣ ਦਾ ਸ਼ਬੂਤ ਦਿੱਤਾ।

“ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੱਘ ਫੇਰ ਭਖਤ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਸੁਲੂਅ ਹੋਈ।

“ਏਸ ਸੁਲੂਅ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਕਿੱਬੇ ਤੱਕ ਨਿਭਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ?

“ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹਰ ਇਕ ਇਕਰਾਰ ਬੜੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਫਰਜ਼ ਤੌੜ ਨਿਭਾਏ ਹਨ।

“ਇਹਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਐਥੇ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਖੜਕਾਨੇ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਸਮੋ-ਰਿਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਕੌਸਲ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇ ਕੇ ਫੌਜ ਦੀ ਹਾਲਤ ਚੰਗੀ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹਰ ਤਬਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰੀ। ਹਰ ਇਕ ਇਕਰਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਤੇ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਹੋਵੇ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਸੁਲੂਅ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਤੋੜਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਈ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਖਰਚ ਵਜੋਂ ਦੇਣੇ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

“ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ਾ 40 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਜੰਗ ਦੇ ਖਰਚ ਨਾਲ ਕਰੋੜਾਂ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਬਲ ਨਾਲ ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਗਏ।

“ਅਮਨ ਤੇ ਮਿੱਤਰਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੁਲੂਅ ਵਿਚ ਇਕਰਾਰ ਸੀ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੁਟੇ ਗਏ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਬੋਚਿਆਂ ਦੇ ਸਣੋਂ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਗਏ।

“ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ, ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਲਾਭ ਹਿਤ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਛੱਡ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ।

“ਇਹਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਬਦਲਾ ਅਦੱਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਸਾਡ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਤੇ

ਉਸ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ।

“ਫੌਜ ਨੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਨਿਰਾ ਇਨਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਥਾਈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕ ਲਏ। ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਵਸੋਂ ਏਸ ਦੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਪਈ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ ਆਗੂ ਬਣੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਲਾਂ ਤੇ ਦਸਖਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦਿਸਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ, ਰੀਜੈਨਸੀ ਕੌਸਲ ਦਾ ਮੌਬਦਰ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਾਉਣਾ ਹੈ ਤੇ ਏਸ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

“ਮਗਰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੱਪਖਾਨਾ ਖੋਹ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੁਲਾਏ ਹੋਏ ਮੱਦਦਗਾਰ ਬੇਇੱਜਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

“ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾਈ, ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਦੇਸ ਛਤਹਿ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਐਲਾਨਾਂ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਦਿੱਤਾ।

“ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੁਣ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਇਲਾਕਾ ਜਿੱਤਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ।

“ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਕ ਬੜੇ ਖਰਚੇ ਵਾਲੀ ਤੇ ਬੇਵੱਜਾ ਲੜਾਈ ਲੜਨੀ ਪੈ ਗਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਲਾਭ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖੇ।

“ਸਜ਼ੋਂ ਤੇ ਲਾਭ ਦੋਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਚੋਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ ਹਨ। ਏਸ ਲਈ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਦਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਸ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਛੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਸਦੀਆਂ

ਹਨ, ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਰਹੇਗਾ, ਉਹ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਉੱਕਣਗੇ।

“ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਰਸ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ—ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਬਾਲਕ ਹੈ—ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਤਖ਼ਤੋਂ ਲਾਹ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਰ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਉਹ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

“ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਉਸ ਬੇਕਾਨੂੰਨੀ ਸਖ਼ਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਉਹਦੀ ਪਰਜਾ ਨੇ—ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਹੁਕਮਤ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖ ਸਕੀ—ਕੀਤੀ ਸੀ, ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਸੁਧੇ ਉਸ ਤੋਂ ਡੰਨ ਵਿਚ ਲੈ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਸੋ, ਹੁਣ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੌਮੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਕੇ ਸਹੇਤੀਆ ਹੈ।

“ਜਦ ਫੌਜ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸੁੱਖ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੁਣ (ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ) ਨਿਰਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਉੱਤੇ ਤਰਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੁਕ ਸਕਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੱਕਾ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਹੋ ਸਕੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਰਜਾ ਦਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇ।”*

ਇਲੀਅਟ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਇਕ ਮੌਲਵੀ ਨੇ ਇਹਦਾ ਅਰਥ ਛਾਰਸੀ ਵਿਚ ਸੁਣਾਇਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਚ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੁਲੂਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਭ ਦਰਬਾਰੀ ਚੁਪੱਚਾਪ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾਨਾਬ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੰਡੂ ਕਿਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਸੁਲੂਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ “ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ‘ਤੇ ਰਹਿਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਛ ਉਦਾਰਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

*ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ, ਪੰਨੇ ੧੩੩ ਤੋਂ ੧੩੬।

ਇਲੀਅਟ ਨੇ ਖਰੂੰਵੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਹੁਣ ਰਹਿਮ ਤੇ ਉਦਾਤਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਦੀਨਾਨਾਬ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਜਦ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਦੇ ਹਾਰ ਜਾਣ ਉਤੇ ਫਰਾਂਸ ਜਿਸ ਦੀ ਆਮਦਨ ੩੦ ਕਰੋੜ ਰੁਪੈ ਸਲਾਨਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਅਸਲੀ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸੌਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਰਸ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਮਦਨ ੩ ਕਰੋੜ ਸਲਾਨਾ ਹੈ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।”

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਇਲੀਅਟ ਨੇ ਕੜਕ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਚੁੱਪ ਰਹੋ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਭੇਜੋ ਜਾਉਗੇ।” ਇਹ ਝਾੜ ਸੁਣ ਕੇ ਦੀਨਾ ਨਾਬ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਮੁੜ ਕੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੁਸ਼ਕਿਆ।

ਰਾਜਾ ਤੇਜ ਸਿੱਘ ਨੇ ਸੁਲ੍ਹਾਨਾਮੇ ਦਾ ਕਾਗਜ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੱਘ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਫੜ ਕੇ ਉੱਪਰ ਦਸਤਖਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਜਿਸ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ, ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਉਸਨੇ ਢਿੱਲ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਬਾਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਹਟਾਂ ਕੇ ਥੂੰਏਂ ਦਾ ਫਕੀਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵੀ ਦਸਤਖਤ ਕਰਾਏ ਗਏ। ਸੁਲ੍ਹਾਨਾਮਾ ਇਹ ਹੈ :—

ਲਾਹੌਰ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਸੁਲ੍ਹਾ

(ਲਾਹੌਰ, ੨੯ ਮਾਰਚ, ੧੯੪੯ ਈ.)

“ਸ਼ਰਤਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੇ, ਹੱਥੀਂ ਹੈਨਰੀ ਮੀਅਰਸ ਇਲੀਅਟ Henry Miers Elliot (ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਦਾ ਪਰਦੇਸੀ ਸਕੱਤਰ) ਤੇ Sir Henry Montgomery Lawrence K.C.B. ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ, ਉਹਨਾਂ ਅਖਤਿਆਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ Right Honourable James Earl of Dalhousie, knight of the most Ancient Order of the Thistle, one of her mejesty's Most Honourable Privy Council,

Governor General (ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ-ਜਿਸਨੂੰ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਚਲਾਉਣ ਤੇ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਹੈ—ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।) ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਵੱਲੋਂ ਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਦੀਨਾ ਨਾਬ, ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ, ਨੂਰੁੱਦੀਨ, ਗੁਦੜ ਸਿੰਘ (ਏਜੰਟ ਸ. ਸ਼ਸ਼ਮਸੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਦਾ), ਸ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ (ਏਜੰਟ) ਤੇ ਪੁੱਤਰ (ਸ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦਾ) ਕੌਸਲ ਦੇ ਮੌਬਰਾਂ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰੇ ਅਖ਼ਤਿਅਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ—ਨੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀਆਂ।

"੧. ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ, ਆਪਣੇ ਵਾਰਸਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ (ਜਾਨਸ਼ੀਨਾਂ) ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦਾ ਹੈ।

੨. "ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਸਿਰ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਦਲੇ ਤੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਰਚਾਂ ਬਦਲੇ ਲਾਹੌਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ, ਜਿਥੋਂ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਵੇਗੀ।

੩. 'ਕੋਹਿਨੂਰ' ਹੀਰਾ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜ਼ਾਹ ਕੌਲੋਂ ਲਿਆ ਸੀ, ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਮਲਕਾ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰੇਗਾ।

੪. "ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਆਪਣੀ, ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੀ ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ, ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਪਾਸੋਂ ਇਕ ਰਕਮ (ਪੈਨਸ਼ਨ) ਲਵੇਗਾ, ਜੋ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਰੁਪਏ ਚਾਰ ਲੱਖ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤੇ ਪੰਜ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

"੫. ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਇੱਜਤ ਤੇ ਸਨਮਾਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ 'ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਰੱਖੇਗਾ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਭਰ ਉਪਰ ਦੱਸੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦਾ ਉਨਾ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਕਰੇਗਾ, ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਜਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤਾਬਿਆਦਾਰ ਰਹੇਗਾ, ਤੇ ਓਥੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਰੱਖੇਗਾ, ਜਿਥੇ ਰਾਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਉਸ ਲਈ ਥਾਂ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰੇਗਾ।

"ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ੨੯ ਮਾਰਚ, ੧੮੪੯ ਈ. ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ

ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਪ ਅਪੈਲ, ੧੯੪੯ ਈ. ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀਆਂ।

“(ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਉਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ) ਡਲਹੌਜੀ, ਇਲੀਅਟ, ਲਾਰੰਸ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਦੀਨਾ ਨਾਬਾ, ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ, ਫ਼ਕੀਰ ਨੂਰੁੱਦੀਨ, ਗੁੱਦੜ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ”।

ਸੁਲ੍ਹਾ ਹੋ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਝੰਡਾ ਝਲ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਝੰਡਾ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਨਿਉਂ ਗਿਆ। ਡਲਹੌਜੀ ਦੀ ਮਨ ਦੀ ਪੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ।

ਵਿਚਾਰ

ਆਏ ਹੁਣ ਏਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ, ਕਿ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਨੇ ਜੋ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਦਾ ਆਪਣੀ ਐਲਾਨ, (ਜੋ ਏਸੇ ਕਿਤਾਬ ਪੰਨਾ ੨੪੫ ਉੱਤੇ ਹੈ), ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਪੜ੍ਹੋ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਸਤਲੁਜ ਯੁੱਧ ਬਾਰੇ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : “ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਤੱਤ ਕੇ ਹੱਦ ਟੱਪ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਬੱਬ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲਵਾਈ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰੇ।”

ਏਸ ਗੱਲ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਾਸਤੇ ਏਸੇ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਤਿੱਜਾ ਕਾਂਡ ਫੇਰ ਪੜ੍ਹੋ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਫੇਸਲਾ ਕਰ ਦਿਓ, ਕਿ ਕੀ ਪਹਿਲੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਤੋੜੀ ਸੀ? ਸਿੱਖ ਬਿਨਾਂ ਸਬੱਬ ਲੜੇ ਸਨ? ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਲ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਡਿਆ ਸੀ? ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉੱਤਰ ਮਿਲੇਗਾ, ‘ਨਹੀਂ।

ਡਲਹੌਜੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੱਕ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਖਿਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਜ਼ਬਤ ਨਾ ਕੀਤਾ।”

ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਵੀ ਤਿੱਜੇ ਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਓਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਜ਼ਬਤ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤਾ? ਭਾਵ, ਓਦੋਂ ਲਾਰਡ

ਹਾਰਡਿੰਗ ਕੋਲ ਏਨਾ ਬਲ ਤੇ ਵਸੀਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਅੱਗੇ ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਡਲਹੌਜੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਇਕਰਾਰ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਏ।”

ਕਿਹੜੇ ਇਕਰਾਰ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ? ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਇਕਰਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਨੂੰ ਛੋਤੀ ਨਾ ਦਬੱਕੇ, ਡਲਹੌਜੀ ਇਸ ਇਕਰਾਰ ਵੱਲੋਂ ਝੂਠਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ, ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ।

ਡਲਹੌਜੀ : “ਸੁਲ੍ਹਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਸਿੱਖ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਨਾ ਤੋਂਤਿਆ ਹੋਵੇ।”

ਸਿੱਖ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮੇ ਦੋ ਹੀ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸਨ : ਪ੍ਰਤਿ ਵਜੋਂ ਬਾਈ ਲੱਖ ਰੁਪੇ ਸਾਲਾਨਾ ਦੇਣੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਅੱਗੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਡਲਹੌਜੀ : “ਬਾਈ ਲੱਖ ਰੁਪੇ ਸਾਲਾਨਾ, ਜੋ ਦੇਣੇ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੋ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ ਪੰਜਾਹ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਇਹ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ੨੩ ਡਰਵਰੀ, ੧੮੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਜਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ੧੩੫੯੯੩੭ ਰੁਪੇ ਦਾ ਸੋਨਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਕਮ ਅਦੋਂ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ਾ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੪੦ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲੈਣਾ ਸੀ, ਹੁਣ ੨੭ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।”* ਮਰਾਰ ਏਸੇ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿੱਚ, ਮੁਲਤਾਨ ਬਗਾਵਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੮ ਲੱਖ ਰੁਪੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਕਰਜ਼ ਵੀ ਤਦ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ

*Punjab Papers, (1849), p. 110-111

○ „ „ „ , p. 111.

ਗਰਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲੀ ਪਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੁਛ ਖਾਸ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਘਟ ਗਈ ਸੀ। ਏਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ 'ਬੀਵਾਨਸ ਬੈਂਲ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ : “ਲਾਡ ਡਲਹੌਜੀ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ, ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਤੋਝਿਆ ਹੈ, ਅਸਲੋਂ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਖਾਸ ਮਿਸਾਲ ਜਿਹੜੀ ਉਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰੂਪੇ ਅਦੋਂ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿਰ ਦੋਸ਼ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਮੜ੍ਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।”*

ਡਲਹੌਜੀ : “ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪ ਬੁਲ੍ਹਾ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ।”

ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ? ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਫਰਜ਼ ਸੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ। ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਆਪ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, “ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਮੇਰੀ ਏਨੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਦੀ ਮੈਂ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ...ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਉਹਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਰੇ ਜਾਣ।”[ ]...ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੈ, ਤੇ ਹੋਰ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲਓ। ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ—ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ —ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਕੱਢ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਘਟਾਈ ਗਈ, ਉਸਨੂੰ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੀ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਈ ? ਜੇ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ।

ਡਲਹੌਜੀ : “ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਦਿਤੀ।”

*ਬੀਵਾਨਸ ਬੈਂਲ, ਪੰਨਾ ੨੫।

[ ] Punjab Papers, (1849), p. 32.

ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਵਾਗ ਭੋਰ ਕੀਹਦੇ ਹੱਥ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ? ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਵੱਡਾ ਅਫਸਰ ਸੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ। ਹਾਰਡਿੰਗ ਤਿੰਨ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੪੯ ਈ. ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਅਖਤਿਆਰ ਹਨ।”(੧) ਫੇਰ ੨੩ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੪੯ ਈ. ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਹਾਰਡਿੰਗ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ।”੦ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ? ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ*, ਭਾਵ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਹੀ ਉਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਸੀ। ਸੋ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ੀ ਕੌਣ ਹੋਇਆ? ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ। ਤੇ ਜਾਂ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦਾ ਮਾਲਕ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ। ਤੇ ਉਹ ‘ਡਲਹੌਜੀ’ ਆਪ ਸੀ। ਸੁਆਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਡਲਹੌਜੀ ਆਪਣੇ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਸਿਰ ਮੜਦਾ ਹੈ।

ਡਲਹੌਜੀ: “ਫੌਜ ਨੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਨਿਰਾ ਇਨਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਥਾਈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕ ਲਏ।”

ਕੀ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ? ਮਗਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਗਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।[੧] ਅਤੇ ਜੇ ਕੁਛ ਫੌਜ ਬਾਗੀ ਹੋ ਵੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਕੀ ਗੁਨਾਹ? ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਸੋ ਠੀਕ ਸੀ।

ਡਲਹੌਜੀ: “ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਵੱਸੋਂ ਇਸ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਵਿੱਚ ਜੁੱਟ ਪਈ, ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ ਆਗੂ ਬਣੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਲਾ ‘ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਸਨ; ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦਿਸਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਕੌਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ।”

(੧) ਵੇਖੋ ਏਸੋ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਪੰਨਾ ੧੯੬।

੦ ਵੇਖੋ ਏਸੋ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਪੰਨਾ ੧੯੦॥

*ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਅਖਤਿਆਰ ਬਾਰੇ, ਵੇਖੋ ਏਸੋ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਪੰਨਾ ੧੯੬।

[੧] ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ, ਪੰਨਾ ੨੬।

ਬਾਗੀ ਫੌਜ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ-ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ-ਕੌਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। (ਪਰ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਬਾਗੀ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ) ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਬਾਗੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਬਾਗੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਰਿਹਾ, ‘ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਵੱਸੇ,’ ‘ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ,’ ‘ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਸਨ’ ਬਾਗੀ ਹੋ ਗਏ ਦਾ ਉੱਤਰ। ਬਹੁਤੀ ਸਿੱਖ ਵੱਸੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੈ, (ਤੇ ਸੀ), ਪਰ ਓਥੇ ਕੋਈ ਬਗਾਵਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਬਗਾਵਤ ਕੇਵਲ ਕੁਛ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਕੁਛ ਨਾਮ ਕਟੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵੱਸੇ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਸਿੱਖ ਸਨ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਹੇ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਫੌਜੀ ਬਾਗੀ ਹੋਏ। ਨੀਲੀ ਕਿਤਾਬ (Blue Book) ਵਿੱਚ ੩੪ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ (ਸਣੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਤੇ ਮਾਤਹਿਤਾਂ ਦੇ) ਬਗਾਵਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ੨੯ ਸਿੱਖ, ਦੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਚਾਰ ਹਿੰਦੂ ਸਨ*। ੧੯੪੬ ਈ. ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਉਤੇ ੧੬ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲੇ।੧੦ ਕੌਸਲ ਦੇ ਅੱਠ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ—ਰਾਜ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ—ਬਾਗੀ ਹੋਇਆ, ਇਕ—ਰਣਜੋਰ ਸਿੰਘ—‘ਮਜੀਠਾ’—ਓਦੋਂ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਛੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੇ।

ਡਲਹੌਜੀ: “ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿਤਾ।”

ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਹੀ ਲਿਖਣਾ ਹੈ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਇਕੱਲੀ ਨੇ ਬਾਗੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹਰਾਇਆ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ() ਤੇ ਮਿਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦਿਆਲ, ਮੱਯਾਦਾਸ, ਦੀਵਾਨ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਦੱਤ, ਸ: ਛਤਹਿ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਇਮਾਮੁੰਦੀਨ ਵਰਗੇ ਕਈ ਜਰਨੈਲ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ’ਤੇ ਸਨ।

ਡਲਹੌਜੀ: “ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੋਰ ਇਲਾਕਾ ਛਤਹਿ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ।”

* ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ, ਪੰਨਾ ੬੫।

੦ ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ, ਪੰਨਾ ੬੬।

()ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ, ਪੰਨਾ ੭੬।

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ੧੮੪੬ ਈ. ਵਿੱਚ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀ—“ਮੈਕਗੁਗਰ”—ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਅੰਤ ਇਕ ਦਿਨ—ਛੇਤੀ ਜਾਂ ਚਿਰ ਪਾਕੇ—ਸਾਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ [ ]।” ਹਿੰਦ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਤਾ—ਪਰਤਾ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦ ਹਨ, “ਜਾਤੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਫਸੋਸ ਹੀ ਰਹੇਗਾ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਝੰਡਾ ਸਿੱਧ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ‘ਤੇ ਗੱਡਣਾ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ।”¹ ਬਾਕੀ ਰਹੀ ਡਲਹੋਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਚਾਹ। ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੈ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਨੂੰ ਨਾ ਦਬਾਉਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਅੱਗ ਬਲ ਉੱਠੀ। ਓਦੋਂ, ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਦਾ ਸਕੱਤਰ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ (ਫੇਰਟ ਵਿਲੀਅਮ ਤੋਂ ੩ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੪੮ ਈ. ਨੂੰ) ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਪੱਥਰ ਦੇਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਇੱਛਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ (ਇਨ ਕੌਸਲ) ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਲੜ ਰਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।”* ਏਸ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਭਾਵ ਕੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਮਝ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਅੱਛਾ, ਹੋਰ ਵੇਖੋ, ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੀ ਸੀ ? ਏਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : “ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦਾ ਰਖਿਆ ਅਧੀਨ (Ward) ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਬਾਲਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਮ ‘ਤੇ ਸੁਲੂਾ ਦੀ ਸਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਸੀ ਕਿੱਥੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਲੜ ਰਹੀ ਸੀ ? (ਹਰ ਮੈਜ਼ੇਸਟੀ) ਮਲਕਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਤਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹੀ ਸਲਾਮੀ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ

[ ]ਮੈਕਗੁਗਰ, ਪੰਨਾ ੨੭੩।

¹ ਵੇਖੋ ਏਸੇ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਪੰਨਾ ੧੨੫।

*Punjab Papers, 1849. p 375

ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੀ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲਰਾਜ, ਚਤੁਰ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੱਖ ਏਹਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ ਦੀ ਹੁਕਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਾਗੀ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਸੀਂਦਾਂ?" ਹੁਣ ਪਾਠਕ ਆਪ ਹੀ ਡੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਣ, ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ—ਖਾਸ ਕਰ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਦੀ—ਹੋਰ ਇਲਾਕਾ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਚਾਹ ਸੀ, ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

ਡਲਹੌਜੀ : "ਸਦਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ..... ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਰਹੇਗਾ, ਉਹ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਟਲਣਗੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ।"

ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "੧੯੪੬ ਈ. ਦੀ ਸੁਲੂਅ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਦਾ ਹੱਥ ਨਾ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ, ਕਿ ਇਸ ਸੁਲੂਅ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਕਈਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਸੂਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਰਿਆਸਤਾਂ ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ੧੯੪੬ ਈ. ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਖੋਰੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨਿਰਖਲ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਜਲੰਧਰ ਸਾਡੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਬਣਾਂ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਿਸਚੈ ਪੂਰਬਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਜੇਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਹਿਦ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੇਗ ਹੋਣ, ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪੂਰੀ ਰੱਖਿਆ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰ ਉਤਪਨ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਸੀ*।"

*ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ, ਪੰਨਾ ੬੩।

*ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ, ਪੰਨਾ ੬੪।

ਹੋਰ ਸੁਣੋ : ੧੯੪੭ ਈ. ਵਿੱਚ ਸਰ 'ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਲਾਰਡ 'ਐਲਨਬਰੋ' ਦੇ ਚੰਗੇ ਪਰਬੰਧ ਨਾਲ ਗੁਆਲੀਅਰ ਸਾਡਾ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਮਿੱਤਰ ਹੈਂ।" ਤੇ "ਜੇ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਸਾਡੇ ਰੱਖਿਆ ਅਧੀਨ Ward ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਨਾ ਉਜਾੜਦਾ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ—ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ—ਸਾਡਾ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਮਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ((1))।" "ਜੇ ਕਦੇ ਡਲਹੌਜੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ—ਟਕੇ ਭਰਨ ਵਾਲੀ—ਰਿਆਸਤ ਬਣ੍ਹ ਕੇ ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਂਦਾ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (ਖਾਸ ਕਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ) ਥੱਲੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਹੋਣ, ਉਨੀਂ ਹੀ ਉਹਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਪੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।" ਸੋ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਢੁਕਦੀ ਦਲੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਡਲਹੌਜੀ : "ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਬਾਲਕ ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਤਖਤੋਂ ਲਾਹ ਰਿਹਾ ਹੈ।"

ਇਹ ਤਾਂ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਿਆ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ-ਕੁ ਅਫਸੋਸ ਹੈ।

ਡਲਹੌਜੀ : "ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕੀ ਉਹ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਜਿਸ ਮਹਾਰਾਜੇ ਬਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪ—ਕਈ ਵਾਰ—ਮੰਨਿਆਂ ਹੋਵੇ, ਕਿ "ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੁਣ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ—ਸੁਤੰਤਰ—ਨਹੀਂ", "ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਰਾਈਆਂ ਹਨ," "ਮਹਾਰਾਜਾ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ।" ਕੀ ਉਹ ਪਰਜਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਵੇਗਾ? ਤੇ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਅਪਰਾਧੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਸਿੱਖ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੁਛ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਏਸੇ ਗੱਲ ਬਾਬਤ ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ

੦ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦੇ ਲੇਖ।

(੧) ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ, ਪੰਨਾ ੬੪।

ਸਿੱਖ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੱਖਿਆਪੀਨ (Ward) ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨੂੰ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆਪੀਨ (Ward) ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਮਹਿਲ, ਉਹਦੀ ਜਾਇਦਾਦ, ਉਹਦਾ ਸਰੀਰ, ਪੂਰੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਵਾਸਤੇ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਤੇ ੧੯੪੯ ਈ. ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਤਕ, ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ*।

ਅਸਲ ਵਿਚ, ਦਿਲੋਂ ਤਾਂ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਆਪ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਜੋ ਕੁਛ ਉਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਐਲਾਨ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਸ਼ੇਕਾ ਕਰਦਾ ਹੈ “ਜਦ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਬਦਲੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣੀ ਪਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਹੁਣ ਕਿਉਂ ਨਾ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤੇ? ਜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ—ਬਾਲਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਉਤੇ—ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਗੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸੇ ਬਹਾਨੇ ਉਤੇ, ਜਦ ਹੁਣ ਉਹ ਯਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਜੇਹੀ—ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਗੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਹੈ।”()

“ਇਹ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ੧੯੪੯ ਈ. ਤੇ ੧੯੪੯ ਈ. ਵਿਚ ਫਰਕ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਦੋਹਾ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਉਮਰ ਦਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੧੯੪੯ ਈ. ਵਿਚ—ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਉਸ ਤਾੜਨਾ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਸੀ—ਉਦੋਂ ਖਿਮਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬਾਲਕ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੀ ਮਾਂ, ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਸਲਾਹਕਾਰ, ਰਾਜ ਦੇ ਅਸਲੀ ਹਾਕਮ ਸਨ। ਤੇ ੧੯੪੯ ਈ. ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਅਧੀਨ, ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਅਸਲੀ ਹਾਕਮ ਸੀ।

“ਬੇਸ਼ੱਖ, ਇਕ ਬਾਲਕ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਰਾਜ ਦਾ ਜਾਤੀ ਆਗੂ ਹੈ, ਤੇ ਉਹਦੀ ਕਿਸਮਤ ਰਾਜ ਦੇ ਵਾਧੇ ਘਾਟੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਬਾਲਕ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਆਪਣੇ ਬਲਵਾਨ ਗੁਆਂਢੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ (ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ) ਵਿਚ

* ਈਵਾਨਸ ਥੈਲ, ਪੰਨਾ ੧੦੮।

(Punjab Papers (1849) p. 663.

ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹਦੇ ਰਖਵਾਲੇ (Guardian) ਨੇ (ਉਸਦੀ ਕੌਮ ਦੀ) ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ।”*

ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਉਣਾ ਬੇ-ਇਨਸਾਫ਼ੀ ਸੀ।^੦

ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਇਹ ਧੱਗਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਲਹੇਗਾ, ਕਿ ਉਹਨੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਬੇ-ਇਨਸਾਫ਼ੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਏਸ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਤਰੀਕਾ ਸੀ, ਕਿ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ, ੧੩ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਗੁਪਤ ਚਿੱਠੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਟ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਸੀ (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੈ) ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਸਾਰੇ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਕਿ “ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੁਲੂਅ ਟੁੱਟ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਾਕਮ ਰੈਜ਼ੀਡੈਟ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਸੈਨਾਪਤੀ ਗਛ ਦੀ ਫੌਜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਛਤਹਿ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ।” ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸੱਚਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਤੇ ਜੇ ਡਰ ਹੁੰਦਾ, ਕਿ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਲਵੇ ਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕ ਉਠੇਗੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚਲੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਬਾਕੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਫੜਕੇ ਨਜ਼ਰ-ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਪਰ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ‘ਡਲਹੌਜ਼ੀ’ ਤੇ ‘ਗਛ’ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ, ਕਿ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕਣਗੇ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ੧੯ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਟ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ,

* ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ, ਪੰਨਾ ੨੭।

੦ ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ, ਪੰਨਾ ੮੮।

ਕਿ “ਅੰਗੇਰਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੜੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਬਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਜੋ ਇਸ ਬਗਾਵਤ ਵਿਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਨਗੇ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਹੋਣ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।” ਏਸ ਐਲਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਤੁਤਾ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਵੱਲੋਂ ੧੪ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੪੯ ਈ. ਤੇ ਫਿਰ ਪੰਜ ਫਰਵਰੀ; ੧੯੪੯ ਈ. ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਹੈ ?

ਫੇਰ ਆਖਰੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਉੱਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਦਸਤਖਤ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਏ ਗਏ ? ਈਵਾਨਸ ਬੈਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਕਰਾਏ ਗਏ। ਬਗਾਵਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਉ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਕਿ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ—ਜੈਨਰਲ ਦੇ ਰਹਿਮ ਉਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭੱਤਾ (ਅਲਾਊਂਸ) ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।”

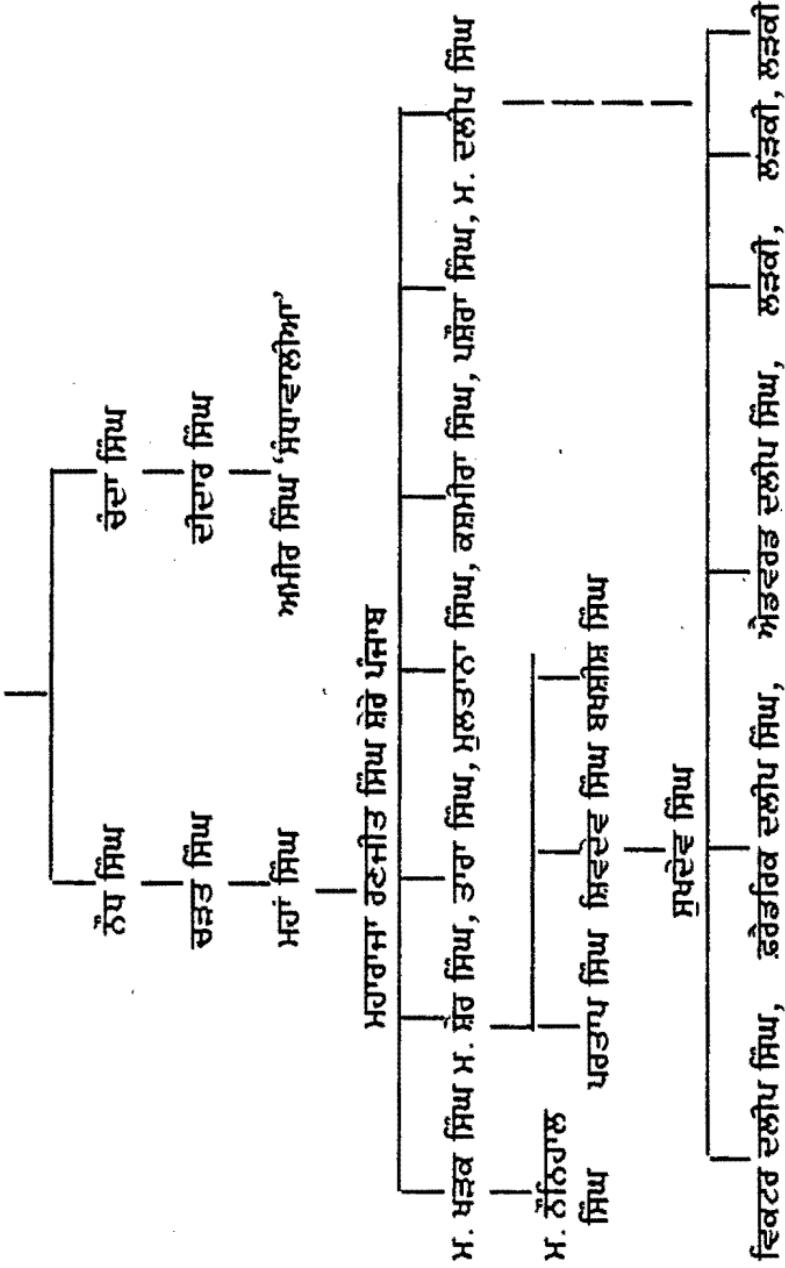
ਇਹ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਉਜੜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਦਰਦਨਾਕ ਕਹਾਣੀ
“ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ ?”

ਕਾਦੀਵਿੰਡ (ਲਾਹੌਰ)
੧੫-੮-੧੯੪੮

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ “ਸੀਤਲ”

ਅੰਤਰਾ ਨੰ: ੧

ਬੋਲਾਵਲੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮ: ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ

ਸੰਝ੍ਯ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ ?

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ ?

263

ਅੰਤਰਾ ਨੰ. 2 ਬੰਸਾਵਲੀ ਸੰਧਾਲੀ ਸ.ਬੁੱਦਾ ਸਿੰਘ

ਨੌਪ ਸਿੰਘ | ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ

ਚੜਤ ਸਿੰਘ | ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ

ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ | ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ 'ਸੰਧਾਲੀਆ'

M. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੋਈ-ਪੰਜਾਬ

ਅਤਰ ਸਿੰਘ | ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ | ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ | ਲਹਿਟਾ ਸਿੰਘ

ਕੋਹਰ ਸਿੰਘ | ਬਸ਼ਿਰ ਸਿੰਘ | ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ | ਰਣਜੇਰ ਸਿੰਘ | ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ | ਪਰਤਪ ਸਿੰਘ

ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸਿੰਘ (ਸਮੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁਡੰਨ ਬਣਿਆ)

ਅਪਥੀਰ ਸਿੰਘ

ਮੇਜਰ ਹਰਿਦਰ ਸਿੰਘ

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ 'ਸੀਤਲ' ਰਚਿਤ

ਇਤਿਹਾਸ : ੧. ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਰਾ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ੨. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ੩. ਲਾਸਾਨੀ ਸ਼ਹੀਦ ਗੁਰੂ ਤੇਰਾ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ੪. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ੫. ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ, ੬. ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਘਰਾਣੇ, ੭. ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ, ੮. ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ, ੯. ਦੁੱਖੀਏ ਮਾਂ ਪੁੱਤ, ੧੦. ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ, ੧੧. ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ, ੧੨. ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਖਾ ਗੁਰੂ ਤੇਰਾ ਬਹਾਦਰ, ੧੩. ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ ਯੋਧੇ, ੧੪. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੰਮੇਂ, ਪੰਜ ਭਾਗ, ੧੫. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ, ੧੬. ਮੇਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੈਕਚਰ। ੧੭. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰ।

ਨਾਵਲ : ੧੮. ਜੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ, ੧੯. ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ, ੨੦. ਮੁੱਲ ਦਾ ਮਾਸ, ੨੧. ਪਤਵੰਤੇ ਕਾਤਲ, ੨੨. ਵਿਜੇਗਣ, ੨੩. ਅੰਨ੍ਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ੨੪. ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋ, ੨੫. ਜੱਗ ਜਾਂ ਅਮਨ, ੨੬. ਬਦਲਾ, ੨੭. ਈਚੋਗਿਲ ਨਹਿਰ ਤਕ, ੨੮. ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵੇਂ, ੨੯. ਪ੍ਰੀਤ ਤੇ ਪੈਸਾ, ੩੦. ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ, ੩੧. ਧਰਤੀ ਦੇ ਦੇਵਤੇ, ੩੨. ਧਰਤੀ ਦੀ ਬੇਟੀ, ੩੩. ਪ੍ਰੀਤ ਕਿ ਰੂਪ, ੩੪. ਸੁੰਦਰਾ ਆਹਲਣਾ, ੩੫. ਮ: ਜਿੰਦਾਂ, ੩੬. ਮ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਤੇ ਤਿੰਨ ਛੋਟੇ ਨਾਵਲ।

ਕਵਿਤਾ : ੧. ਵਹਿੰਦੇ ਹੇਡੂ, ੨. ਸੱਜਰੇ ਹੇਡੂ, ੩. ਦਿਲ ਦਰਿਆ, ੪. ਮੇਰੇ ਗੀਤ, ੫. ਮੇਰੀਆਂ ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਚਾਰ ਭਾਗ, ੬. ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ।

ਵਾਰਾਂ : ੧. ਸੀਤਲ ਕਿਰਣਾਂ, ੨. ਸੀਤਲ ਸੁਨੇਹੇ, ੩. ਸੀਤਲ ਹੇਡੂ, ੪. ਸੀਤਲ ਹੁਲਾਰੇ, ੫. ਸੀਤਲ ਤਰੰਗਾਂ, ੬. ਸੀਤਲ ਪ੍ਰਸੰਗ, ੭. ਸੀਤਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ੮. ਸੀਤਲ ਤਰਾਨੇ, ੯. ਸੀਤਲ ਵਾਰਾਂ, ੧੦. ਸੀਤਲ ਤਾਂਘਾਂ, ੧੧. ਸੀਤਲ ਵਲਵਲੇ, ੧੨. ਸੀਤਲ ਚੰਗਿਆੜੇ, ੧੩. ਸੀਤਲ ਰਮਜ਼ਾਂ, ੧੪. ਸੀਤਲ ਉਮੰਗਾਂ, ੧੫. ਸੀਤਲ ਅੰਗਿਆਰੇ, ੧੬. ਸੀਤਲ ਮੁਨਾਰੇ ਤੇ ਸੀਤਲ ਚਮਕਾਂ, ੧੭. ਸੀਤਲ ਸੁਗਾਤਾਂ।

ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸਾਪ

2-ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਮਾਰਕੀਟ, ਲੁਧਿਆਣਾ